

HERTA MÜLLER

**REMEN, PROZOR,
ORAH I UŽE**

Herta Müller

Remen, prozor, orah i uže

Herztier 1994

(roman je osvojio [*International IMPAC Dublin Literary Award*](#) 1998.g. za izdanje na engleskom gde je objavljen pod nazivom [*The Land of Green Plums*](#) - Zemlja zelenih šljiva)

*svatko je imao prijatelja u komadićku oblaka
tako je to s prijateljima ondje gdje je svijet pun straha
čak je i moja majka rekla da tako mora biti
prijatelji ne dolaze u obzir
misli na ozbiljnije stvari
Gellu Naum*

Kada šutimo, postajemo nepodnošljivi, rekao je Edgar, kada govorimo, postajemo smiješni.

Predugo smo sjedili i zurili u slike na podu. Od sjedenja su mi utrnule noge.

Riječi u našim ustima čine isto toliko štete koliko naša stopala u travi. Ali isto čine i naše šutnje.

Edgar je šutio.

Još uvijek ne mogu zamisliti grob. Samo remen, prozor, orah i uže. Za mene svaka je smrt poput vreće.

Svatko tko to čuje, rekao je Edgar, smatra te luđakom.

Kad mislim na to, čini mi se kako svaki mrtvac za sobom ostavlja vreću riječi. I brijač i škare, uvijek mi i oni padnu na pamet, budući da ih mrtvi više ne trebaju. A ni gumb nikada više ne mogu izgubiti.

Možda su drugačije od nas osjećali da je diktator greška, rekao je Edgar.

Imali su dovoljan dokaz, jer smo i mi sami sebe smatrali greškom. Zato što u ovoj zemlji moramo hodati, jesti, spavati i voljeti nekoga u strahu, dok ponovo ne zatrebamo brijača i škare.

Kad netko samo zato što hoda, jede, spava i nekoga voli puni groblja, tada je on veća pogreška od nas. Pogreška prvog reda. Majstorska pogreška.

Unutar naših glava trava je visoka. Kada govorimo, kosimo travu. Čak i kad šutimo. A zatim i druga i treća vlat naglo nikne, kako god želi. Pa čak i tada, mi smo oni koji imaju sreće.

Lola je došla s juga zemlja i vonjala je na siromaštvo svoga kraja. Ne znam gdje se to najviše vidjelo, možda na njenim jagodičnim kostima, možda oko usta ili u njenim očima. Bilo je teško tako nešto reći za neki kraj ili za nečije lice. Siromaštvo je vladalo u svakom kraju zemlje i na svakom licu. Ali Lolin je kraj, onakav kakav se mogao vidjeti na njenim jagodičnim kostima ili oko usta ili u očima, bio možda još siromašniji. Više puka zemlja nego krajolik.

Suša sve proguta, piše Lola, osim ovaca, lubenica, murvi.

Ali nije samo suša ono što je potjeralo Lolu u grad. Suša se uopće ne brine o onom što ja učim, piše Lola u svoju bilježnicu. Suša ne primjećuje koliko znam. Samo ono što jesam ili zaista tko sam.

Postati netko u gradu, piše Lola, i zatim, četiri godine kasnije vratiti se u selo. Ali ne niz prašnjavu stazu pakla, već kroz grane murvinih stabala.

I u gradu su rasle murve. Ali ne vani uz ceste. Rasle su u stražnjim dvorištima. I to ne u puno njih. Rasle su samo u dvorištima starih ljudi. Ispod stabala nalazio se stolac. Bio je presvučen samtom. Ali samt je bio umrljan i poderan. Rupa je bila zakrpana odozdo snopićem sijena. Sijeno je bilo stiješnjeno od sjedenja. Virilo je iz sjedala poput pletenice.

Kad biste se približili starom, odbačenom stolcu, mogli ste vidjeti suhe vlati kako vire iz pletenice. A zatim kako su nekoć bile zelene.

Unutar dvorišta gdje su rasle murve sjena je poput mira padala na neko staračko lice koje je sjedilo na stolcu. Poput mira, jer sam se, što je i mene samu iznenadilo, odvažila ući u ta dvorišta u koja sam se rijetko vraćala. U tim rijetkim trenucima tračak svjetla posve je ravno s vrha stabla padao na staračko lice i otkrivao neki daleki kraj. Pogled mi je klizio gore-dolje po tračku svjetla. Zeblo me po leđima, jer taj mir nije dolazio iz krošnji murvi, nego iz samoće u očima. Nisam željela da me itko vidi u tim dvorištima. Da me itko upita što ovdje radim. Nisam činila ništa. Samo sam bila ondje. Dugo sam promatrala murve. Zatim sam, prije nego što sam otišla, još jednom pogledala u lice koje je sjedilo na stolcu. Samo zabačeni kraj vidio se na licu. Vidjela sam mladog muškarca ili mladu ženu kako napušta taj kraj i vidjela sam vreću u kojoj je bilo stablo murve. Vidjela sam svako stablo murve doneseno u gradska dvorišta.

Poslije sam u Lolinoj bilježnici pročitala: Ono što odneseš iz nekog kraja, unosiš u svoje lice.

Lola je htjela utrošiti četiri godine na studij ruskog. Prijamni je ispit bio lagan, jer je na fakultetu bilo dovoljno mjesta, kao uostalom i na svim školama u zemlji. A ruski je bio želja rijetkih. Zelje su teške, piše Lola, ciljevi su lakši. Čovjek koji nešto studira piše Lola, ima čiste nokte. Za četiri godine vratit će se sa mnom, jer takav zna da će u selu biti gospodin. Zna da će mu briač dolaziti u kuću i skidati cipele pred ulaznim vratima. Nikad više ovaca, piše Lola, nikad više lubenica, samo murvina stabla, jer svi mi imamo lišće.

Mala kutijica, jedan prozor, šest djevojaka, šest kreveta, ispod svakog kovčeg. Pored vrata ugrađeni ormar, na stropu iznad vrata zvučnik. Radnički zborovi pjevali su od stropa do zida, od zida do kreveta, sve dok se ne bi smračilo. Tada su ušutjeli poput ulice ispred prozora i zaraslog parka kojim nitko više nije prolazio. Bilo je četrdeset istovjetnih kutijica u svakom domu.

Netko je rekao: Zvučnici vide i čuju sve što radimo.

Odjeća šest djevojaka visjela je, stiješnjena, u ormaru. Lola je od svih imala najmanje odjeće. Nosila je odjeću svih djevojaka. Djevojačke čarape nalazile su se u kovčezima ispod kreveta.

Netko je pjevao:

*Moja majka kaže
ako se ikad udam
na dan mog vjenčanja
dat će mi
dvadeset velikih jastuka
punih komaraca
dvadeset malih jastuka
punih mrava
dvadeset mekanih jastuka
punih trulog lišća*

a Lola je sjedila na podu, pored kreveta; otvorila je svoj kovčeg. Prekopavala je po čarapama i pred svoje lice izvukla klupko zamršenih palaca i peta. Pustila je klupko da padne na pod. Ruke su joj drhtale i imala je više od dva oka na licu. Ruke su joj bile prazne i imala je više od dvije ruke u zraku. U zraku je lebdjelo gotovo jednako toliko ruku koliko je bilo čarapa na podu.

Toliko mnogo očiju, ruku i čarapa nije pristajalo u pjesmu koja se pjevala preko dva uzana kreveta. Pjevala ju je stojeći jedna mala glava, zibajući se s borom zabrinutosti na čelu. Pjesma iz koje je bora odmah nestala.

Ispod svakog kreveta nalazio se kovčeg s pamučnim čarapama zamršenim u klupko. U cijeloj su ih zemlji zvali patent-čarapama. Pregrube čarape za djevojke koje su željele najlonke, tanke i glatke poput daška vjetra. I lak za kosu su željele djevojke, i maškaru, i lak za nokte.

Ispod jastuka na krevetu bilo je šest kutija s maškarom. Šest bi djevojaka pljunulo u kutijicu i čačkalicom miješalo po čadi dok ne bi nastalo crno ljepljivo tijesto. Zatim bi širom otvorile oči. Čačkalica je grebla po očnom kapku, trepavice su se zgusnule i zacrnjele. No sat kasnije u trepavicama bi nastale sive rupice. Pljuvačka se osušila i čađa bi počela padati po obrazima.

Djevojke su željele čađu na obrazima, tako dugo dok je to bila čađa za trepavice, ali nikad više nisu željele čađu iz tvornica. Samo puno tankih najlonskih čarapa, budući da su na njima lako pucale očice pa su djevojke puknutu očicu morale pridržavati na stegnima i gležnjevima. Morale su uhvatiti očicu i zalijepiti je lakom za nokte.

Bit će teško održavati košulje nekog gospodina bijelim. Ako se nakon četiri godine vrati sa mnom u sušu, bit će to zbog moje ljubavi. Ako mu uspije bijelom košuljom zasljepiti prolaznike u selu, bit će to zbog moje ljubavi. I bit će zbog moje ljubavi ako se potvrdi kao gospodin, kojem brijač dolazi kući ostavljajući cipele ispred ulaznih vrata. Bit će teško održavati košulje bijelima uza svu onu prljavštinu i uza sve te buhe koje skaču okolo, piše Lola.

Lola je rekla: Buhe čak i po kori drveta. Netko je rekao: To nisu buhe. To su uši. Lisne uši. Lola piše u svoju bilježnicu: Lisne uši su još gore. Netko je rekao. Ne grizu ljude jer ljudi nemaju lišće. Lola piše: Kad peče sunce, grizu sve, čak i vjetar. A svi mi imamo lišće. Lišće opada kad prestaneš rasti, jer djetinjstvo je prošlo. Lišće će ponovo izrasti kad se smanjiš, jer je sva ljubav prošla. Lišće raste kako želi, pisala je Lola, poput visoke trave. Dvoje, troje djece u selu više nema lišća i oni imaju dugo djetinjstvo. Takva su djeca rijetka jer su im roditelji školovani ljudi. Lisne uši preobražavaju stariju djecu u mladu, četverogodišnjaka u trogodišnjaka, trogodišnjaka u dijete staro godinu. Čak i šestomjesečno dijete, piše Lola, čak i novorođenče. I što više braće i sestara stvara uši, to je djetinjstvo kraće.

Jedan djed kaže: Moje vinogradarske škare. Svakim sam danom stariji, niži i tanji. Ali nokti mi rastu brže i deblji su. Rezao je nokte vinogradarskim škarama.

Jedno dijete ne dopušta da mu odrežu nokte. To boli, kaže dijete. Majka remenjem svojih haljina veže dijete za stolac. Dijete ima turobne oči i viče. Majci padaju škare iz ruke. Za svaki prst jedan pad, misli dijete.

Kaplje krv na jedan od remena, na onaj boje trave. Dijete zna: ako krvariš, umrijet ćeš. Djetetove su oči vlažne i gledaju majku kroz maglu od suza. Majka voli dijete. Voli ga poput luđakinje i ne može se zaustaviti jer je njen razum isto tako čvrsto vezan za tu ljubav kao što je dijete vezano za stolac. Dijete zna: majka će joj u svojoj čvrstoj ljubavi porezati ruke. Zatim će morati odrezane prste gurnuti u džep svoje kućne haljine i izaći na dvorište kao da ih misli baciti. Na dvorištu, gdje je nitko više ne može vidjeti, morat će pojesti djetetove prste.

Dijete sluti da će majka navečer lagati i kimati kad je djed upita: Jesi li bacila prste?

Dijete sluti i što će ona te večeri učiniti. Uzela je prste, reći će i opisati:

Majka je s prstima u džepu izašla na pločnik. Bila je na travi. I u vrtu je bila, na puteljku i na gredici. Hodala je duž zida i iza zida. Bila je pokraj ormara s alatom i vijcima. I pokraj ormara s odjećom. Otvorila je vrata i plakala. Obrisala je obraze jednom rukom. Drugu je ruku pritom izvadila iz džepa i gurnula u usta. Ponovo i ponovo.

Djed je stavio dlan na usta. Možda želi ovdje u sobi pokazati kako majka vani na dvorištu jede prste, misli dijete. Ali djedov se dlan ne miče.

Dijete govori dalje. Dok govori, zapinje mu nešto na jeziku. Dijete misli da samo istina može zapeti na jeziku, poput koštice višnje koja se ne želi otkotrljati niz grlo. Dok god glas odzvanja u uhu, ona će čekati istinu. Jednom će njen glas zamuknuti, razmišlja dijete, i sve će se izokrenuti u laž, jer joj se istina otkotrljala niz grlo. Jer njezina usta nisu uspjela izreći riječi *pojela je prste*.

Dijete ne može izustiti riječi. Samo:

Bila je pored šljivina drveta. Nije ona bila ta koja je zgazila gusjenicu na stazici u vrtu, uspjela je izmaknuti cipelu.

Djed je spustio oči.

Majka se pokušava razvedriti, uzima iglu i konac iz ormara. Sjeda na stolac i poravnava kućnu haljinu tako da se vide džepovi. Pravi čvor na koncu. Majka se pretvara, misli dijete.

Majka šije gumb. Novi konac prekriva stari konac. Ima neke istine u majčinoj laži, jer gumb na njenoj kućnoj haljini visi. Gumb dobiva najdeblji konac. Žarulja ima dvije električne niti poput konca.

Zatim dijete zatvara oči. Iza njegovih zatvorenih očiju majka i djed vise iznad stola na užetu od konca i svjetla.

Gumb s najdebljim koncem najdulje će trajati. Majka ga nikada neće izgubiti, misli dijete, prije će puknuti.

Majka baca škare u ormar s rubljem. Sljedećeg dana i svake srijede nakon toga doći će u sobu djedov brijač.

Djed kaže: Moj brijač.

Brijač kaže: Moje škare.

U prvom svjetskom ratu počela mi je ispadati kosa, kaže djed. Kad sam posve oćelavio, brijač iz moje čete mrljao mi je u vlasište tinkturu od lišća. Kosa mi je ponovo narasla. Ljepša nego prije, rekao mi je brijač iz čete. Volio je igrati šah. Brijaču je pala na pamet ideja o tinkturi od lišća jer sam donio grane prepune lišća iz kojih sam rezbario šahovske figurice. Na granama istog drveta raslo je sivkasto i crveno lišće. A isto tako različito kao i lišće bilo je i drvo. Izrezbario sam tamne i svijetle šahovske figure. Svijetlo je lišće potamnijelo tek u kasnu jesen. Drveće je imalo te dvije boje, jer svake godine sivkasto granje zaostaje u rastu. Obje su boje bile dobre za moje šahovske figure, rekao je djed.

Najprije je brijač ošišao djeda. Djed sjedi na stolcu ne mičući glavom. Brijač kaže: Ako se kosa ne šiša, glava je neuredna poput grmlja. Za to vrijeme majka remenom veže dijete za stolac. Brijač kaže: Ako ne režeš nokte, prsti će ti prerasti u lopate. Samo je mrtvacima to dopušteno.

Odvežite me, odvežite me.

Od šest djevojaka u sobici Lola je imala najmanje finih tankih čarapa. A ono malo što ih je imala bile su na gležnjevima i stegnima prekrivene lakom za nokte. I na listovima također. Očice su se

parale, a Lola ih nije mogla uhvatiti, jer je i ona morala trčati gore-dolje pločnikom ili zaraslim parkom.

U svojoj želji za bijelim košuljama Lola je morala bježati i trčati za nečim. I kad joj se činilo da je najsretnija, ta je njena želja bila jednako bijedna kao i kraj na njenu licu.

Ponekad Lola nije mogla uhvatiti popucale očice jer je bila na sjednici. Na katedri, govorila je Lola i ne znajući koliko joj se sviđala riječ katedra.

Navečer bi Lola objesila svoje čarape preko prozora. Iz čarapa nije kapalo, jer nikada nisu bile oprane. Visjele su s prozora kao da su u njima Loline noge i stopala, nožni prsti i tvrde pete, otečeni listovi i koljena. Mogle su čak i bez Lole kroz zarasli park krenuti u mračni grad.

Netko je u kutijici pitao: Gdje su moje škare za nokte? Lola je rekla: U džepu od kaputa. Netko je pitao: Čijem? U tvom? Kamo si ih jučer opet odnijela? U tramvaj, rekla je Lola položivši ih na krevet.

Lola je nokte podrezivala u tramvaju. Vozila se bez cilja. Za vožnje rezala je nokte i turpijala ih, zubima je gurala kožicu s noktiju dok bijeli krug na svakom noktiju ne bi bio veličine malog bijelog graha.

Na stanicama bi Lola gurnula škare u džep i pogledala prema vratima neće li tko ući. Jer danju neki čovjek ulazi u tramvaj kao da me poznaje, piše Lola u svoju bilježnicu. Ali noću isti čovjek ulazi kao da traži baš mene.

Noću, kad nitko više ne prolazi zaraslim parkom, kad se čuje vjetar, kad nebo postane samo šum vjetra, Lola bi obukla svoje fine tanke najlonske čarape. I prije nego što su se vrata zatvorila izvana, u svjetlosti sobice vidjelo se da Lola ima dvostruka stopala. Netko je pitao: Kamo ideš? Ali Lolini su koraci već odjekivali dugim, praznim hodnikom.

Možda sam i ja prve tri godine u toj sobici bila taj netko. Jer su svi, osim Lole, mogli biti taj netko. Jer netko u svijetloj sobici nije volio Lolu. A to su bili svi.

Netko je otišao do prozora i dolje više nije vidio ni ulicu ni Lolu. Samo malu točkicu što je poskakivala.

Lola je otišla na tramvaj. Kada bi netko ušao na sljedećoj stanici, širom bi otvorila oči.

Okolo ponoći ulazili su samo muškarci koji su se nakon večernje smjene u tvornici deterdženata i klaonici vraćali kući. Ulazili su iz noći u svjetlo tramvajskih kola, piše Lola, a ja vidim muškarca toliko umornog od svog dana da je postao samo sjena u odjeći. Već odavno u njegovoj glavi nema ljubavi, ni novaca u kožnoj torbi. Samo ukradeni deterdžent ili komadićci iznutrica: juneći jezik, svinjski bubrezi ili teleća jetra.

Lolini bi muškarci sjeli na prvo prazno sjedalo, zadrijemali pri svjetlu, a glave bi im klonule i trzale se od cviljenja tračnica. U jednom bi trenutku privukli torbe k sebi, piše Lola, vidim im prljave ruke. Zbog torbi bi me okrnuli pogledom.

U tom kratkom pogledu Lola je zapalila vatru u jednoj umornoj glavi. Nakon toga više nisu zatvarali oči, piše Lola.

Jednu stanicu poslije, iza Lole, sišao je jedan muškarac. U očima je nosio mrak grada. I požudu izgledjela psa, piše Lola. Lola se nije osvrnula, hodala je brzim korakom. Mamila bi muškarce tako da bi najkraćim putem s ulice skrenula u zarasli park. Šutke, piše Lola, legnem na travu, a on stavlja torbu pod najdulju i najnižu granu. Nema potrebe razgovarati.

Noć je otjerala vjetar i Lola je nijemo tresla glavom i trbuhom lijevo-desno. Iznad njenog lica šušalo je lišće, isto onakvo kakvo je davno šušalo šestomjesečnom djetetu, šestom po redu, koje nije želio nitko osim siromaštva. Baš kao i onda Loline su noge bile izgrebene od granja. Ali njeno lice nikada.

Lola je već mjesecima jednom tjedno uređivala zidne novine u studentskom domu. Njišući se u bokovima, stajala je ispred staklenog ormarića sa zidnim novinama što se nalazio pored ulaznih vrata. Otpuhnula je uginule muhe i očistila staklo dvjema patent-čarapama iz svojega kovčega. Jednom je čarapom navlažila staklo, a drugom ga osušila. Zatim je zamijenila izreske iz novina, zgužvala predzadnji diktatorov govor i zalijepila zadnji. Kad je završila, bacila je čarape.

Potrošivši za čišćenje oglasnog ormarića sve patent-čarape iz svojega kovčega, uzela je čarape iz drugih kovčega. Netko je rekao: To nisu tvoje čarape. Lola je rekla: Ionako nisu više za nošenje.

Ljeto je i otac motikom plijevi vrt. Dijete stoji pored gredice i misli: Otac zna što je život. Jer on svoju nečistu savjest skriva u glupom korovu, a iskopava ga motikom. Trenutak prije toga dijete je poželjelo da korov izbjegne udarac motike i preživi ljeto. No ne može pobjeći, jer mu bijelo perje naraste tek u jesen. Tek tada može poletjeti.

Otac nikada nije morao bježati. Marširao je svijetom s pjesmom na ustima. U tom je svijetu punio groblja i brzo ih napuštao. Izgubljeni rat, SS vojnik koji se vratio iz rata, svjež izglučana košulja kratkih rukava složena u ormaru; na očevoj glavi još nije bilo sijedih.

Otac je ustajao rano. Volio je ležati na travi. Ležećke bi gledao crvenkaste oblake koji su donosili dan. I jer je jutro još uvijek bilo hladno kao i noć, crvenkasti su oblaci morali razderati nebo. Gore na nebu nazirao se dan, dok je dolje u travi očevu glavu ispunjavala samoća. Samoća ga je brzo otjerala u blizinu tople ženske kože. Ugrijao se. Punio je groblja, a zatim je ženi brzo napravio dijete.

Groblja je otac sakrio nisko u grlu, ondje gdje je između okovratnika i brade grkljan. Grkljan je šiljast i zaključan. Tako groblja ne mogu prijeći preko njegovih usana. Njegova su usta pila rakiju od najtamnijih šljiva, a njegove su pjesme za Fuhrera bile teške i pune pijanstva.

Na gredicu pada sjena motike koja ne okopava. Sjena je nepomična i gleda na vrtanu stazicu. Promatra dijete koje je nabralo pune džepove zelenih šljiva.

Stojeći pored hrpica glupog korova, otac govori: Ne smiješ jesti zelene šljive, koštica je još mekana i progutaš li je, to će te ubiti. Nitko ti neće moći pomoći, umrijet ćeš. Od srdobolje će ti izgorjeti srce.

Očeve su oči bile zamagljene i dijete vidi da ga otac luđački voli. Da se ne može zaustaviti. Da on, koji je punio groblja, djetetu želi smrt.

Zbog toga je dijete pojelo sve šljive iz svojih džepova. One dane kad otac ne gleda dijete, ona krišom strpa u sebe plodove cijele jedne krošnje. Dijete jede i misli: To će me ubiti.

Ali otac to ne vidi i dijete ne mora umrijeti.

U korovu je bilo najviše stričaka. Otac je znao što je život. Kao što i svatko, tko razmišlja o smrti, zna da život ide dalje.

Ponekad sam Lolu srela u prostoriji s tuševima, popodne, kad je za jutarnje umivanje bilo prekasno, a za večernje tuširanje prerano. Na Lolinih sam leđima vidjela krasticu dugačku poput uzice, a na dnu leđa, iznad stražnjice, okruglu krasticu. I duguljasta i okrugla ogrebotina izgledale su poput njihala.

Lola je brzo okrenula leđa prema zidu i sada sam njihalo vidjela u zrcalu. Sigurno je otkucavalo, jer se Lola uplašila kad sam ušla u kupaonicu.

Pomislila sam da Lola po svojem tijelu nosi njihove ogrebotine, ali ne i njihovu ljubav. Samo udarce u utrobu na travi u parku. A iznad nje pseće oči muškaraca koji su cijeli dan slušali kako deterdžent sipi širokim cijevima i kako krkljaju zaklane životinje. Noću su te oči iznad Lole gorjele snažnim žarom jer su cijeli dan bile ugasle.

Djevojke, koje su na istom katu živjele vrata do vrata, koristile su se zajedničkom blagovaonicom i hladnjakom u kojem su čuvale hranu. Domaći ovčji sir i kobasice, jaja i senf.

Kada bih otvorila hladnjak, na dnu jedne police vidjela bih jezik i bubreg. Jezik se od hladnoće osušio, a u bubregu je zjapila smeđa pukotina. Tri dana poslije polica je bila ponovo prazna.

Na Lolinu sam licu vidjela njen siromašni kraj. Je li je jezik i bubrege jela ili ih je bacala, to nisam mogla vidjeti, ni na jagodičnim kostima ni oko usta ni u očima.

Ni u blagovaonici ni u sportskoj dvorani na njenu licu nisam mogla otkriti je li jela životinjske iznutrice ili ih je bacala. A jako sam to željela znati. Gorjela sam od znatiželje jer sam Lolu željela povrijediti. Gledala sam je dok me oči ne bi zaboljele. No bilo da sam u nju zurila ili je samo okrznula pogledom, jedino što bih vidjela na njenu licu bio je njen zavičaj. Lolu sam jednom zatekla kako peče jaja na glačalu, struže ih nožem i jede. No Lola se nije smela i pruživši prema meni vršak noža, ponudila mi je pečena jaja. Ukusna su, rekla je Lola, jer nisu masna kao jaja pečena u tavici. Pojevši jaja, odložila je glačalo u kut.

Netko je rekao: Očisti peglu nakon što pojedeš. A Lola je rekla: S njom se ionako ne može više peglati.

Ta me naša sljepoća mučila. Kad sam u podne s Lolom čekala u redu za hranu i nakon toga sjedila s njom za istim stolom, pomislila sam: Ta sljepoća dolazi od toga jer od pribora za jelo dobivamo samo žlicu. Nikada vilicu, nikada nož. I zato što meso u tanjuru moramo gnječiti žlicom, a zatim zubima vući i otkidati komadićke. Ta naša sljepoća, pomislila sam, dolazi od toga jer nikad nećemo smjeti hranu rezati nožem i nabadati vilicom. Jer jedemo poput životinja.

U kantini su svi gladni, piše Lola u svoju bilježnicu, hrpa bijednika što mljacka. Svatko pojedinačno tvrdo glava je ovca. A svi su zajedno čopor proždrljivih pasa.

I u sportskoj sam dvorani mislila da sam slijepa, jer Lola ne može preskočiti kozlić, jer bi laktove pri skoku savila umjesto da ih ukruti i ispruži i jer bi koljena skvrčila umjesto da ih raširi poput škara. Nikada nije uspjela preskočiti kozlić. Zapela bi nogama o spravu i na stražnjici skliznula preko kozlića. Umjesto da se dočeka na noge, pala bi licem na strunjaču. Ostala bi na strunjači ležati dok se nastavnik tjelesnog derao.

Lola je znala da će je nastavnik podignuti pridržavajući je pritom za leđa, bokove i stražnjicu. Da će je, kad ga prođe napadaj bijesa, dirati posvuda. Lola je namjerno opustila tijelo kako bi je nastavnik pri podizanju morao čvršće primiti.

Sve su djevojke stajale iza kozlića, nitko nije mogao uzeti zalet niti preskakati, jer je nastavnik tjelesnog donio Loli čašu vode. Donio je čašu iz svlačionice i prinio je njenim ustima. Lola je znala da će joj duže pridržavati glavu bude li polagano pila.

Nakon sata tjelesnog djevojke su stajale ispred uskih ormarića u svlačionici i oblačile se. Netko je rekao: Opet nosiš moju bluzu. Lola je rekla: Pa neću je pojesti, danas je trebam, imam neke planove.

Svaki bi dan netko u kutijici rekao: Ta odjeća, razumiješ li, nije tvoja. Lola bi je ipak obukla i otišla u grad. Iz dana u dan oblačila je tu odjeću. Odjeća je bila zgužvana i vlažna od znoja, kiše i snijega. Lola bi je nakon nošenja ugurala natrag u prepuni ormar.

Buha je bilo i u ormaru jer je i u krevetima bilo buha. I u kovčezima s patent-čarapama i na dugačkom hodniku. I u blagovaonici, i u kupaonici s tuševima, i u kafeteriji je bilo buha. Pa i u tramvajima, prodavaonicama i u kinu.

Svi su se češkali dok su molili, piše Lola u svoju bilježnicu. Nedjeljom ujutro išla bi Lola u crkvu. I župnik se morao češkati. Oče naš koji jesi na nebesima, piše Lola, a u cijelom gradu su buhe.

U kutijici je bila večer, ali nije bilo prekasno. Iz zvučnika su se kao i uvijek razlijegale radničke pjesme, na ulici je još uvijek bilo prolaznika; iz zaraslog su parka još uvijek odjekivali glasovi, krošnje su drveća još uvijek bile sive, nisu još pocrnjele.

Lola je ležala na krevetu, na sebi je imala samo debele čarape. Moj brat predvečer tjera ovce kući, piše Lola. Mora proći poljem lubenica. Kasno je krenuo s pašnjaka, sumrak je, svojim tankim nožicama ovce hodaju po lubenicama i gnječe ih. Moj brat spava u staji, a ovčje su noge cijelu noć crvene.

Lola je gurnula praznu bocu između nogu, zabacivala je glavu lijevo-desno i uvijala se u truhu. Sve su djevojke stajale oko kreveta. Netko ju je povukao za kosu. Netko se glasno nasmijao. Netko je gurnuo ruku u usta i gledao. Netko je počeo plakati. Više se ne sjećam jesam li i ja bila jedna od njih.

Ali sjećam se da sam te večeri, gledajući dugo kroz prozor, osjetila vrtoglavicu. U prozorskom se staklu ljuljao odraz sobe. Vidjela sam smanjeni odraz naših tijela okupljenih oko Lolina kreveta. A iznad naših glava vidjela sam Lolu, jako veliku, kako kroz zatvoreni prozor korača zrakom prema zaraslom parku. Vidjela sam Loline muškarce kako stoje i čekaju na autobusnoj stanici. U mojim je sljepoočicama odzvanjalo cviljenje tramvaja. Tramvaj se tresao poput kutije šibica. I svjetlo u tramvajskim kolima treperilo je poput vatrice na vjetru koju je netko zakrilio rukama. Lolini su se muškarci tiskali i naguravali. Iz njihovih se torbi po tračnicama prosipao deterdžent i ispadali su komadićci iznutrica zaklanih životinja. Zatim je netko ugasio svjetlo i nestala je slika u prozorskom okviru, kroz koji je sada ulazilo samo svjetlo uličnih svjetiljaka s druge strane ulice. Zatim sam prišla djevojkama što su stajale pokraj Lolinog kreveta. Začula sam zvuk koji nikada neću moći zaboraviti niti ga zamijeniti s bilo kojim drugim zvukom. Čula sam kako Lola, na krevetu, ispod leđa, žanje ljubav koja nije nikada narasla, čula sam svaku vlat trave kako pada na njenu bijelu plahtu posivjelu od starosti.

Krastavo njihalo otkucavalo je u mojoj glavi dok je Lola dahtala gotovo bez svijesti.

Samo jednoga od Lolinih muškaraca nisam vidjela u prozorskom staklu.

Lola je sve češće išla na katedru i ta joj se riječ još uvijek sviđala. Iako ju je stalno ponavljala, još uvijek nije bila svjesna koliko je se riječ katedra dojmila. Neprestano je pričala o izjednačavanju sela i grada. Već tjedan dana Lola je bila i član Partije i svima je pokazivala svoju partijsku knjižicu. Na prvoj je stranici bila Lolina fotografija. Partijska je knjižica među djevojkama kružila od ruke do ruke. A na fotografiji sam, budući da se papir sjajio, na Lolinu licu još jasnije vidjela njen zabačeni kraj. Netko je rekao: Pa ti ideš u crkvu! A Lola je odgovorila: Idu i drugi. Ne smiješ samo pokazati da nekoga poznaješ. Netko je rekao: Gore se o tebi brine Bog, a dolje Partija.

Pored Lolina kreveta rasla je hrpica partijskih brošura. U sobici su neki šaputali, a neki šutjeli.

Lola piše u svoju bilježnicu: Idem s majkom u crkvu. Hladno je, no čini se da je od župnikova tamjana toplije. Svi skidaju rukavice i drže ih među sklopljenim dlanovima. Ja sjedim u klupi za djecu. Sjela sam na sam rub klupe tako da mogu vidjeti majku.

Otkad Lola čisti staklo na oglasnom ormariću, djevojke se sporazumijevaju pogledom i znakovima kad pred njom ne žele razgovarati.

Majka kaže da moli i za mene, piše Lola. Moja rukavica ima rupu na vrhu palca, rupa je okružena vjenčićem od rasparanih očica. Lola ima vjenčić od rasparanih očica. Meni se čini da nosi vjenčić od trnja.

Lola je sjedila na krevetu i čitala brošuru o poboljšanju ideološkog partijskog rada.

Vučem nit, piše Lola, i vjenčić od trnja spušta se niz palac. Majka pjeva: Gospodine usliši nas, a ja param palac na rukavici.

Lola je podvukla toliko rečenica u tankoj brošuri kao da ruka, a ne ona, ima pregled nad tekstom. Lolina hrpa brošura rasla je pored kreveta i izgledala poput nakošena noćnog ormarića. Dok je podvlačila, Lola bi zastala i dugo razmišljala između dvije rečenice.

Neću baciti vunu, piše Lola, iako se sasvim zamrsila.

Lola je neke rečenice u brošuri stavila u zagradu. Pored svake zagrade stavila je debeli znak križa na kraju retka.

Majka mi ponovo plete palac na rukavici, piše Lola, za vrh palca uzet će novu vunu.

Jedno popodne, kad je Lola bila na četvrtoj godini studija, u njenoj je sobi sva djevojačka odjeća bila razbacana po krevetima. Lolin je kovčeg bio širom otvoren ispod otvorenog prozora i u njemu je bilo nekoliko komada njene odjeće i brošure.

To sam popodne saznala zbog čega onog dana nisam vidjela odraz jednog od Lolinih muškaraca u prozorskom staklu. On je bio drugačiji od ostalih muškaraca ponoći, muškaraca kasnih smjena. Jeo je na visokoj partijskoj školi, nije ulazio u tramvaje, niti je pratio Lolu u zarasli park. On je imao auto i vozača.

Lola piše u svoju bilježnicu: On je moj prvi muškarac u bijeloj košulji.

Tako je to bilo onoga popodneva nešto prije tri sata, kada je Lola već bila na četvrtoj godini i gotovo postala netko i nešto. Djevojačka je odjeća bila razbacana po krevetima i odvojena od Loline. Sobicu su obasjavale vruće sunčane zrake, a prašina je prekrivala linoleumski pod poput siva krzna. Pored Lolinog kreveta, ondje gdje su prije stajale brošure, pod je bio prazan i tamnije boje. A Lola je visjela u ormaru na mojem remenu.

Došla su tri muškarca. Fotografirali su Lolu u ormaru. Zatim su odvezali remen i stavili ga u prozirnu plastičnu vrećicu. Remen je bio tanak poput djevojačkih svilenkastih čarapa. Muškarci su iz džepova jakni izvukli tri kutijice. Zatvorili su Lolin kovčeg i otvorili kutijice. U svakoj je kutijici bio prah otrovno zelene boje. Posuli su prah po kovčegu i vratima ormara. Prah je bio suh poput maskare bez pljuvačke. Pratila sam ih pogledom s drugim djevojkama. Začudila sam se da ima i otrovno zelena čađa.

Tri muškarca nisu nas ništa pitala. Znali su zašto je to učinila.

Pet djevojaka stajalo je pored ulaza u studentski dom. U staklenom oglasnom ormariću visjela je Lolina slika, ista onakva kakva je bila i u partijskoj knjižici. Ispod slike bio je pričvršćen komad papira. Netko je naglas pročitao:

Ova je studentica počinila samoubojstvo. Gnušamo se toga čina i izražavamo naš prezir prema njoj. To je sramota za cijelu zemlju.

Kasno popodne našla sam u svojem kovčegu Lolinu bilježnicu. Sakrila ju je ispod čarapa prije nego što je uzela moj remen.

Gurnula sam bilježnicu u ručnu torbicu i otišla na tramvajsku stanicu. Ušla sam u tramvaj i počela čitati. Počela sam na zadnjoj stranici. Lola piše: Nastavnik tjelesnog pozvao me je navečer u gimnastičku dvoranu i zaključao je iznutra. Samo su velike kožne lopte sve promatrale. Jednom bi mu bilo dovoljno. Ali ja sam ga krišom pratila do njegove kuće. Njegove košulje neće moći ostati bijele. Prijavio me na katedri. Nikada neću pobjeći od suše. Bog mi neće oprostiti ono što moram učiniti, ali moje dijete nikad neće tjerati ovce crvenih nogu.

Navečer sam potajice vratila Lolinu bilježnicu u kovčeg među svoje čarape. Kovčeg sam zaključala i ključić gurnula pod jastuk. Ujutro sam ključić ponijela sa sobom. Zavezala sam ga za gumu od gaćica, jer smo ujutro u osam sati imale tjelesni odgoj. Zakasnila sam na početak sata zbog ključića.

Djevojke u kratkim crnim hlačicama i bijelim majicama za vježbanje već su bile postrojene u red s gornje strane pješčanika. Dvije su djevojke stajale s donje strane i držale metar. U gustim je krošnjama šumio vjetar. Nastavnik tjelesnog podigao je ruku, zapucketao prstima i sve su djevojke, sa stopalima prema naprijed, poletjele zrakom.

Pijesak u pješčaniku bio je suh. Jedino se na mjestima gdje su se nožni prsti žarili u pijesak širila vlažna mrlja. Nožni su mi prsti bili hladni poput ključa priljubljenog o moj trbuh. Prije nego što sam uzela zalet, podigla sam pogled prema drveću. Letjela sam zrakom za svojim stopalima, ali nisam daleko skočila. Dok sam letjela, mislila sam na ključić. Dvije su djevojke spustile metar na pijesak i izmjerile skok. Nastavnik tjelesnog zapisivao je daljinu skoka u svoju bilježnicu. Vidjela sam njegovu našiljenu olovku i pomislila: Pristaje mu, samo se smrt može mjeriti na donjoj strani pješčanika.

I dok sam letjela zrakom drugi put, ključ se na mojoj koži zagrijao. Više me nije žuljao. Kad su se moji nožni prsti zabili u vlažan pijesak,

brzo sam ustala kako me nastavnik ne bi morao podizati.

U četiri sata popodne, u velikoj dvorani, dva dana nakon što se objesila, Lola je bila isključena iz Partije i ispisana s fakulteta. Bilo je prisutno nas stotinjak.

Netko je stajao za govornicom; rekao je: Sve nas je razočarala, ne zaslužuje biti studentica u našoj zemlji niti član naše partije. Svi su pljeskali.

Navečer je netko u kutijici pričao: Budući da su svi bili na rubu plača, predugo su pljeskali. Nitko se nije usudio prvi prestati. Plješćući, svatko je gledao ruke drugih. Neki su nakratko prestali, a zatim su, uplašivši se, odmah počeli ponovo pljeskati. U tom je trenutku većina željela prestati i čulo se kako pljesak u dvorani gubi ritam, ali budući da je nekoliko njih ponovo počelo pljeskati ustrajući u brzom ritmu, većina im se pridružila. Tek kad je snažan pljesak odzvanjao cijelom dvoranom poput odjeka goleme cipele, govornik je prisutnima dao znak rukom da prestanu.

Lolina je slika dva tjedna visjela u staklenom oglasnom ormaru. Ali dva dana poslije njena je bilježnica nestala iz mog zaključanog kovčega.

Muškarci s prahom otrovno zelene boje plegli su Lolu na krevet i iznijeli je iz kutijice. Zašto su iznijeli krevet krenuvši s donjim dijelom kroz vrata? Treći je išao za prvom dvojicom noseći kovčeg s njenom odjećom i vrećicu s mojim remenom. Obje je stvari nosio u desnoj ruci. Zašto iza sebe nije zatvorio vrata? Lijeva mu je ruka bila slobodna.

Pet je djevojaka ostalo u sobici, pet kreveta, pet kovčega. Nakon što su Lolin krevet iznijeli, netko je zatvorio vrata. Na svaki bi se pokret u sobi podigli valjčići prašine što su lebdjeli vrućim zrakom, obasjanim jarkim sunčanim zrakama. Netko je stajao uza zid i češljao se. Netko je zatvorio prozor. Netko je izvukao uzice iz cipela i ponovo ih navodio u cipele.

Ni jedan pokret u sobi nije imao razloga. Svi su bili nijemi i besmisleno su micali rukama jer se nitko nije usudio odjeću sa svojeg kreveta objesiti u ormar.

Majka kaže: Kad ti u životu postane neizdrživo, pospremi ormar. Tada će ti brige iz glave izići kroz ruke i bit će ti lakše.

Ali majci je lako pričati. Ona u kući ima pet ormara i pet škrinja. I čak kad majka posprema svoje ormare i škrinje tri dana uzastopce, još uvijek joj ostane nešto posla.

Otišla sam u zarasli park i bacila ključić od kovčega u grmlje. Nije bilo ključića koji bi kovčeg štiti od tuđih ruku kad u sobi nije bilo djevojaka. Možda nije bilo ni ključića protiv poznatih ruku koje su u sobici čačkalicom miješale crni prah, gasile i palile svjetlo ili nakon Loline smrti čistile glačalo.

Možda nitko nije morao šaptati ili šutjeti dok je Lola bila u sobi. Možda joj je netko mogao sve reći. Možda sam joj upravo ja sve mogla reći. Bravica na kovčegu samu je sebe pretvorila u laž. U zemlji ima isto toliko brava koliko ima i radničkih zborova. Svaki je ključ bio laž.

Kad sam se vratila iz parka, netko je u sobici pjevao prvi put nakon Loline smrti:

*Vjetar mije jučer navečer
donio mog dragog u naručaj
da je vjetar bio jači
slomio bi mi ruke
kakve li sreće da je vjetar stao.*

Netko je pjevao staru rumunjsku pjesmu. Vidjela sam kako u pjesmi sumrakom hodaju ovce crvenih nogu. Čula sam kako je vjetar u pjesmi stao.

Dijete leži u krevetu i kaže: Nemoj gasiti svjetlo, inače će crno drveće ući u sobu. Baka pokriva dijete. Moraš brzo zaspati, govori, kad svi spavaju, vjetar u krošnjama utihne.

U tom jeziku dječjih uspavanki vjetar nikad nije mogao posve stati, uvijek bi samo utihnuo.

Nakon pljeska u velikoj dvorani, koji je rektor prekinuo pokretom ruke, za govornicu je izašao nastavnik tjelesnog. Nosio je bijelu košulju. Glasovalo se o tome hoće li Lolu isključiti iz Partije i izbaciti s fakulteta.

Nastavnik tjelesnog prvi je podigao ruku. Sve su druge ruke poletjele za njegovom. Podižući vlastitu ruku, svatko je gledao podignute ruke ostalih. Kad nečija ruka ne bi bila visoko u zraku kao i druge ruke, on bi još više istegnuo lakat. Svi su držali ruke visoko u zraku sve dok im umorni prsti ne bi klonuli, a otežali se lakat počeo spuštati. Svatko se ogledavao oko sebe i tada bi, budući da drugi još nisu spustili ruke, ponovo podignuo prste i ispružio ruku. Ispod pazuha vidjele su se mrlje od znoja, krajevi košulja i bluza izvukli su se iz hlača i suknji. Vratovi su bili istegnuti, uši crvene, usne napola otvorene. Glave su bile nepomične, ali oči su klizile na sve strane.

Među podignutim rukama vladala je takva tišina, rekao je netko u kutijici, da se čulo kako se dah spušta na klupe i ponovo diže. Tišina je potrajala dok nastavnik tjelesnoga nije spustio dlan na klupu ispred sebe i rekao: Ne moramo brojiti glasove, naravno da su svi za.

Svi ovi ljudi što hodaju ulicama, razmišljala sam sljedećeg dana, svi bi oni u velikoj dvorani na znak nastavnika tjelesnog poletjeli preko kozlića. Svi bi oni podigli prste u zrak i istegnuli lakat te u tišini klizili očima na sve strane. Brojila sam lica što su prolazila pokraj mene po žarkom suncu. Brojila sam do devetsto devedeset devet. Kad su me zapekla stopala, sjela sam na klupu, skvrčila nožne prste i naslonila se leđima na naslon. Stavila sam kažiprst na obraz i ubrojila i sebe. Tisuću, rekla sam u sebi i progutala brojku.

Pored klupe prošao je golub, a ja sam ga pratila pogledom. Tapkao je na mjestu spuštenih krila. Od vrućine je kljun otvorio samo napola. Kljucao je po zemlji i čuo se zvuk kao da je kljun od lima. Golub je progutao kamen. Kad ga je progutao, pomislila sam: I Lola bi podigla ruku. Ali sada to više nije bilo važno.

Dugo sam pratila pogledom Loline muškarce koji su oko podneva izlazili iz tvornice. Bili su to seljani, dovedeni iz svojih sela u grad. I oni su sami sebi obećali: nikada više ovaca, nikada više lubenica. Poput budala svi su sanjali o životu u gradu, punom čade i širokih

tvorničkih dimnjaka što su iz grada preko polja dopuzali do rubova sela.

Muškarci su znali da željezo, drvo, prašak za rublje, koje oni proizvode, ništa ne vrijede. Njihove su ruke, što su bile i ostale nezgrapne, stvarale klade i grumenje umjesto industrijskih proizvoda. Sve ono što je trebalo biti veliko i četverokutno u njihovim bi rukama postalo limena ovca. Sve ono što je trebalo biti malo i okruglo u njihovim bi rukama postalo drvena lubenica.

Proletarijat limenih ovaca i drvenih lubenica odlazio bi nakon odrađene smjene u najbližu gostionicu. Uvijek bi u čoporima ulazili u vrtove gostionica. I dok bi se teška tijela umorno spuštala na stolce, konobar bi dotle samo okrenuo crveni stolnjak. Pluteni čepovi, korice kruha i kosti padali su sa stolova na pod pored limenih posuda u kojima je bilo zasađeno cvijeće. Zelena je trava usahnula, a zemlja je bila razrovana od na brzinu zgaženih cigareta. Na ogradi krčme visjeli su lonci s pelargonijama ogoljelih stabljika. Još je samo pokoji list rastao na vrhovima stabljika.

Na stolovima su se iz tanjura pušile splačine koje su ljudi jeli rukama i žlicama, nikada noževima i vilicama. Iznutrice zaklanih životinja svi su jeli jednako, zubima su vukli i otkidali komadičke mesa.

I krčma je bila lažna, sa svojim stolnjacima, biljkama, bocama i tamnocrvenim konobarskim uniformama; sve je to bilo lažno. Ovdje nitko nije bio gost, već samo slučajni prolaznik koji je tog besmislenog popodneva tražio utočište.

Muškarci su teturali i derali se jedni na druge prije nego što bi prazne boce poletjele prema susjedovoj glavi. Glave su krvarile. Ako bi na pod pao izbijeni zub, smijali bi se kao da je nekome otpao gumb. Netko se sagnuo, podigao zub i ubacio ga u čašu. Budući da je to donosilo sreću, zub je šetao od jedne do druge čaše. Svi su ga htjeli.

U jednom je trenutku zub nestao, nestao je kao što su nestali bubrezi i jezici koje je Lola spremala u hladnjak u blagovaonici. Netko ga je progutao. Nije se znalo tko. Muškarci su otkidali preostale listove na stabljikama pelargonije i nepovjerljivo ih žvakali.

Pretražili su sve čaše i kričali ustima punim lišća: Šljive jedi, a ne zube.

Pokazivali su na jednog, svi su uperili pogled prema muškarcu u svijetlozelenoj košulji. On je poricao. Gurnuo je prst u usta. Povratio je i rekao: Sada potražite sami. Evo tu je lišće pelargonije, meso, kruh i pivo, ali nema zuba. Konobari su ga potjerali iz krčme, a drugi su pljeskali.

Tada je jedan u kockastoj košulji rekao: To sam bio ja. Iz smijeha je briznuo u plač. Svi su utihnuli i zurili pred sebe u stolove. Ovdje nitko nije bio gost.

Ljudi sa sela, pomislila sam, samo oni mogu iz smijeha briznuti u plač, iz vike okrenuti u šutnju. Izgubili bi kontrolu nad sobom, bez obzira na to jesu li bili bezbrižni i veseli ili strahovito ljuti. Njihova je žudnja za životom bila tako silna da su u svakom trenutku bili u stanju jednim udarcem nekome oduzeti život. Svi bi oni u sumrak otišli za Lolom u grmlje, s istim psećim očima.

Ako bi se sljedećeg dana otrijeznili, sasvim bi sami prolazili parkom da se priberu. Od pijančevanja su im usnice pobijeljele i popucale, a kutovi usana bili izgrizeni. Oprezno su koračali travom i u sjećanju pokušavali ponoviti svaku riječ koju su jučer u pijanstvu izrekli. Tražili su riječi po zakucima sjećanja na prošli dan i u tim zakucima sjedili poput uplašene djece. Bojali su se da su jučer u krčmi rekli nešto što je imalo političko značenje. Znali su da konobar sve prijavljuje.

Ali pijanstvo im čuva glavu od nedopuštenih misli, a splačine koje jedu ne daju ustima da progovore. I onda kada drvenog jezika mogu još samo mumljati, navika straha ne dopušta njihovu glasu da se začuje.

U strahu osjećali su se kao kod kuće. Tvornica, krčma, prodavaonice, stambene četvrti, kolodvorske čekaonice i vlakovi što su prolazili poljima suncokreta, pšenice i kukuruza slušali su sve što se govori. A i tramvaji, bolnice i groblja. I zidovi i stropovi i otvoreno nebo. Kad bi se ipak dogodilo, a događalo se često, da je pijanstvo na himbenim mjestima zaboravilo na oprez, bila je to više pogreška zidova i stropova ili otvorenog neba nego namjera u glavama ljudi.

I dok majka veže dijete za stolac remenjem svoje odjeće, dok brijač šiša djeda, dok otac govori djetetu da ne smije jesti zelene šljive, sve

te godine moja baka stoji u kutu sobe. Promatra s tolikom odsutnošću kretanje i razgovore ukućana kao da se vjetar stišao već rano ujutro, kao da je dan zaspao na nebu. Svih tih godina baka pjevuši pjesmicu u glavi.

Dijete ima dvije bake. Jedna s ljubavlju sprema dijete u krevet i dijete gleda u bijeli strop, jer zna da će baka odmah početi moliti. Druga s ljubavlju sprema dijete u krevet i dijete gleda njene tamne oči, jer zna da će baka odmah početi pjevati.

Kad dijete više ne može gledati u bijeli strop i u tamne oči, pravi se da spava. Jedna od baka nikad ne izmoli molitvu do kraja. Ustaje usred molitve i odlazi. Druga baka uvijek otpjeva pjesmu do kraja, pritom lice nakrivi u stranu, jer jako voli pjevati.

Kad je pjesma gotova, baka misli da dijete duboko spava i kaže: Odmori se, srčana moja životinjice, danas si se puno igrala.

Baka koja pjeva živi devet godina dulje od bake koja moli. Živi i šest godina dulje od svojeg razuma. Ne prepoznaje više nikoga u kući. Sjeća se još samo svojih pjesama.

Jedne večeri prilazi iz kuta sobe stolu i obasjana svjetlošću žarulje kaže: Toliko sam sretna da ste svi na nebu. Više i ne zna da živi i da mora pjevati do potpune iznemoglosti ne bi li umrla. Nije ju snašla bolest koja bi joj pomogla umrijeti.

Nakon Loline smrti nisam dvije godine nosila remen na haljini. Najglasniji gradski zvukovi u mojoj su glavi postajali samo nejasna jeka. Mojoj je glavi godilo kloparanje kamiona ili tramvaja koji su mi se približavali i postajali sve veći. Tlo mi je podrhtavalo pod nogama. Igrala sam svoju igru s kotačima i prelazila bih ulicu u trenutku kad bi mi se vozilo sasvim približilo. Zanimalo me hoću li uspjeti prijeći na drugu stranu. Pustila sam da kotači odluče umjesto mene. Nestala sam na trenutak u oblaku prašine, moja je kosa lebdjela između sreće i smrti. Uspjela sam doći na drugu stranu, smijala sam se: Pobijedila sam. Ali svoj sam smijeh čula negdje izvana, izdaleka.

Ėesto sam odlazila u trgovinu gdje su u izlozima stajale aluminijske zdjelice pune jezika, jetara i bubrega. Ta mi prodavaonica nije bila usput, odvezla bih se onamo tramvajem. Predjeli na licima ljudi u toj su se prodavaonici vidjeli posebno jasno. Muškarci i žene nosili su torbe s krastavcima i lukom. Ali ja sam vidjela kako iz svojeg kraja

iznose stabla murvi i kako ih unose u svoja lica. Izabrala bih nekoga svoje dobi i pratila ga. Obično bih došla do stambenih blokova novogradnja, a zatim kroz grmlje čičaka do sela. Između grmova čičaka protezale su se nepravilne gredice na kojima su bile zasađene kričavocrvene rajčice i repa. Svaki taj obrađeni komadićak tla izgledao je kao neuspjelo obrađeno polje. Patlidžane sam ugledala tek kad sam stopalom gotovo zagazila u njih. Sjajili su se poput dva dlana puna crnih murvi.

Svijet nije nikoga čekao, pomislila sam. Nisam morala hodati, jesti, spavati i voljeti u strahu. Nisam trebala ni brijača ni škare za nokte i nisam izgubila gumb prije nego što sam se rodila. Otac je u mislima još uvijek bio u ratu, živio je od pjevanja i pucanja u travu. Voljeti nije morao. Trebao je ostati ležati u travi. Jer kad se vratio kući iz rata i vidio nebo iznad sela, u njegovim se grudima ponovo probudio seljanin i počeo se baviti svojim zanatom. Čovjek koji je preživio rat morao je puniti groblja, a zatim napraviti mene.

Postala sam njegovo dijete i rastući, morala sam se boriti protiv smrti. Obraćali su mi se siktavim glasom. Dijelili su mi packe i pritom bi me munjevitom brzinom pogledali ravno u oči. Ali nitko me nikada nije pitao u kojoj bih kući, na kojem mjestu, za kojim stolom, u kojem krevetu i u kojoj zemlji radije hodala, jela, spavala ili voljela u strahu.

Znali smo se samo vezivati, budući da nam je tako dugo trebalo da izgovorimo riječ odvezivanje. Željela sam govoriti o Loli, ali su mi djevojke u kutijici rekle neka ušutim. Shvatile su da im je bez sjećanja na Lolu lakše. U četverokutu gdje je prije bio Lolin krevet, sada je bio stol i stolac. A na stolu je stajala staklenka za zimnicu iz koje je stršilo granje ubrano u zaraslom parku, bijele patuljaste ruže fino nazubljenih listova. Granje je u vodi pustilo korijenje. Djevojke su sada mogle hodati i jesti i spavati u kutijici. Nisu se više bojale ni pjevati hodajući pored Lohnih grana.

Željela sam Lolinu bilježnicu sačuvati od zaborava.

Edgar, Kurt i Georg tražili su djevojku koja je stanovala s Lolom u sobi. Pošto su mi jednog dana prišli u kantini, počela sam se nalaziti s njima svaki dan, budući da Lolinu bilježnicu nisam mogla sama

zadržati u sjećanju. Sumnjali su u to da je Lolina smrt bila samoubojstvo.

Pričala sam im o buhama na lišću, o ovcama crvenih nogu, o stablima murvi i o krajoliku na Lolinu licu. Kad sam se sama pokušavala prisjetiti Lolina života, uvidjela sam da sam puno toga zaboravila. No kad bi me oni slušali, sjećanja bi počela navirati. Naučila sam čitati iz njihovih očiju, što su me nepomično gledale i iz bilježnice u svojoj glavi. U zakucima sjećanja pronalazila bih nestale rečenice iz Loline bilježnice. Svaku bih izgovorila naglas. Mnoge od njih Edgar je zapisivao u svoju bilježnicu. Rekla sam: Uskoro će i tvoja bilježnica nestati, jer su i Edgar, Kurt i Georg stanovali u studentskom domu za mladiće s druge strane zaraslog parka. Edgar je rekao: Imamo sigurno mjesto u gradu, ljetnikovac okružen zaraslim vrtom.

Bilježnicu ćemo staviti u platnenu vrećicu, rekao je Georg, i objesiti je s unutarnje strane poklopca na bunaru. Smijali su se i kao i uvijek govorili: Mi. Georg je rekao: Objesit ćemo je na kukicu s unutarnje strane poklopca. Bunar je u sobi, a ljetnikovac i zarasli vrt pripadaju čovjeku koji nije upadljiv. Ondje su i knjige, rekao je Kurt.

Knjige iz ljetnikovca dolazile su izdaleka, ali govorile su o svakom krajoliku na licima ljudi u ovom gradu, o svakoj limenoj ovci i drvenoj lubenici. Govorile su o svakom pijanstvu, svakom smijehu iz krčme.

Tko je čovjek čiji je ljetnikovac, upitala sam i odmah pomislila: I ne želim znati. Edgar, Kurt i Georg su šutjeli. Stisnuli su oči i u kosim je prorezima, gdje se skupljaju žilice, nemirno zasvjetlucala šutnja. Brzo sam počela govoriti. Pričala sam o velikoj dvorani, o odjeku velike cipele što se u ritmu pljeska penjala po zidovima. I o dahu što je lebdio iznad drvenih klupa kad su se dizale ruke pri glasovanju.

Dok sam govorila, osjećala sam da mi na jeziku zapinje nešto poput koštice trešnje. Istina je čekala da ubrojim samu sebe, čekala je na prst na mojem obrazu. No nisam mogla izgovoriti riječ tisuću. Niti sam išta mogla izustiti o golubovu limenom kljunu, što je ključao kamenje. Nastavila sam pričati o kozliću i skakanju u dalj, o pipkanju, o donesenoj čaši vode, ključiću od kovčega zavezanog za gumu gaćica. Edgar me slušao s olovkom u ruci i nije zapisao ni jednu riječ. Pomislila sam: Još uvijek čeka da kažem istinu, osjeća da šutim i dok govorim. Tada sam rekla: To je moj prvi muškarac u

bijeloj košulji. A Edgar je zapisivao. Zatim sam dodala: Svi mi imamo lišće. A Georg je rekao: Razumom to nikad nećeš moći shvatiti.

Loline su se rečenice mogle izreći naglas. Nisu se mogle zapisati. Barem ih ja nisam mogla zapisati. Bile su poput snova, koji se s lakoćom mogu ispričati, ali se ne mogu staviti na papir. Dok sam ih zapisivala, Loline su rečenice nestajale u mojoj ruci.

U knjigama iz ljetnikovca pisalo je puno više od onoga o čemu sam ja bila naviknuta razmišljati. Ponijela bih knjige na groblje i sjela na klupu. Dolazili su stari ljudi, jedan bi po jedan posjećivao grob koji će uskoro postati njihov. Nisu donosili cvijeće, grobovi su ga ionako bili puni. Nisu plakali, piljili bi u prazno. Ponekad bi netko iz džepa izvukao maramicu, sagnuo se, obrisao prašinu s cipela, čvršće zavezao uzice na cipelama i zatim ponovo spremio maramicu u džep. Nisu plakali jer nakon toga nisu željeli brisati obraze. Jer su njihova lica već bila na nadgrobnoj ploči, obraz uz obraz s pokojnikom na fotografiji u ovalnu okviru. Na vlastitu su se smrt već odavno pripremili i još su samo, tko zna otkad, čekali na konačni susret na nadgrobnoj ploči. Njihova imena i dan rođenja bili su uklesani u ploču. Neispisano mjesto veličine dlana čekalo je da se tu ukleše dan njihove smrti. Nisu dugo ostajali na grobu.

Nadgrobne ploče i ja pratili smo ih pogledom dok su hodali grobljem po uskom puteljku duž čijih je rubova bilo zasađeno cvijeće. Kad bi izašli iz groblja, glatka mjesta na nadgrobnim pločama počela su s vrućim ljetnim danom što je teško i lijeno titrao pred brežuljcima cvijeća pripremati zamku. Ovdje je ljeto uzimalo maha drugačije nego u gradu. Ljeto na groblju nije znalo za vruć vjetar. Tiho se je širilo prema nebu svinuvši ga u vruć luk i pripremalo zamku. U gradu se govorilo: proljeće i jesen opasni su za stare ljude. Prve vrućine i prve hladnoće odnose starce u smrt. Ali ovdje, na groblju, bilo je jasno da je za stare ljude najopasnija zamka upravo ljeto.

Ono je znalo kako stare ljude pretvoriti u cvijeće.

Lišće ponovo naraste kad se tijelo smežura, jer ljubavi više nema, piše Lola u svoju bilježnicu.

Ėuvajući Loline rečenice u sjećanju, oprezno sam disala ne želeći da one potisnu rečenice iz knjiga, što su počele navirati iza rečenica iz Lolinih brošura.

Naučila sam lutati, bez cilja bih krenula ulicama. Poznavala sam prosjake, glasove žalopojki, pokret ruke što se križa i psovke, najveću bijedu i najveće zlo, kljaste ruke i osakaćene noge.

Poznavala sam poludjele u svakom dijelu grada.

Muškarca s crnom leptir-kravatom oko vrata koji je uvijek nosio isti uveli buket cvijeća. Godinama je stajao pokraj presahnule fontane i pogledom lutao prema vrhu ulice gdje se nalazio zatvor. Kad sam mu se obratila, odgovorio je: Sada ne mogu razgovarati, ona će doći svaki tren, možda me više neće prepoznati.

Ona će doći svaki tren, ponavljao je godinama. Ponekad, kad bi to rekao, niz ulicu bi prošetao policajac ili vojnik. A njegova je žena, to su znali svi u gradu, već odavno izašla iz zatvora. Bila je pokopana na gradskom groblju.

Ujutro oko sedam sati kolona autobusa sa sivim zavjesama na prozorima krenula bi niz ulicu. A navečer u sedam vraćala se vozeći prema vrhu ulice. Ulica se zapravo nije penjala i njen kraj nije bio viši od trga s fontanom. Ali svima se činilo da se ulica penje. Ili smo tako možda govorili jer je ondje bio zatvor, a ispred njega su gore-dolje hodali samo policajci i vojnici.

Kad su autobusi prolazili pokraj fontane, iz proreza zavjesa virili su prsti zatvorenika. Za vožnje nije se čuo zvuk motora, ni lupkanje, ni zujanje, ni škripa kočnica ili kotača. Samo lavež pasa. Lavež je bio tako glasan kao da dva puta dnevno pored fontane prolaze psi na kotačima.

Najprije konji visokih kopita, a sada psi na kotačima.

Majka svaki tjedan putuje vlakom u grad. Dijete je smije pratiti dva puta godišnje. Jednom početkom ljeta i jednom početkom zime. Dijete se u gradu osjeća ružnim jer je umotano u puno slojeva debele odjeće. Majka odlazi oko četiri sata ujutro s djetetom na kolodvor. Hladno je, u četiri sata ujutro i u rano ljeto još je uvijek hladno. Majka želi biti u osam sati u gradu, jer se tada otvaraju dućani.

Na putu od jedne do druge prodavaonice dijete polako svlači komade odjeće i nosi ih u ruci. Tako po putu gubi nekoliko komada. To je razlog zbog kojeg majka ne želi voditi dijete u grad. Ali ima još

jedan razlog: dijete vidi konje kako kaskaju ulicom. Zastaje i moli majku neka zajedno pričekaju da se konji približe. Majka nema vremena za čekanje, a ne može krenuti sama. Ne želi izgubiti dijete u gradu. Mora ga vući za sobom. Dijete joj se vješa o ruku i govori: Čuješ li da potkove lupkaju drugačije od potkova konja kod nas?

Hodajući od jedne do druge prodavaonice, u vlaku na povratku kući i danima nakon toga dijete zapitkuje: Zašto konji u gradu imaju tako visoka kopita?

Poznavala sam ženu patuljka na Trajanovu trgu. Rijetka kosa otkrivala je gotovo cijelo vlasište, bila je gluhonijema i nosila je raščupanu pletenicu nalik na spletenu slamu što je stršila iz sjedala odbačenih stolaca ispod murve pod kojima su sjedili starci. Hranila se otpacima iz prodavaonice povrća. Svake bi godine zatrudnjela s jednim od Lolinih muškaraca koji su se oko ponoći vraćali iz kasne smjene. Na trgu je bilo mračno. Žena patuljak nije mogla na vrijeme pobjeći jer nije čula kad bi se netko približavao. I nije mogla vikati.

Oko kolodvora lutao je filozof. Zamijenio je telefonske stupove i stabla s ljudima. Željezu i drvu govorio je o Kantu i svemiru ovaca što pasu. U krčmama bi hodao od stola do stola, ispijao ostatke pića iz čaša i brisao ih svojom dugačkom, bijelom bradom.

Ispred ulaza u tržnicu sjedila je starica sa šeširom napravljenim od starih novina i pribadača. Godinama je i ljeti i zimi ulicama grada vukla za sobom sanjke s natovarenim vrećama. U jednoj su vreći bile svinute novine. Starica je svaki dan složila novi šešir. U drugoj su vreći bili stari šeširi.

Samo luđaci ne bi u velikoj dvorani digli ruku. Oni su strah zamijenili ludilom.

A ja sam, hodajući ulicama, i dalje mogla brojiti ljude, mogla sam i sebe ubrojiti, kao da sam sasvim slučajno susrela samu sebe. Mogla sam sama sebi reći: Hej, ti netko. Ili: Hej, vi tisuće. Poludjeti nisam mogla. Još uvijek sam bila pri zdravoj pameti.

Za jelo bih kupila nešto što se moglo pojesti u hodu. Radije sam otkidala meso zubima hodajući po cesti nego za stolom u kantini. U kantu nisam više odlazila. Prodala sam svoje kupone za hranu i kupila tri para tankih najlonskih čarapa.

U sobicu sam se vraćala samo prespavati, ali nisam mogla spavati. Moja je glava postala prozirna u trenutku kad bih je u tami sobe položila na jastuk. Kroz prozor je ulazilo svjetlo uličnih svjetiljaka. Vidjela sam odraz svoje glave u prozorskom staklu, vidjela sam korijen svake vlasi velik poput lukovice zasađene u vlasište. Ako legnem, pomislila sam, otpast će mi kosa. Ali morala sam leći da više ne gledam u prozor.

Tada bih gledala prema vratima. Da je muškarac s Lolinim kovčegom i mojim remenom u prozirnoj plastičnoj vrećici i bio za sobom zatvorio vrata, smrt bi ipak ostala u sobi. Noću, u odsjaju uličnih svjetiljaka, zatvorena su vrata bila Lolin krevet.

Svi su utonuli u dubok san. Ležeći, učinilo mi se da u prostoru između moje glave i jastuka šuščaju osušeni predmeti luđaka: uveli buket u ruci muškarca koji čeka, raščupana pletenica žene patuljka, šešir od novinskog papira starice sa sanjkama, bijela brada filozofa.

U vrijeme ručka djed bi nakon zadnjeg zalogaja odmah spustio vilicu na stol. Ustaje od stola i kaže: Sto koraka. Djed hoda i broji svoje korake. Korača od stola do vrata, prelazi preko praga u dvorište, zatim na pločnik pa na travnjak. Sad odlazi, misli dijete, sad ide u šumu.

U tom je trenutku djed nabrojio stotinu koraka. Djed se vraća s travnjaka na pločnik pa preko kućnog praga do stola i pritom više ne broji. Sjeda za stol i postavlja na šahovsku ploču svoje figure, zadnje stavlja kraljice. Igra šah. Dlanove je raširio na stolu, rukom prolazi kroz kosu, ujednačenim brzim ritmom lupka nogom pod stolom, jezik prebacuje iz jednog kuta usta u drugi, zatim opet križa ruke na prsima. Djed postaje mrzovoljan i osamljen. Zaboravlja na sve oko sebe u sobi, jer igra sam protiv sebe. Vrijeme nakon ručka prolazi, a djedovo lice postaje sve naboranije. Na njemu se vidi sve veća osamljenost, tako da sjećanja na Prvi svjetski rat djed mora odagnati igrajući šah istovremeno svijetlim i tamnim figuricama.

Odjednom se djed vraća iz Prvog svjetskog rata kao da se upravo sada vratio iz vrta odbrojavajući stotinu koraka. U Italiji su zmije debele poput ruke, rekao je. Uvijaju se u krug poput kotača. Leže na kamenju na puteljcima između sela i spavaju. Sjeo sam na rub puta,

a brijač iz čete mrljao mi je na mjesta na glavi s kojih je otpala kosa tinkturu od lišća.

Djedove šahovske figure bile su velike kao njegov palac. Samo su kraljice bile veličine srednjeg prsta. Ispod lijevog ramena kraljice su imale crni kamenčić. Pitala sam: Zašto imaju prsa samo s jedne strane? Djed je odgovorio: Kamenčić predstavlja njeno srce. Kraljice sam ostavio za kraj, rekao je djed, njih sam izrezbario posljednje. Posvetio sam im najviše vremena. Frizer u četi rekao mi je: Nema tog lišća na svijetu od kojega bi sok spasio tvoju preostalu kosu. Za nju nema više nade, mora otpasti. Samo na mjestima s kojih je kosa posve otpala mogu nešto učiniti; tinktura od lišća može pomoći da otpala kosa ponovo naraste.

Kad su kraljice bile izrezbarene, ispala mi je sva kosa, rekao je djed.

Edgar, Kurt, Georg i ja smo, gledajući proletarijat limenih ovaca i drvenih lubenica kako dolazi na posao i vraća se kući nakon odrađene smjene, razgovarali o našem vlastitom odlasku od kuće. Edgar i ja dolazili smo sa sela, a Kurt i Georg iz manjih gradova.

Pričala sam im o vrećama u kojima su bila stabla murvi, o dvorištima u kojima su sjedili starci i o rečenici iz Loline bilježnice: Ono što iznosiš iz svojega kraja, unosiš u svoje lice. Edgar je kimnuo, a Georg rekao: Ovdje svi ostaju seljani. U mislima smo možda i otišli od kuće, ali zapravo smo samo došli u drugo selo. U diktaturi nema gradova; sve je maleno kad svakoga uhodiš.

Ideš od jednog do drugog grada, rekao je Georg, ali u svim si tim gradovima i dalje stanovnik nekog sela. Pa čak i bez obzira na to osjećaš li se ti stanovnikom grada ili sela, rekao je Kurt, penješ se u vlak, ali putuješ samo iz jednog sela u drugo.

Kad sam ja odlazio od kuće, rekao je Edgar, polja mojeg sela kotrljala su se za mnom cijelim putem do grada. Kukuruz se još zelenio i mlado se lišće vijorilo na povjetarcu. Učinilo mi se da se vrt oko moje kuće produžio i da prati vlak. Vlak je vozio polagano.

Meni je moj odlazak izgledao kao dugačko putovanje, rekla sam. Suncokretima na poljima otpalo je lišće i njihove pocrnjele stapke kao da su mjerile udaljenost. Sjemenke u jezgri suncokreta bile su tako crne da su se putnici u odjeljku umorili gledajući ih kroz prozor.

Sve je putnike shrvao san. Jedna je žena držala u krilu sivu gusku. Žena je zaspala, a guska na njenu krilu još je neko vrijeme gakala. Zatim je, savivši vrat na svoje krilo, i ona zaspala.

Pogled kroz prozorsko staklo cijelo je vrijeme zaklanjala šuma, rekao je Kurt, i kad sam odjednom ugledao komadićak neba, pomislio sam: Gore teče rijeka. Suma je izbrisala krajolik iza prozora. Takav bi prizor mogao vidjeti samo moj otac. Dok smo se opraštali, bio je tako pijan da je bio uvjeren kako mu sin ide u rat. Smijao se i tapšući moju majku po ramenu rekao: Naš Kurt ide u rat. Kad je to čula, moja se majka izderala na njega. Vičući, počela je ridati: Kako se možeš tako napiti? Ali plakala je i zato jer je vjerovala u ono što je otac rekao.

Moj je otac između nas dvojice gurao bicikl, rekao je Georg. Ja sam nosio kovčeg. Dok je vlak izlazio iz postaje, vidio sam kako se otac pješice vraća u grad gurajući bicikl. Vidio sam jednu dugačku i jednu kratku siluetu.

Moj je otac praznovjeran, moja mu majka uvijek šije zelene jakne. Tko ne voli zeleno, pokopat će ga šuma, kaže on. On se ne maskira u zeleno radi lova, rekao je Kurt, to mu je maskiranje ostalo iz rata.

Moj je otac, rekao je Georg, gurao bicikl do kolodvora da ne bi morao hodati pokraj mene i da ga na povratku kući prazne ruke ne podsjećaju na to da se vraća sam.

Edgarova, Kurtova i Georgova majka bile su krojačice. Živjele su s platnom, podstavama, škarama, koncem, iglom, gumbima i glačalom. Kad su Edgar, Kurt i Georg pričali o bolestima svojih majki, učinilo mi se kao da je od glačanja krojačicama tijelo iznutra omekšalo od vlage. Bile su bolesne iznutra: Edgarova je majka imala bolesnu žuč, Kurtova majka želudac, a Georgova majka slezenu.

Samo je moja majka bila seljanka i kao da je od rada na polju izvana otvrdnula. Bila je bolesna izvana, imala je bolesnu kralježnicu. Kad smo umjesto o svojim očevima, bivšim SS vojnicima, razgovarali o svojim majkama, s čuđenjem smo zaključili da su nam majke, iako se nikada u životu nisu susrele, slale jednaka pisma, u kojima su opisivale svoje bolesti.

Vlakovima, kojima smo se sve rjeđe vraćali kući, slale su nam bol svoje žuči, želuca, slezene ili križa. Kao da su iz vlastitih tijela

izvadile te bolesti i slale ih u pismima poput ukradenih komadićaka iznutrica zaklanih životinja spremljenih na polici u hladnjaku.

Bolesti su, mislile su majke, omče kojima ćemo vezati svoju djecu. Iako su daleko, ostat će čvrsto vezana za nas. Čeznule su za djetetom koje će sjesti na vlak i kroz polja suncokreta, pokraj šuma, doći kući.

Nadale su se da će na našim licima, u nekoj crti našeg obraza ili čela prepoznati tragove svoje čvrste ljubavi. Da će vidjeti prve bore koje su znak da nam je sada, kao odraslima, lošije nego što nam je bilo u djetinjstvu.

Ali pritom zaboravljaju da to lice više ne smiju milovati niti udariti. Da je to lice sad nemoguće dodirnuti.

Bolesti naših majki slutile su da je odvezivanje za nas prelijepa riječ.

Nismo se razlikovali od onih koji su sa sobom ponijeli stabla murvi u grad, ali smo u razgovorima to samo napola priznavali. Tražili smo razlike jer smo čitali knjige. Budući da su razlike koje smo nalazili bile vrlo male, ostavljali smo donesene vreće sa stablima murvi iza naših vrata, poput svih drugih.

Ali iz knjiga smo naučili da ta vrata nisu nikakvo sklonište. Jedino što možemo pritvoriti, širom otvoriti ili zalupiti poput vrata bilo je samo naše čelo. Iza njega smo bili mi sami, s našim majkama koje su nam u pismima slale svoje bolesti i s našim očevima koji su skrivali svoju grižnju savjesti u glupom korovu.

Knjige iz ljetnikovca bile su u zemlju prokrijumčarene. Bile su napisane na njemačkom, našem materinjem jeziku, na jeziku pjesama u kojem bi vjetar stao. Nisu bile napisane na službenom jeziku koji se govorio u zemlji. Ni na jeziku na kojem su ljudi na selu pjevali dječje uspavanke. Knjige su bile napisane na našem materinjem jeziku, ali seoske tišine, u kojoj je bilo zabranjeno misliti, u tim knjigama nije bilo. Činilo nam se da ondje odakle su knjige dolazile svi misle. Omirisali bismo svaku stranicu i zatekli sami sebe kako nakon toga njušimo vlastite ruke. Čudili smo se da nam ruke pri čitanju nisu pocrnjele od tiskarskog olova kakvo se rabilo za novine i knjige u našoj zemlji.

Svi koji su hodali gradom s odrazom svojeg kraja na licu njušili su vlastite ruke. Nisu znali za knjige iz ljetnikovca, koje su bile prokrijumčarene iz inozemstva. Ali htjeli su otići u to inozemstvo. Ondje odakle su dolazile te knjige bilo je traperica i naranača, plišanah igračaka za djecu, pre-nosivih televizora za očeve, finih najlonskih čarapa i pravih maškara za majke.

Svi su živjeli u svojim mislima o bijegu. Željeli su Dunavom otplivati u inozemstvo. Trčati kukuruznim poljima sve dok se ne nadu u nekoj drugoj zemlji. Vidjelo se to u njihovim očima: uskoro će za sav novac koji imaju kupiti detaljne geodetske karte. Nadali su se maglovitim danima kako bi poljem ili rijekom pod okriljem magle i zaštićeni od metaka i policijskih pasa mogli pobjeći ili otplivati. Vidjelo se to i na njihovim rukama: uskoro će sagraditi balone, krhke ptice od pamučnih plahti i tankih mladica stabala. Nadaju se da vjetar neće stati kako bi mogli odletjeti. Vidjelo se to na njihovim ustima: ubrzo će, u zamjenu za sav svoj novac, s čuvarima pruge šaptom dogovarati bijeg. Uskočit će u teretne vlakove i pobjeći zauvijek.

Jedini koji nisu željeli pobjeći bili su diktator i njegovi stražari. Vidjelo se to u njihovim očima, na rukama, na usnama: danas, a i sutra će s pomoću pasa i metaka puniti groblja. Ali i s pomoću remena, oraha, prozora i užadi.

Osjećali smo kako diktator i njegovi stražari nadziru sve tajne planove o bijegu, osjećali smo kako vrebaju i siju strah.

Navečer je treperilo malo, okruglo svjetlo na kraju svake ulice. Bilo je to nametljivo svjetlo koje je upozoravalo da se spušta noć. Kuće su postajale manje od ljudi koji su prolazili jedni pored drugih. Mostovi su bili manji od tramvaja što su preko njih prolazili. A stabla manja od lica što su, jedno po jedno, ispod njih hodala.

Posvuda je bilo putova kući i nepromišljene žurbe. Lica rijetkih prolaznika po ulicama stapala su se s mrakom. Na tim sam licima, dok bi mi se približavala, vidjela komadićak oblaka. U trenutku kad smo se sasvim približili jedni drugima lica su se ponovo usukala. Samo se ploče na pločniku nisu smanjivale. A nakon sljedećeg koraka, umjesto oblaka u očnim dupljama mogle su se vidjeti samo bijele jabučice. Korak poslije, nakon što je prolaznik prošao pored mene, stisnule su se i očne jabučice u očnim dupljama.

Držala sam se ruba ulice gdje je bilo svjetlije. Gdje su oblaci bili samo klupko zgužvane odjeće. Odgađala sam povratak kući jer sam mogla prespavati jedino s drugim djevojkama u kutijici. Čekala bih da djevojke zaspu. No na tom blještavom svjetlu nije mi ostalo ništa drugo nego hodati pa sam hodala sve brže i brže. Sporedne ulice nisu čekale da padne noć. U njima su se već spremali kovčezi.

Edgar i Georg pisali su pjesme i skrivali ih u ljetnikovcu. Kurt se skrivao u grmlju iza ugla i fotografirao kolone autobusa sa sivim zavjesama koje su zastirale prozore. Ujutro i navečer vozili su zatvorenike iz zatvora na gradilišta iza poljana. Prizor je toliko užasan, rekao je Kurt, da sam uvjeren kako će se lajanje pasa moći čuti i na fotografijama. Kad bi psi lajali i na fotografijama, rekao je Edgar, ne bismo mogli sakriti knjige u ljetnikovcu.

A ja sam mislila da sve ono što šteti onima koji pune groblja ima neku svrhu. Da to što Edgar, Kurt i Georg pišu pjesme, fotografiraju i tu i tamo otpjevaju pokoju pjesmu, izaziva mržnju u onima koji pune groblja. I da ta mržnja razara naše stražare. Da će zbog te mržnje malo-pomalo najprije naši stražari, a zatim i sam diktator izgubiti glavu.

Tada još nisam znala da diktatorova policija tu mržnju treba kako bi svoj krvavi posao svakodnevno mogla što bolje obavljati. Da su policajci morali mrziti kako bi ljudima mogli izreći osude i tako zaraditi plaću. A presuditi su mogli samo neprijateljima. Policija je dokazivala svoju pouzdanost brojem neprijatelja.

Edgar je rekao da tajna služba sama širi vijesti o diktatorovim bolestima kako bi ljude natjerala u bijeg i tako ih mogla hvatati. Kako bi ih navela da prepričavaju glasine i zbog toga ih mogla uhititi. Nije im bilo dovoljno da hvataju ljude kako krađu meso ili šibice, kukuruz ili prašak za rublje, svijeće ili vijke, ukosnice ili čavle ili daske.

Dok sam lutala, nisam vidjela samo poludjele i njihovu jednu imovinu. Vidjela sam i policajce kako patroliraju ulicama. Mladi muškarci bijelo-žutih zubi stražarili su ispred velikih zgrada, patrolirali trgovima, ispred prodavaonica, na postajama, u zaraslom parku, ispred studentskih domova, u krčmama, ispred kolodvora. Odjela im nisu bila po mjeri, bila su ili prevelika ili preuska. Znali su gdje rastu

šljive u onom dijelu grada u kojem su stražarili. Hodali su i obilaznim, duljim, putovima ne bi li prošli pored stabala šljiva. Krošnje voćaka savijale su se do tla. Stražari bi nabrati pune džepove zelenih šljiva. Brali su brzo, džepovi jakni izvana su vidljivo nabubrili. Htjeli su odjednom nabrati zalihu koja bi im dovoljno dugo trajala. Kad bi napunili džepove, brzo su se udaljavali. Jer ako ti je netko rekao da si šljivar, to je bila psovka. Tako se zvalo skorojeviće, lažne, bezobzirne, koji su došli niotkuda, ili one koji su hodali preko leševa. I diktatora su zvali šljivar.

Mladi su muškarci hodali gore-dolje po ulici i povremeno gurnuli ruku u džep jakne. Iz džepa bi izvadili punu šaku šljiva i cijelu je strpali u usta, kako ne bi bili upadljivi zbog čestog posezanja u džep. Tek kad su im usta bila puna šljiva, mogli su zatvoriti šaku.

Budući da su odjednom izvadili prepunu šaku šljiva, pokoja bi šljiva pala na pod ili skliznula u rukav. Šljive na podu šutnuli bi poput loptice vrškom cipele u travu, a šljive koje su skliznule u rukav izvadili i tutnuli u već prepuna usta.

Vidjela sam pjenu na njihovim ustima i pomislila: Ne smiju jesti zelene šljive, koštice su još mekane i ako ih progutaju, mogu umrijeti.

Ljudi što su proždrljivo jeli zelene šljive dolazili su sa sela. Obožavali su zelene šljive. Gutajući ih bez žvakanja, zaboravljali bi na ono što rade. Tako bi se vraćali u djetinjstvo kada su u seoskim voćnjacima krali šljive. Šljive nisu jeli zato što su bili gladni, nego zato što su žudjeli za kiselim okusom siromaštva pred kojim su još do nedavno, kao pred strogim ocem, obarali pogled i prigibali šiju.

Pojeli bi sve šljive, dlanovima zagladili džepove i nastavili hodati želuca punog šljiva. Nikad nisu dobili vrućicu. Bili su velika djeca. Daleko od kuće, ispunjeni nekom unutarnjom groznicom, dali bi si oduška u službi.

Na nekoga bi se izderali jer je peklo sunce, jer je puhao vjetar ili jer je kišilo. Drugoga bi zaustavili, gnjavili, a zatim pustili. Trećeg bi, tukući ga, srušili na tlo. Ponekad bi ta unutarnja groznica u njihovoj glavi mirovala i odveli bi nekog četvrtog, odlučno i mirno. Nakon petnaestak minuta ponovo su patrolirali po četvrti za koju su bili zaduženi.

Kad su prolazile mlade žene, zurili bi u njihove noge. U posljednji su trenutak odlučivali hoće li koju zgrabiti ili je pustiti da prođe. Trebalo je pokazati da, kad se radi o takvim nogama, nisu potrebni razlozi, već samo hir.

Prolaznici su pokraj njih hodali brzo i tiho. Stražare su poznavali od ranije. Zato su i hodali tako tiho. Satovi su odzvanjali sa crkvenih zvonika i dijelili sunčane i kišne dane u prijepodneva i popodneva. Nebo je mijenjalo svjetlo, asfalt boju, vjetar smjer, a drveće šum.

I Edgar, Kurt i Georg jeli su u djetinjstvu zelene šljive. Riječ šljiva nije ih podsjećala na djetinjstvo jer im otac nikad nije govorio da ne jedu zelene šljive. Ismijali su me kada sam rekla: Od zelenih se šljiva umire, od srdobolje ti izgori srce. Odmahivali su glavama kad sam rekla: Ja nisam morala progutati zelene šljive da bih umrla, jer otac nikada nije vidio da ih jedem. Policajci ih jedu pred svima, rekla sam. I ne umiru od toga, jer prolaznici poznaju šuškanje granja dok se beru šljive i poznaju kiseli okus siromaštva u želucu.

Edgar, Kurt i Georg stanovali su u istom domu, samo u različitim sobama. Edgar je bio na četvrtom, Kurt na drugom, a Georg na trećem katu. U svakoj su sobi živjela petorica mladića; pet kreveta, a ispod svakog kreveta kovčeg. Jedan prozor, jedan zvučnik iznad vrata i jedan ugrađeni ormar. U svakom su kovčegu bile čarape, ispod čarapa krema i britvica za brijanje.

Kad je Edgar došao u sobu, netko mu je bacio cipele kroz prozor i viknuo: Zašto ne skočiš za njima i obučeš ih u letu? Na drugom su katu Kurta pritislili o vrata ormara i zaprijetili mu: Svoje smeće ostavljaj negdje drugdje. Na trećem je katu Georgu doletjela brošura u lice, a netko se izderao: Kad radiš sranje, pojedi ga sam!

Mladići su prijetili Edgaru, Kurtu i Georgu batinama. Trojica muškaraca upravo su otišli. Pretražili su sobu i rekli mladićima: Ako vam se ne sviđa ovaj posjet, onda popričajte s onima kojih ovdje nema. Porazgovarajte s njima, rekli su muškarci i zaprijetili šakom.

Kad su se Edgar, Kurt i Georg vratili u svoje duguljaste sobice, naručeni je bijes splasnuo. Edgar se smijao i bacio je jedan kovčeg kroz prozor. Kurt je rekao: Pazi se, crve jedan. Georg je rekao: Ti mi pričaš o sranjima, a imaš trule zube.

U svakoj je sobi samo jedan od četvorice mladića bio istinski ljutit, pričali su Edgar, Kurt i Georg. Bijes je splasnuo poput mjehurića sapunice jer su preostala trojica namjeravala isto što i četvrti, kojega su, kad je počeo bjesnjeti i prijetiti, ostavila na cjedilu čim su se Edgar, Kurt i Georg pojavili u sobi. Svu su stajali kao oduzeti.

Ljutiti mladić iz Edgarove sobe izjurio je van tresnuvši vratima. Sjurio se stubištem i vratio s kovčegom i Edgarovim cipelama.

U duguljastoj se sobici nije imalo što pretraživati. Edgar je rekao: Nisu ništa našli. A Georg je rekao: Samo su poplašili buhe, plahte su pune crnih mrlja. Mladići nemirno spavaju i po noći se meškolje u svojim krevetima.

U kućama Edgarovih, Kurtovih i Georgovih roditelja premetačina je dugo trajala. Georgova majka poslala mu je nakon toga pismo u kojem je opisala bolove u slezeni što je natekla od pretrpljenog straha. Kurtova majka poslala je pismo u kojem je opisivala strašne bolove u želucu. Očevi su u tim pismima prvi put na dnu dopisali redak: Da to više nikada nisi učinio majci.

Edgarov je otac doputovao vlakom u grad, a zatim je presjeo na tramvaj. Od tramvajske stanice do studentskog doma došao je obilaznim putem izbjegavajući zarasli park. Zamolio je nekog mladića da pozove Edgara iz sobe na portu.

Edgar je rekao: Kad sam sišao stubama i vidio svojeg oca, izgledao je poput dječaka koji stoji pred oglasnim ormarićem i čita oglase. I, jesi li pročitao štogod zanimljivo? pitao sam, a on mi je pružio vrećicu sa svježim nabranim lješnjacima iz našeg vrta. Iz unutaršnjeg je džepa izvukao majčino pismo i rekao: Park je zapušten, ljudi onuda baš ne prolaze. Edgar je kimnuo i u pismu pročitao da su bolovi od žuči nepodnošljivi.

Edgar je s ocem kroz park otišao do krčme što se nalazila iza tramvajske stanice.

Došla su trojica muškaraca u autu, rekao je Edgarov otac. Jedan je ostao vani. Sjeo je na mostić što prelazi preko jarka i čekao, on je bio samo vozač. Dvojica su ušla u kuću. Mlađi je bio ćelav, a stariji sijed. Edgarova je majka htjela u sobi otvoriti prozorske kapke, na što je ćelavi rekao: Ostavi kapke spuštene i upali svjetlo. Stariji je

razbacao krevet, pretražio jastuke, pokrivače i madrac. Zatražio je odvijač. Gelavi je rastavio postolje kreveta.

Edgar je sporo hodao, a pokraj njega je ukočenih nogu puteljkom koračao otac. Dok je govorio, zurio je u grmlje kao da broji lišće. Edgar je pitao: Što tražiš? Njegov je otac odgovorio: Odmaknuli su tepih i pobacali sve stvari iz ormara. Ništa ne tražim. Pa ništa nisam izgubio!

Edgar je pokazao na očevu jaknu. Još dok je otac vadio pismo iz unutarnjeg džepa, Edgar je primijetio da je ocu s jakne otpao gumb. Edgar se smijao: Možda tražiš gumb. Otac je odvratio: Sigurno sam ga izgubio negdje u vlaku.

Nisu mogli pročitati pisma dvojice stričeva iz Austrije i Brazila, rekao je Edgarov otac, jer su bila na njemačkom. Ponijeli su pisma sa sobom. Uzeli su i fotografije koje su bile u pismima. Na fotografijama su bile kuće oba strica, drugi članovi obitelji i njihove kuće. Sve su kuće bile jednake. Koliko soba imaju ovi u Austriji? pitao je stariji. A ćelavi je pitao: Kakvo je to drveće? Pokazivao je na fotografiju iz Brazila. Edgarov je otac slegnuo ramenima. Gdje su pisma koja je dobio tvoj sin? pitao je stariji, ona od tvoje sestrične? Ona mu još nikada nije pisala, odgovorila je Edgarova majka. Jesi li sigurna? pitao je. Edgarova je majka na to rekla: Ne znam, možda mu je i pisala, ali on ta pisma nikada nije dobio.

Stariji je istresao kutije s gumbima i patentnim zatvaračima na stol. Ćelavi je razbacivao platno, materijale i podstave. Edgarov je otac rekao: Tvoja majka više ne zna koji je materijal za koju mušteriju. Tko vam je dao ovaj modni časopis? pitali su. Edgarova je majka pokazala na torbu u kojoj su bila pisma i fotografije: To je od mojeg brata iz Austrije. Nadam se da volite prugasti uzorak, rekao je stariji, ubrzo ćete nositi sve na pruge.

U krčmi je Edgarov otac tako oprezno sjeo na stolac kao da na njemu već netko sjedi. Onaj ćelavi je u Edgarovoj sobi poderao rub zavjese, stare knjige na policama pobacao na pod, a neke je primio za hrbat i tresao listovima prema dolje. Edgarov je otac širom rastvorene dlanove pritisnuo na stol da ne bi drhtali. Rekao je: Što su mislili da će naći u starim knjigama? Jedino što su iz njih mogli istresti bila je prašina. Dok je ispijao rakiju, nekoliko je kapi palo na stol.

Počupali su cvijeće iz posuda na prozorskoj dasci, razmrvali zemlju rukama, rekao je Edgarov otac. Zemlja je padala na stol, a tanko korijenje visjelo im je između prstiju. Čelavi je čitao slovo po slovo recept iz »Njemačke kuharice«: *Brasilianische Leber; Hühnerleber in Mehl pudern**. Edgarova je majka morala prevoditi. Srkat ćete vi juhu u kojoj će plivati samo dva volovska oka. Stariji je izašao na dvorište pa počeo i ondje tražiti. Tražio je i po vrtu.

Edgar je ocu dotočio rakije i rekao: Ne moraš se žuriti. Samo ti polako pij. Vozač je ustao i mokrio u jarak, rekao je Edgarov otac. Stavio je čašu na stol. Kako to misliš da polako pijem? rekao je. Pa nikamo se ne žurim. Vozač je mokrio, pričao je dalje Edgarov otac, a

* **Pileća jetra na brazilski**

patke su se dogegale do njega i gledale ga. Mislile su da će dobiti svježe vode kao i svako popodne. Vozač se smijao, zakopčao je hlače i odlomio komad trula drva na mostiću. Razmrvio je drvo i bacio ga u travu pred patke. Patke su mislile da kao i svako popodne dobivaju žito i sve su pozobale.

Nakon pretresa kuće s noćnog je ormarića pored kreveta nestao drveni čovječuljak koji je Edgarov stric iz Brazila izrezbario kao dječak.

Edgarovi stričevi bili su bivši SS vojnici koji su emigrirali. Nakon izgubljenog rata raspršili su se po svijetu. S postrojbama mrtvačkih glava punili su groblja i nakon rata se nikada više nisu vidjeli. Obojica su sa sobom nosila isti teret. Oženili su se ženom iz svojeg kraja i s njom u Austriji ili Brazilu sagradili kuću sa šiljastim krovom i uskim zabatom, s četiri prozora sa zelenim letvicama u obliku križa u sredini i okruženu ogradom od zelenih letvica boje trave.

Došli su u drugu zemlju i izgradili dvije kuće kakve se grade u Švapskoj. Isto toliko švapske kao što su bili i oni, i dušom i tijelom, iako su živjeli u zemljama gdje je sve bilo drugačije nego kod kuće. Kad su kuće bile gotove, napravili su svojim ženama dva švapska djeteta.

Jedino je drveće ispred kuće, koje su svake godine obrezivali kao što su to činili i kod kuće prije rata, bilo drugačije od onog u Švapskoj; raslo je pod drugačijim nebom, na drugačijem tlu i u drugoj klimi.

Sjedili smo u zaraslom parku i jeli Edgarove lješnjake. Edgar je rekao: Imaju okus žuči. Skinuo je cipelu i tuckao lješnjake petom cipele. Stavljao je lješnjake na novinski papir. On ih nije jeo. Georg mi je dao ključ i prvi me put poslao u ljetnikovac.

Uzela sam ključ iz cipele. Otključala sam, nisam upalila svjetlo nego sam zapalila šibicu. U prostoriji je bila pumpa, visoka i tanka, poput siluete muškarca s jednom rukom. Na jednoj je cijevi visjela stara jakna, a ispod je stajala zahrđala kanta za zalijevanje. Na zid su bile naslonjene motika, lopate, grablje, vinogradarske škare, metla. Po oruđu je još bilo zemlje. Podigla sam poklopac s bunara, platnena se vrećica ljuljala iznad dubokog bunara. Skinula sam je s čavlića, stavila unutra knjige i ponovo je objesila. Za sobom sam zatvorila vrata.

Vraćala sam se poprijeko kroz travu puteljkom koji sam utrla pri dolasku. Pokraj puteljka rasli su ljubičasti, u obliku naprstka rascvjetani sljezovi i divizme. Večernjim se zrakom širio slatkast miris slaka, ili je to možda bio moj strah? Osjetila sam kako me po listovima bode svaka vlat trave. Začulo se pijukanje izgubljenog pileta što je otrčalo s puteljka kad sam mu se približila. Trava je bila trostruko viša od njega i posve ga je prekrila. Kao da je pijučući zapomagalo u ovoj rascvjetanoj divljini, nije moglo naći izlaz i trčalo je bezglavo kako bi se spasilo. Cvrčci su cvrčali, ali je pile bilo puno glasnije. Toliko je prestrašeno da će me još izdati, pomislila sam. Svaka se travka okretala za mnom. Moje se tijelo od glave do želuca pretvorilo u veliko srce što je divlje kucalo.

U ljetnikovcu nije bilo nikoga, ispričala sam im sljedećeg dana. Sjedili smo u vrtu ispred krčme. Pivo je bilo zeleno jer su boce bile zelene. Edgar, Kurt i Georg golim su podlakticama obrisali prašinu sa stola. Na ploči su ostali tragovi njihovih ruku. Iza glava treperili su im zeleni listovi kestena. Žuti su se listovi još skrivali. Nazdravili smo i šutjeli.

Kosa na čelu, na sljepoočici, uz obraz, Edgarov, Kurtov i Georgov, postala je prozirna, jer ju je obasjavala blještava sunčana svjetlost. Ili možda zato što smo, glasno otpivši pivo iz pivskih boca, čas jedno,

čas drugo stavljali boce na stol. S drveća bi pao pokoji požutjeli list. Svaki čas bi netko od nas podigao pogled kao da želi vidjeti kako pada još jedan list. Nismo čekali sljedeći koji će pasti. Naše oči nisu bile strpljive. Nismo pratili let listova. Samo žute mrlje što su lebdjele zrakom i odvlačile našu pozornost od lica sugovornika.

Ploča stola bila je vruća poput glačala. Koža na licima bila je napeta. Podne je prodrlo u krčmu svom svojom ljetnom žestinom; krčma je bila prazna. Radnici u tvornicama još su izrađivali limene ovce i drvene lubenice. Naručili smo još jedno pivo kako bi na stolu između naših ruku bilo što više boca. Georg je pognuo glavu pa mu se napravio podbradak. Pjevao je sebi u bradu:

*Žuti kanarinac
žut kako žumanjak
mekoga perja
i odsutnih očiju.*

Pjesma je bila poznata u cijeloj zemlji. Ali njeni su autori pobjegli prije dva mjeseca preko granice pa je pjesma bila zabranjena. Georg ju je pjevao tako da mu se odmah slijevala niz grlo, s pivom.

Konobar se naslonio na stablo, osluškivao je i zijevao. Mi ovdje nismo bili gosti. Gledali smo uprijanu konoba-revu jaknu i Edgar je rekao: Kad se radi o djeci, očevi sve razumiju. Moj otac razumije zašto su ona trojica odnijela mog drvenog čovječuljka. Moj otac kaže: I njihova se djeca vole igrati.

Edgar, Kurt, Georg i ja nismo željeli napustiti zemlju. Nismo htjeli otplivati Dunavom, niti poletjeti zrakom, niti pobjeći teretnim vagonima. Otišli smo u zarasli park. Edgar je rekao: Kad bi morali otići samo oni kojima tu nije mjesto svi bi drugi mogli ostati u zemlji. Ali ni sam nije u to vjerovao. Nitko nije vjerovao da će otići oni kojima tu nije bilo mjesto. Svakog su se dana čule nove glasine o starim i novim diktatorovim bolestima. Iako glasinama nitko nije vjerovao, svi su ih, šapćući, dalje prenosili. I mi smo ih prepričavali kao da u njima vreba spori smrtonosni virus kojim će se na kraju zaraziti i sam diktator: rak pluća, rak ždrijela, šaputali smo, rak crijeva, Alzheimerova bolest, paraliza, leukemija. Opet je morao oputovati,

šaputali su ljudi, u Francusku ili Kinu, Belgiju ili Englesku, Koreju, Libiju, Siriju, Njemačku ili Kubu. Svako njegovo putovanje pratile su glasine što su samo otkrivale našu vlastitu želju za bijegom. No svaki je bijeg bio igra sa smrću. Zato su glasine i imale takvu privlačnu snagu. Svaki drugi bijeg nije uspio zbog policijskih pasa i metaka.

Brze rijeke, teretni vagoni u pokretu, žitna polja bili su zone smrti. Kad su seljaci brali kukuruz na poljima, nalazili bi sasušene ili raspuknute leševe kojima su vrane isključale utrobu. Kukuruz bi pobrali, a leševe ostavili onako kako su ih našli, jer je bilo bolje ništa ne vidjeti. U kasnu su ih jesen zakopali traktori što su preoravali polja.

U našem smo strahu od bijega svako diktatorovo putovanje tumačili kao žuran posjet liječnicima zbog neke teške bolesti. Klima Dalekog istoka trebala mu je pomoći u borbi protiv raka pluća, bazga protiv raka ždrijela, posebni pojasevi za grijanje protiv raka crijeva, akupunktura protiv Alzheimerove bolesti, kupke protiv paralize. Samo zbog jedne bolesti, pričalo se, diktator ne mora putovati u inozemstvo: dječju krv za liječenje leukemije dobiva u zemlji. U rodilištima su novorođenčadi s pomoću japanskih igala na vakuum vadili krv iz glave.

Glasine o diktatorovoj bolesti bile su slične pismima koja smo Edgar, Kurt, Georg i ja dobivali od majki. Glasine su nas opominjale da odgodimo bijeg. Svi smo se nadali diktatorovoj smrti, ali on je i dalje živio. Pred očima nam je lebdjela slika diktatorova leša, jasna poput naših upropaštenih života. Svi su ga željeli nadživjeti.

Otišla sam u blagovaonicu i širom otvorila vrata hladnjaka. Zasjalo je svjetlo kao da sam ga ja izvana ubacila.

Nakon Loline smrti u hladnjaku više nije bilo životinjskih jezika i bubrega. Ja sam ih ipak vidjela i osjećala njihov miris. Zamisljela sam kako pred otvorenim hladnjakom stoji proziran muškarac. Prozirni je muškarac bio bolestan i da bi preživio, krao je iznutrice zdravih životinja.

Vidjela sam njegovo životinjsko srce. Visjelo je zatvoreno u žarulji. Bilo je skvrčeno i umorno. Zalupila sam vrata hladnjaka jer srce nije bilo ukradeno. Moglo je to biti samo njegovo srce, jer je bilo ružnije od iznutrica svih životinja na svijetu.

Djevojke su hodale po kutijici, smijale se i jele u mraku grožđe i kruh iako se već smračilo. Tada je netko upalio svjetlo da bi mogao leći u krevet pa su svi legli spavati. Disanje djevojaka vrlo je brzo poprimilo ritam sna. Činilo se da ga mogu vidjeti. Kao da je njihov dah bio crn, tih i topao, a ne noć.

Ležala sam otkrivena i gledala plahte na krevetima. Kako bih morala živjeti, razmišljala sam, da budem u skladu s onim što doista mislim? Kao to uspijeva stvarima? Predmetima što leže na ulici? Kako im uspijeva ne skrenuti pozornost na sebe dok netko prolazi pored njih - čak i onda kada su to predmeti koje je netko izgubio?

Umro je otac. Jetra su mu od opijanja narasla kao jetra šopane guske, rekao je liječnik. Pored njegova su lica, u staklenom ormaru, ležala kliješta i škare. Rekla sam: Jetra su mu velika kao i njegove pjesme za Führera. Liječnik je stavio prst na usta. Mislio je da mislim na pjesme za diktatora, ali ja sam mislila na Führera. S prstom na ustima rekao je: Beznadan slučaj. Mislio je na oca, a ja sam mislila da misli na diktatora.

Oca su otpustili iz bolnice da umre kod kuće. Smiješak mu je lebdio na licu, mršavijem nego ikada. Bio je toliko glup da se veselio. Liječnik nije dobar, rekao je, soba je loša, krevet je tvrd, a jastuci su napunjeni krpicama umjesto perjem. Zbog toga je moje zdravlje krenulo nizbrdo, rekao je otac. Zubno mu je meso bilo upalo. Zubnu je protezu držao u džepu ogrtača jer mu je ispadala iz usta.

Bio je mršav poput kolca za grah. Narasli su mu samo jetra, oči i nos. Nos mu je izgledao kao guščji kljun.

Idemo u drugu bolnicu, rekao je. Nosila sam njegov maleni kovčeg. Tamo su liječnici bolji, rekao je.

Na uglu ulice vjetar nam je mrsio kosu što nam se lijepila po licu. Pogledali smo se. Otac je iskoristio priliku i rekao: Moram još brijaču.

Bio je toliko glup da mu je tri dana prije smrti bilo važno kako je ošišan. Bili smo oboje toliko glupi da je on pogledao na ručni sat koji mu je plesao oko mršave ruke, a ja sam potvrdno klimnula glavom. I toliko glupi da je nekoliko minuta kasnije on mirno sjedio, a ja mirno stajala kod brijača. Toliko smo se bili udaljili jedno od drugoga, tri dana prije njegove smrti, da smo oboje mogli promatrati kako mu brijač u bijeloj kuti škarama reže kosu.

Odnijela sam očev kovčežić u grad. Unutra je bio ručni sat, zubna proteza i papuče na bijelo-smeđe kockice. Pogrebnik je obuo ocu cipele. Sve što pripada ocu mora biti u njegovu lijesu, pomislila sam.

Kućne papuče na bijelo-smeđe kockice imale su smeđi obrub oko gležnjeva. Na prednjoj strani, gdje se obrub spajao, bile su prišivene dvije vunene loptice. Otac nosi te papuče otkad mu se rodilo dijete. Kada mu stopalo sklizne u njih, gležnjevi mu djeluju još tanje nego kad je bos. Kad otac odlazi na spavanje, dijete smije gladiti vunene loptice na papučama. Ali ne smije na njih stati, čak ni kad je bosa.

Otac sjedi na rubu kreveta. Dijete sjedi na podu. Dijete osluškuje njihalo sata i gladi loptice na papučama u taktu njihala. Majka je već zaspala. Dok gladi loptice na papučama, djevojčica govori tik-tak, tik-tak. Otac stavlja jedno stopalo preko drugoga. Između je zapela djetetova ruka. To boli. Dijete zadržava dah i šuti.

Kad je otac podigao papuču s njene ruke, ruka je bila prignječena. Otac kaže: Ostavi me na miru ili... Zatim uzima njenu pritiješnjenu ruku među svoje dlanove i dodaje: Ili ništa.

Ljudi kažu da kad umre dobar čovjek, pada snijeg. To nije istina.

Počelo je sniježiti kad sam nakon očeve smrti s malim kovčegom u ruci otišla u grad. Pahulje su lebdjele zrakom poput bijelih krpica. No snijega nije bilo ni na kamenju, ni na željeznim ukrasima ograde, ni na ručkama dvorišnih vrata, a ni na poklopcima poštanskih sandučića. Zabijeljela se samo kosa muškaraca i žena.

Umjesto da je zabrinut zbog svoje smrti, razmišljala sam, otac je otišao brijaču. Pogriješio je odabравši prvog brijača na kojeg je naišao, jednako kao što je negdje pogriješio u vezi sa svojom smrću. Brijaču nije ni spomenuo da je na smrt bolestan. Iako je otac znao da umire, bio je siguran da će živjeti.

Ja sam bila toliko glupa da sam odlučila, zbog toga što su padale snježne krpice, koje su se bijeljele samo u kosi muškaraca i žena, učiniti nešto ispravno radi sebe same. Osjetila sam potrebu da s očevim kovčežićem u ruci dan prije pogreba otiđem svojem frizeru i ispričam mu o očevoj smrti.

Ostala sam što sam dulje mogla kod svog frizera i ispričala mu sve što sam znala o očevu životu.

U mojoj priči o očevoj smrti njegov je život započeo u doba o kojem sam najviše saznala iz Edgarovih, Kurtovih i Georgovih knjiga, a najmanje od samog oca: SS vojnik koji se iz rata vratio kući, koji je punio groblja i u žurbi ih napuštao, rekla sam frizeru. Čovjek koji je morao napraviti dijete i uvijek paziti na svoje papuče. Dok sam pripovijedala o glupom korovu koji je okopavao, o njegovoj rakiji od najtamnijih šljiva, o pjesmama punim pijanstva za Fihrera i o njegovim natečenim jetrima, napravili su mi trajnu ondulaciju za očev pogreb.

Prije nego što sam otišla, frizer je rekao: Moj je otac bio u Staljingradu.

Vlakom sam se odvezla na očev pogreb i k majčinim bolovima u križima. Po poljima su se vidjele smeđe i bijele mrlje.

Stajala sam pored lijesa. Baka koja je pjevala ušla je u sobu s prekrivačem preko ruke. Obilazila je oko lijesa i prebacila prekrivač preko crnog vela na lijesu. Nos joj je sličio očevu, bio je šiljast poput kljuna. On iskorištava to što se ona brine za njega, pomislila sam. Tankim usnama usiljenim poput lule pjevušila je promuklo i odsutno, bez razuma. Baka koja pjeva ne prepoznaje već godinama nikoga od ukućana. Sada je odjednom prepoznala oca, jer je bila luda, a on mrtav. Sada je njegovo životinjsko srce bilo u njoj.

Rekla je majci: Ostavi pokrivač na lijesu, doći će bijela guska. Majka je jednom rukom pritisnula bolno mjesto na križima, a drugom je rukom povukla pokrivač s lijesa.

Edgar, Kurt i Georg nakon pretresa su sa sobom uvijek nosili četkicu za zube i malen ručnik. Računali su na to da bi mogli biti uhićeni.

Kako bi otkrili pretražuje li netko iz sobice njihove kovčege, ostavljali bi ujutro na vrhu kovčega dvije vlasi. Navečer vlasi više nije bilo.

Kurt je rekao: Svaku večer kad legnem čini mi se da su mi na leđa položene dvije ledene ruke. Tada legnem na bok i privučeni noge na trbuh. Užasavam se pomisli da ću zaspati. Tako brzo utonem u san kao što kamen pada u vodu.

Sanjao sam, pričao je Edgar, da sam htio ići u kino. Bio sam svjež obrijan, jer je u oglasnom ormariću pokraj ulaza u dom visjela obavijest da se prema zakonu smije iz studentskog doma izići samo svjež obrijan. Krenuo sam prema tramvajskoj stanici. U tramvajskim je kolima na svakom sjedalu ležao papirić na kojem je bio napisan jedan dan u tjednu. Čitao sam: ponedjeljak, utorak, srijeda; bili su napisani svi dani osim nedjelje. Rekao sam kondukteru: Danas nije nijedan od ovih dana. Kondukter je odgovorio: Zato svi i stoje. Ljudi su se gurali na zadnjim vratima. Svatko je na rukama nosio dijete. Djeca su pjevala u zboru. Pjevala su ujednačeno iako se međusobno nisu mogla vidjeti.

U Edgarovim, Kurtovim i Georgovim duguljastim sobicama i u kućama njihovih roditelja još je tri puta izvršena premetačina. Nakon svakog pretresa majke bi im poslale pisma u kojima su pisale o svojim bolestima. Ovaj put Edgarov otac nije došao u grad, majčino pismo stiglo je poštom. Edgarov je otac na dnu pisma dodao: Spremit ćeš majku u grob.

I moju su sobu pretresli. Kad sam ušla u kutijicu, djevojke su već sve pospremile. Moja posteljina, madrac i maškara ležali su razbacani po podu. Moj je kovčeg bio ispod prozora, u poklopcu su bile nabacane patent-čarape. Na čarapama je ležalo majčino pismo.

Netko je viknuo: Ti si Lolu otjerala u smrt. Otvorila sam pismo, nogom zatvorila poklopac kovčega i rekla: Zamijenili ste me s nastavnikom tjelesnoga. Netko je sasvim tiho rekao: Ne, nismo. Lola se objesila o tvoj remen. Podigla sam svoju maškaru s poda i bacila je kroz sobu. Udarila je o staklenku na stolu u kojoj su se nalazile grane jele. Grane su vrhovima doticale zid.

Āitala sam pismo. Nakon rećenice u kojoj moja majka spominje bolove u križima pisalo je:

Došla su tri gospodina u autu. Dvojica su u kući napravili strašan nered. Treći je bio vozač. On je razgovarao s bakom tako da ona ne ometa prvu dvojicu. Vozač je govorio njemački, i to ne samo književni njemački, znao je i naš švapski. Bio je iz susjednog sela, ali nije htio reći iz kojeg. Baka je mislila da je on otac i htjela ga je počešljati. Uzeo joj je češalj iz ruke, a ona je počela pjevati. Āudio se kako baka lijepo pjeva. Jednu je pjesmu otpjevao zajedno s njom:

Oj, djeco,
vratite se kući
majka već
gasi svjetlo.

Rekao je da on poznaje sličnu melodiju. Pjevao je pjesmu slično kao i baka, samo krivo.

Otkad su ona trojica otišla, djed se ne može smiriti. Svijetla je kraljica nestala. Posvuda ju je tražio i nije ju mogao naći. Jako mu nedostaje. Ne može igrati šah sve dok je ne nađe. A toliko je pazio na figurice. Preživjele su i rat i zarobljeništvo. Na kraju je kraljica nestala u njegovoj vlastitoj kući.

Djed je rekao da ti napišem da drugi plješću kao i svi ostali i da zarađuju. Da to više nikada nisi učinila djedu.

Sniježilo je. Ono što nam je po licu padalo kao snijeg na pločniku se pretvorilo u vodu. Stopala su nam bila hladna. Blještavo svjetlo što je padalo na pločnik odbijalo se kroz sumrak do krošanja drveća. Činilo se da se ulične svjetiljke između ogoljelih grana stapaju jedna s drugom.

Muškarac s crnom leptir-kravatom ponovo je stajao ispred svoje sjene pokraj fontane. Gledao je prema vrhu ulice sa zatvorom. Na njegovu osušenu buketu i u kosi bilo je snijega. Bilo je kasno. Autobusi sa zatvorenica već su se odavno vratili u zatvor.

Vjetar nam je nosio snijeg u lice iako smo Edgar, Kurt, Georg i ja išli u drugom smjeru. Htjeli smo se skloniti na neko toplo mjesto. No u krčmi je bilo preglasno. Otišli smo u kino; prikazivala se zadnja predstava toga dana. Film je već počeo.

Na ekranu su zujale tvornice. Kad smo se priviknuli na tamu, Edgar je počeo brojiti sjene po sjedalima. Osim nas, u kinodvorani sjedilo je devetero ljudi. Sjeli smo u zadnji red. Edgar je rekao: Ovdje možemo razgovarati.

Tvornica na ekranu bila je tamna, tako da se međusobno nismo mogli vidjeti. Edgar se nasmijao i rekao: Ionako znamo kako izgledamo. Georg je rekao: Neki to ne znaju. Uzeo je četkicu za zube iz džepa i gurnuo je u usta. Na filmskom je platnu kroz

tvorničke hale hodao proletarijat sa željeznim motkama u rukama i potpirivao vatru u visokim pećima. Rastaljeno se je željezo razlijevalo po ekranu i osvjetljavalo kinodvoranu. Pogledali smo jedno drugoga i počeli se smijati. Kurt je rekao: Izvadi četkicu iz usta. Georg ju je ponovo stavio u džep. Ti švapsko mrtvo puhalo, rekao je.

Kurt je rekao: Sanjao sam da sam došao k našem brijaču. Ondje su čekale samo žene koje su plele. Pitao sam: Sto one ovdje rade? Brijač je odgovorio: Čekaju svoje muževe. Pružio mi je ruku i rekao: Nismo se još nikad susreli. Mislio sam da misli na žene, ali pogledao je mene. Ja sam rekao: Ali mi se poznajemo. Žene su hihotalale. Student sam, rekao sam. Prvi put vas vidim, odgovorio je brijač. Kad malo bolje razmislim, čini mi se da poznajem nekoga tko vam je sličan. Ali vas ne poznajem.

Gledatelji u dvorani zviždali su i vikali: Lupu, poševi je, Lupu, poševi je. Radnik i radnica ljubili su se ispred tvorničkog ulaza u vjetrovito predvečerje. Sljedećeg je trenutka ispred tvorničkih vrata već na ekranu svanuo dan i radnica koju je muškarac poljubio imala je dijete.

Kad sam ispred zrcala htio sjesti na stolac, rekao je Kurt, frizer je odmahnuo glavom: To neće ići. Ja sam pitao: Zašto? Kucnuo je prstom o zrcalo. Pogledao sam se, po licu su mi rasle stidne dlake.

Georg me povukao za ruku i gurnuo mi ključ od ljetnikovca u ruku. Kamo da ga stavim? pitala sam.

Na filmskom su platnu kroz velika ulazna vrata školskog dvorišta na ulicu istrčala djeca. Otac Lupu čekao je dijete radnice koju je poljubio. Poljubio je dijete u čelo i skinuo mu školsku torbu s leđa.

Georg je rekao: Imao sam loše ocjene u školi. Otac mi je rekao: Vrijeme je da nešto sašijem direktoru, najbolje bi bilo sašiti hlače. Sljedećeg je dana majka kupila sivi materijal, vrpcu za porub, platno za podstavu u džepovima, gumbe, kao i gumbe za rasporak na hlačama, jer su se u dućanima mogli kupiti samo crveni patentni zatvarači. Moj je otac otišao u školu i pozvao direktora k nama da mu uzme mjeru za hlače. Ovaj je već dugo očekivao takvu ponudu i odmah je došao.

Direktor je stajao pored šivaćeg stroja. Moja je majka počela mjeriti od cipela. Samo opustite noge, gospodine direktore, rekla je. Pitala je: Koju duljinu hlača želite? Želite li da budu nešto duže? A širina?

Nešto uže, dakle? Želite li i manšete na nogavicama, gospodine direktore? Ispitivala ga je kakve hlače želi, prelazeći pedalj po pedalj od ruba hlača prema gore. A džepovi, gospodine direktore? Kad je došla prepona, duboko je udahнула i upitala: Na kojoj strani nosite gumb, gospodine direktore? On je odgovorio: Uvijek na desnoj strani. A rasporak na hlačama? pitala je, želite li gumbe ili patentni zatvarač? Što vi mislite? pitao je direktor. Patentni je zatvarač praktičan, ali gumbi naglašavaju osobnost, rekao je moj otac. Direktor je odvratio: Onda gumbe.

Nakon kina otišla sam svojoj krojačici. Djeca su joj spavala. Ostale smo u kuhinji. Prvi sam put došla k njoj tako kasno. Nije se čudila. Jele smo pečene jabuke. Ona je pu-šila, uvukla je obraze i lice joj je izgledalo poput djedove šahovske kraljice. Ta vucibatina je sada u Kanadi, rekla je, danas sam sreła njegovu sestru. Suprug moje krojačice pobjegao je preplivavši Dunav ne rekavši joj prethodno ni riječ o tome. Ispričala sam krojačici o svijetloj i tamnoj kraljici i o briaču u četi, o baki koja je pjevala i o baki koja je molila. I o korovu koji je otac iskopavao, o majčinim bolovima u križima.

Obje tvoje bake podsjećaju me na šahovske kraljice tvogega djeda, rekla je. Baka koja moli sliči tamnoj, a baka koja pjeva svijetloj kraljici. Uz molitvu pristaje tamna boja.

Nisam joj proturječila, iako sam mislila suprotno.

Baka koja pjeva tamna je kraljica. Zna da se u svakome od nas krije srčana životinja. Baka je drugoj ženi preotela muškarca. Taj muškarac voli drugu ženu, ne voli baku koja pjeva. Ali ona je ta koja ga je, jer je tako čvrsto odlučila, uspjela dobiti. I to ne njega, nego njegova imanja. Uspjela ga je zadržati. On je ne voli, ali ona zna kako će ga podčiniti govoreći mu: Ti u sebi nosiš miša, a ne srčanu životinju.

Ali sve se pokazalo uzaludnim jer je država nakon rata nacionalizirala imanja. Baka je od užasa počela pjevati.

Krojačicu nije smetalo što malo zna o meni. Činilo se da joj je dovoljno to što zna da sam studentica i da nikada ne nosim remen.

Stavila sam ključ od ljetnikovca na prozorsku dasku i zaboravila ga. Tješila sam se: Pa valjda nitko neće baciti ključ.

Edgar, Kurt i Georg smatrali su da je krojačica nepouzdana. Rekla sam: Nepovjerljivi ste zato što su vaše majke krojačice. Morala sam im obećati da krojačici neću pričati ni o čemu što se ticalo nas. Edgaru, Kurtu i Georgu nikada se ne bi dogodilo da zaborave ključ na nečijoj prozorskoj dasci. Oni bi, kao što su često činili kad bi postali sumnjičavi, recitirali pjesmu:

*Svatko je imao prijatelja u
komadičku oblaka*

*tako je to s prijateljima ondje
gdje je svijet pun straha*

*èak je i moja majka rekla da
tako mora biti*

prijatelji ne dolaze u obzir

misli na ozbiljnije stvari.

Vraćala sam se kasno navečer u studentski dom. Putem sam srela trojicu stražara, ali me nisu zaustavili. Bili su zabavljeni sami sobom, jeli su zelene šljive kao što su to činili i danju.

U gradu je bilo tako tiho da sam mogla čuti kako žvaću. Prolazila sam pokraj njih što sam tiše mogla da im ne bih zasmetala dok jedu. Najradije bih bila hodala na vršcima prstiju, ali tek bi to privuklo njihovu pozornost. Hodala sam tiho, pretvorivši se u vlastitu sjenu, moje tijelo kao da je postalo nevidljivo. Nisam hodala ni presporo ni prebrzo. Zelene šljive u rukama policajaca bile su crne poput mraka.

Dva tjedna kasnije otišla sam krojačici. Odmah mi je rekla: Zaboravila si ključ, našla sam ga sutradan, nakon što si otišla. Cijeli sam dan razmišljala o tome da je noć i da bez ključa ne možeš ući u dom.

Oko vrata joj je visio krojački metar. Taj ključ nije od studentskog doma, to mi je ključ od kuće. I pomislila sam: Nosi metar oko vrata kao da je remen.

U čajniku je zakuhala voda. Krojačica je rekla: Gledam kako moja djeca rastu i željela bih da ključ od kuće trebaju češće nego što ga ti trebaš. Prosula je šećer pored moje šalice. Možeš li me razumjeti? pitala me je. Kimnula sam.

Budući da smo se bojali, Edgar, Kurt, Georg i ja nalazili bismo se svakog dana. Sjedili smo zajedno za stolom, ali svatko je od nas u sebi i dalje skrivao svoj strah, isti onakav kakav je ponio sa sobom na naš sastanak. Smijali smo se do iznemoglosti ne bismo li sakrili strah jedni pred drugima. No strah se ne može sakriti. Kad uspijete ovladati svakim pokretom na licu, strah probije u glasu. Kad vam uspije steći kontrolu nad licem i glasom, kao da su komad mrtvog drva, on se pokaže na drhtavim prstima. Strah vam probija kroz kožu i širi se prostorom. Možete ga vidjeti kako slobodno leži po predmetima oko vas.

Svatko od nas mogao je prepoznati strah onog drugog jer smo se dovoljno dugo poznavali. Cesto bismo jedni drugima postali nepodnošljivi, jer smo si bili gotovo sve. Ponekad bismo se počeli međusobno vrijeđati.

Ti i tvoja švapska zaboravljivost. Ti i tvoja švapska žurba i tvoja švapska sporost. Ti i tvoja škrtost. Ti i tvoja nezgrapnost. Ti i tvoje štucanje i kihanje; ti i tvoje švapske čarape i košulje.

Guzonjo jedan švapski, telac jedan švapski, vrećo jedna švapska. Bijes tih uvreda trebao nam je da nas razdvoji. Izmišljali smo psovke ne bi li nas one udaljile jedne od drugih. Naš je smijeh bio okrutan, njime smo raspirivali bol koju smo si nanosili uvredama. Takvo međusobno vrijeđanje trajalo je jako kratko jer smo se poznavali u dušu. Svatko od nas točno je znao kako može najjače povrijediti ono drugo i uživali smo gledajući njegovu bol. Uživali smo gledati ga kako se lomi pod našom okrutnom ljubavi i pritom smo i sami postajali svjesni koliko malo možemo izdržati. Jedna je uvreda picala na drugu, sve dok žrtva ne bi ušutjela. I ostala nijema još neko vrijeme. Ružne su riječi još neko vrijeme pljuštale po žrtvinu nepomičnom licu poput skakavaca što napadaju ogoljelo polje.

U našem smo strahu postali pretjerano bliski. U tom povjerenju, koje smo dugo vremena gradili, trebao nam je neki neočekivani preokret. Možda smo trebali mržnju koja će sve uništiti. Koja će

pokositi tu ljubav što je u našoj beskrajnoj bliskosti narasla poput visoke trave. No isprike su u dahu poništavale izrečene uvrede.

Svađu smo izazivali namjerno, no njene su posljedice bile nehotične. Nakon svakog izljeva bijesa slijedile su izjave naše međusobne ljubavi, za koje nismo morali izmišljati riječi. U svakom trenutku naša je ljubav bila neupitna. Ali u našim svađama narasle bi joj pandže.

Edgar mi je jednom, dajući mi ključeve ljetnikovca, rekao: Ti sa svojim švapskim osmijehom. Ta me rečenica pogodila poput udarca pandžama i ostala sam bez daha. Pokušavajući odgovoriti, činilo mi se da je moje sjećanje zakazalo i nisam mogla naći ni jednu riječ kojom bih se obranila. Možda su mi usta doista izgledala kao zrela mahuna. Upravo takvima, suhima i tankima, zamišljala sam svoje usne, koje mi se nikada nisu sviđale. Švapski je osmijeh bio osmijeh kakav je imao moj otac, kojega nisam mogla birati. Kao što nisam mogla birati ni majku.

Jednom drugom prilikom sjedili smo u kinu, ponovo u zadnjem redu. I taj su se put na filmskom platnu vidjele tvorničke hale. Jedna je radnica navodila vunene niti u stroj za pletenje. Druga joj se radnica s crvenom jabukom u ruci približila i promatrala je. Prva je radnica zategnula niti na stroju za pletenje i rekla: Mislím da sam se zaljubila. Uzela je jabuku iz ruke druge radnice i zagrizla je.

Za vrijeme filma Kurt je položio dlan na moju ruku. Taj mi je put ponovo ispričao jedan san. U tom su snu kod brijača bili samo muškarci. Na zidu je visjela ploča od škrljevca, na kojoj je bila nacrtana križaljka. Svi su muškarci vješalicama pokazivali na praznu kockicu u križaljci i rekli jedno slovo. Brijač je stajao na ljestvama i upisivao slova u križaljku. Kurt je sjeo pred zrcalo. Muškarci su rekli: Nema sisanja dok ne riješimo križaljku. Mi smo došli prije. Kad je Kurt ustao i krenuo prema izlazu, brijač je viknuo za njim: Sutra od kuće ponesite britvicu.

Kako to da sanjam tu britvicu, pitao je Kurt šapćući mi na uho, iako je znao zašto. Edgar, Georg i Kurt više nisu imali britvice za brijanje. Nestale su iz njihovih zaključanih kovčega.

Predugo sam ostala s Edgarom, Kurtom i Georgom na rijeci. Idemo još jednom prolunjati, rekli su, praveći se da je to bezbrižna šetnja uz

rijeku. Još uvijek nismo zaboravili kako se hoda polako ili brzo, još uvijek nismo zaboravili vući se s noge na nogu ili požuriti. Ali bezbrižno lunjati, to više nismo znali.

Majka želi ubrati zadnje šljive u vrtu. No jedna je prečka na ljestvama olabavila. Djed odlazi kupiti čavle. Majka ga čeka ispod šljivova stabla. Oko pasa joj je zavezana pregača s velikim džepovima. Pada sumrak.

Kad je djed stavio šahovske figurice iz džepova na stol, baka koja pjeva rekla je: Šljive čekaju, a ti ideš brijaču igrati šah. Djed kaže: Brijača nije bilo kod kuće pa sam otišao na polje. Sutra rano ujutro idem kupiti čavle, a danas sam malo švrljao naokolo.

Dok je hodao, Kurt je stopala zabacivao prema unutra; bacio je štap u vodu i rekao:

*Svatko je imao prijatelja u
komadićku oblaka
tako je to s prijateljima ondje
gdje je svijet pun straha
èak je i moja majka rekla da
tako mora biti
prijatelji ne dolaze u obzir
misli na ozbiljnije stvari.*

Edgar, Kurt i Georg stalno su recitali tu pjesmu. U krčmi, u zaraslom parku, u tramvaju ili u kinu. Gak i na putu brijaču.

Edgar, Kurt i Georg često su zajedno išli brijaču. Kad bi ušli u brijačnicu, brijač bi rekao: Samo lijepo po redu, prvo dva crvenokosa, a zatim crnokosi. Kurta i Georga uvijek je šišao prije Edgara.

Pjesma je bila iz jedne knjige skrivene u ljetnikovcu. I ja sam je znala napamet. Ali samo u mislima, kako bih mogla o nečemu razmišljati dok sam morala boraviti s ostalim djevojkama u kutijici. Stidjela sam se pjesmu izgovoriti naglas pred Edgarom, Georgom i Kurtom.

Pokušala sam to jednom učiniti u zaraslom parku, ali nakon drugog stiha nisam znala dalje. Edgar ju je mumljajući izgovorio do kraja, a ja sam s vlažnog tla podigla crva, povukla Edgarov okovratnik i ubacila mu crvenog, hladnog crva u košulju.

U gradu je uvijek bio pokoji oblačić ili je nebo bilo prazno. A bilo je i pisama moje, tvoje ili njegove majke u kojima nam nisu imale što reći. Pjesma je u sebi krila neku ironiju. Pristajala je Edgarovu, Kurtovu i Georgovu glasu. Pjesma se lako recitirala. Ali sačuvati u njoj tu ironiju, dan za danom, nije bilo lako. Možda su je zato morali tako često recitirati.

Nikad se ne pouzdaj u lažnu ljubaznost, opominjali su me Edgar, Kurt i Georg. Djevojke u sobici pokušat će sve, isto tako i mladići u našim sobama. Kad te pitaju kada se vraćaš, zapravo misle: Koliko te dugo neće biti?

Kapetan Pjele, koji se zvao isto kao i njegov pas, prvi je put saslušavao Edgara, Kurta i Georga zbog te pjesme.

Kapetan Pjele čitao je tekst pjesme s komada papira na stolu. Dok je kapetan Pjele gužvao papir, pas Pjele je lajao.

Kurt je morao zinuti i kapetan mu je ugurao zgužvani papir u usta. Kurt je morao pojesti papir na kojem je bila napisana pjesma. Davio se žvačući. Pas Pjele dva je puta skočio na njega. Poderao mu je hlače i izgrebao noge. Da je treći put skočio, sigurno bi me bio ugrizao, rekao je Kurt. Ali kapetan Pjele rekao je mirno i umorno: Pjele, natrag. Kapetan Pjele tužio se je na bolove u bubrezima i rekao: Imaš sreće da te ja saslušavam.

Edgar je morao sat vremena stajati nepomično u kutu. Pas Pjele sjedio je ispred njega i gledao ga. Jezik mu je visio iz gubice. Mislio sam, tako ću ga udariti nogom u tu gubicu da se više neće dići, rekao je Edgar. Pas je osjetio što mislim. Kad bi Edgar pomaknuo prst na ruci ili dublje udahnuo da prebaci ravnotežu s jedne noge na drugu, pas bi zarežao. Vrebao je na moj najmanji pokret da bi mogao skočiti na mene, rekao je Edgar. To ne bih preživio, ne bih se mogao savladati. Došlo bi do pokolja.

Prije nego što je kapetan Pjele pustio Edgara, još jednom se potužio na bol u bubrezima, dok je pas Pjele lizao Edgarove cipele. Kapetan Pjele je rekao: Imaš sreće da te ja saslušavam.

Georg je morao leći na trbuh s rukama prekriženim na leđima. Pas Pjele njuškao je oko njegovih sljepoočica i po vratu. Zatim mu je počeo lizati ruke. Georg nije znao koliko je sve to trajalo. Na stolu kapetana Pjelea stajala je glinena posudica u kojoj su rasle ciklame, rekao je Georg. Kad je Georg ušao u sobu, na ciklami je bio otvoren samo jedan cvijet. Kad su ga pustili kući, još se jedan cvijet rascvao. Kapetan Pjele potužio se je na bolove u bubrezima i rekao: Imaš sreće da te ja saslušavam.

Kapetan Pjele rekao je Edgaru, Kurtu i Georgu da pjesma potiče na bijeg. Oni su rekli: To je stara narodna pjesma. Kapetan Pjele je rekao: Bilo bi bolje da ste je vi sami napisali. I to bi bilo jako loše, ali ovako je cijela stvar još teža. Te su pjesme nekoć možda i bile narodne, ali tada su bila druga vremena. Građansko-zemljovlasnički odnosi odavno su nadvladani. Danas naš narod pjeva drugačije pjesme.

Edgar, Kurt i Georg šetali su se obalom rijeke i zadubljeni u razgovor pratili drvored. Edgar je čovjeku koji nije bio sumnjiv vratio ključeve. Knjige, fotografije i bilježnice podijelili smo među sobom.

Naš se dah na hladnoći pretvarao u oblačice pare. Ispred lica su nam prolazile horde životinja u bijegu. Rekla sam Georgu: Pogledaj, tvoja srčana životinjica izlazi.

Georg mi je palcem podigao bradu: Ti s tvojim švapskim osmijehom, rekao je. Osjetila sam kapljicu njegove sline na licu. Spustila sam pogled i vidjela Georgove prste pod svojom bradom. Članci na prstima pobijeljeli su mu, a prsti poplavili od hladnoće. Obrisala sam kapljice njegove sline s obraza. Lola je za pljuvačku u navlaženoj maskari rekla da je to »majmunaska masnoća«. A ti si ko drvena Marija, vratila sam mu.

Srčane životinjice u nama bježale su van poput miševa. Odbacile su krzno i nestale netragom. Kad bismo razgovarali nastavljajući se na ono što je prethodnik rekao, životinjice su dulje lebdjele u zraku.

Kad pišete, ne zaboravite staviti datum i uvijek jednu vlas u pismo. Ako poslije u pismu nema vlasi, to znači da ga je netko otvarao.

Zamišljala sam kako svaka pojedinačna vlas putuje vlakovima po zemlji. Tamna Edgarova vlas, moja svijetla vlas. Crvene Kurtove i Georgove vlasi. Njih su dvojicu studenti prozvali zlatnim dječacima. Rečenica u kojoj spominjete škare za nokte bit će šifra za

saslušanje, rekao je Kurt, rečenica s riječju cipele šifra za pretres, a riječ prehlada značit će da vas prate. Iza naslova odmah stavite znak usključnika, a zarez ako sumnjate da ste u životnoj opasnosti.

Krošnje stabala na obali dodirivale su vodu. Bile su to patuljaste vrbe i vrbe krte. Kad sam bila dijete, imena biljaka davala su smisao onome što radim. Ova stabla nisu znala zašto se Edgar, Kurt, Georg i ja šecemo obalom rijeke. Sve oko nas odisalo je rastankom. Nitko od nas nije izustio ni riječi.

Dijete se boji umiranja i zato jede još više zelenih šljiva, ne znajući zašto to čini. Dijete stoji u vrtu i u biljkama traži razlog za ono što čini. I biljke, njihove stabljike i lišće, ne razumiju zašto se dijete rukama i ustima bori protiv vlastitog života. To znaju samo imena biljaka: djetelina, su-hopernik, stričak, samojid, prstac, divizma, smrdljika, ku-žnjak, klobučić.

Ja sam posljednja izašla iz kutijice u studentskom domu. Kad sam se vratila sa šetnje obalom rijeke, druge su djevojke već skinule posteljinu sa svojih kreveta. Odnijele su i kovčege, u ormaru su visjele još samo moje stvari. Zvučnik je zanijemio. Skinula sam svoju posteljinu. Bez jastuka na uzglavlju jastučnica je izgledala poput vreće za glavu. Složila sam je. Stavila sam kutijicu s maškarom u prahu u džep kaputa. Bez vunenog pokrivača posteljina je izgledala poput mrtvačke vreće. Složila sam i nju.

Kad sam podigla pokrivač da skinem plahtu, na sredini plahte ugledala sam svinjsko uho. Djevojke iz sobe na taj su se način oprostile sa mnom. Stresla sam plahtu, uho nije skliznulo na pod, bilo je prišiveno poput gumba. U plavkastoj hrskavici svinjskog uha vidjela sam rupice od igle i crni konac. Nisam imala snage osjetiti gađenje. Više sam se bojala onoga što bih mogla naći u ormaru. Izvadila sam sve haljine odjednom i bacila ih u kovčeg. Sjenilo za oči, olovka za oči, puder i ruž već su bili spremljeni u kovčegu.

Što su mi značile ove četiri godine? Jesu li ostavile traga na meni ili na mojim haljinama? Posljednja je godina visjela u ormaru. Na zadnjoj sam se godini studija svako jutro šminkala. Što sam imala manje volje za životom, to sam se više šminkala.

Složila sam plahtu s našivenim uhom na njoj.

Na kraju hodnika ležala je hrpa posteljine. Ispred hrpe stajala je žena u plavoj kuti. Brojila je jastučnice. Kad sam joj predala svoju, prekinula je brojenje. Počešala se olovkom kad sam joj rekla svoje ime. Izvukla je iz džepa kute popis imena, potražila moje ime i stavila pored njega križić. Rekla je: Ti si predzadnja. Ja sam zadnja, rekla sam, predzadnja je mrtva.

Toga se dana, u svojim finim najlonskim čarapama, na vlak mogla popeti i Lola. Sljedećeg bi se dana dječak, koji je kroz snijeg tjerao ovce kući, ugledavši svoju sestru kako silazi s vlaka, upitao zašto sestra po takvoj hladnoći hoda bez čarapa.

Još sam jednom zastala ispred praznog ormara prije nego što sam s kovčegom u ruci izišla iz sobice. Trenutak ranije još sam jednom otvorila prozor. Oblaci na nebu izgledali su poput snježnih mrlja na preoranim poljima. Sijalo je zubato sunce. U prozorskom sam staklu vidjela odraz svojeg lica i čekala da sunce povuče svoje svjetlo iz grada, budući da je imalo dovoljno polja i snijega ondje gore, na nebu.

Kad sam s kovčegom u ruci izašla na ulicu, činilo mi se da se moram vratiti i zatvoriti vrata ormara. Prozor je ostao otvoren. A ormar je, možda, i bio zatvoren.

Odvezla sam se tramvajem do kolodvora i popela na vlak kojim su mojoj majci stizala moja pisma. Četiri sata kasnije bila sam kod kuće. Djedov sat s njihalom stajao je, budilica je stajala. Majka je obukla svoju najbolju odjeću ili mi se to samo činilo jer je dugo nisam vidjela. Ispružila je kažiprst kao da će njime prijeći preko mojih finih najlonskih čarapa, ali zatim ga je povukla. Rekla je: Ruke su mi tako grube, a ti si sada prevoditeljica. Na ruci je nosila očev ručni sat. I on je stajao.

Otkad je otac umro, majka je sve satove u kući navijala bez osjećaja. Popucale su im opruge. Svaki put kad navijam sat, imam osjećaj da tog trenutka moram prestati, ali ja navijam dalje, rekla je majka.

Djed je stavljao svoje šahovske figurice na šahovsku ploču. Moram zamisliti da igram i s nestalom kraljicom, rekao je. Koliko sam ti puta rekla da izrezbariš novu figuricu, rekla je majka. Imamo dosta drva. Djed je odgovorio: Ali ne želim.

Baka koja pjeva obilazila je oko mojeg kovčega. Pogledala me u lice i pitala: Tko nam je to došao? Majka je rekla: Pa vidiš i sama. Baka koja pjeva pitala je: Gdje ti je muž? Ja sam rekla: Nemam ga. Baka koja pjeva pitala je: Nosi li šešir?

Edgar se odselio daleko, u prljavi, industrijski grad. Svi stanovnici toga grada izrađivali su limene ovce i to se zvala metalurška industrija.

Posjetila sam Edgara u kasno ljeto. Vidjela sam široke tvorničke dimnjake, crvene guste oblake dima i parole. Vidjela sam krčmu u kojoj se pila tamna rakija od murvi i pijance kako teturaju kući, u bezlične zgrade novogradnje. Po travi, među zgradama, šepali su starci. Zamusana dječica jela su po rubovima ulica sjemenke sljeza. Malim rukama još nisu mogla doseći grane na stablima murvi. Starci su sjemenke sljeza zvali kruhom Gospodnjim. Govorili su da se od njih postaje pametniji. Mršavi psi i mačke nisu se uplašili dok smo prolazili pored njih nego su i dalje vrebali i lovili kukce i miševе.

Kad usred ljeta ovdje zapeče sunce, rekao je Edgar, psi i mačke leže pod stablima murvi i spavaju. Omamljeni suncem, preslabi su da bi ulovili nešto za jelo. Svinje jedu plodove murvi, koji su na suncu počeli fermentirati, i teturaju. Napiju se kao i ljudi.

Zimi ljudi između zgrada kolju svinje. Kad je premalo snijega, trava je krvava cijelu zimu, rekao je Edgar.

Edgar i ja koračali smo prema oronuloj školskoj zgradi. Sunce je bliještalо; sve što su sunčane zrake obasjavale bilo je prekriveno muhama. Bile su male, ali nisu bile zagasito-sive boje i trome, kakve su obično muhe koje se kasno izlegu. Bile su metalnozelenе i zujeći su mi sletjele na glavu. Zadržale su se na mojoj glavi još nekoliko koraka, a zatim su opet odletjele.

Ljeti prekrivaju životinje što leže na suncu, rekao je Edgar. Dižu se i spuštaju na životinjskoj dlaci u ritmu životinjina disanja.

Edgar je u tom gradu bio učitelj. Imam četiristo učenika, najmlađima je šest godina, a najstarijima deset, rekao je Edgar. Jedu murve da bi imali lijep glas za pjevanje partijskih pjesama, a kruh Gospodnji da bi bolje znali tablicu množenja. Igrajući nogomet, jačaju mišićе, a vježbajući krasopis vježbaju spretnost prstiju. Iznutra pate od proljeva, a izvana su prepuni ogrebotina i uši.

Kola s konjskom zapregom vozila su ulicama brže od autobusa. Kotači su na kolima tandrkali, potkovice su potmulo odjekivale. Ovdje konji nisu imali visoka kopita, već zelene i crvene vunene resice na očima. Iste takve resice visjele su po biču. Konje tako jako udaraju bičem da zapamte svaku resicu na njemu. Zatim im iste takve resice objese ispred očiju. Konji se boje i kaskaju.

Ljudi sjede u autobusima pognutih glava, rekao je Edgar. Čini ti se da spavaju. Na početku sam se pitao kako to da se probude na pravoj stanici i onda brzo ustaju da bi izišli. Kad se voziš s njima u autobusu, pogneš glavu kao i oni. Pod autobusa prepun je rupa. Kroz rupe vidiš kolnik.

Na Edgarovu sam licu vidjela odraz grada u kojem živi, vidjela sam ga posred njegovih očiju, na njegovim jagodičnim kostima i oko usta. Njegovo lice, uokvireno dugom kosom, izgledalo je poput pusta trga, koji je rijetko obasjan suncem. Na sljepoočicama su mu se nazirale plave žilice, očima je bezrazložno žmirkao, njegovi bi se kapci munjevitom brzinom zaklopili, poput ribe što nestaje u vodi. Skrenuo bi pogled čim bih ga dulje gledala u oči.

Edgar je stanovao s nastavnikom tjelesnog odgoja, imali su dvije sobe, kuhinju i kupaonicu. Ispred prozora rasla su stabla murvi i visoko grmlje čičaka. Svaki bi dan kroz otvor odvoda u kadi dolazio štakor. Nastavnik tjelesnog već ga godinama uzgaja u kući, rekao je Edgar, ostavlja mu komadiće slanine u kadi. Štakor se zove Emil. Ždere i murve i mladi čičak.

Na Edgarovu sam licu vidjela Lolin kraj. Pokušala sam zatomiti strah zbog Edgara. U svojem sam si strahu umislila da ovdje gdje sada živi, Edgar neće izdržati tri godine. Ali Edgar je tu morao ostati tri godine. Država ga je kao učitelja rasporedila u ovaj grad. Zbog toga o tom mjestu nisam ništa htjela reći. Ali kasno navečer, dok smo kroz prozor gledali polumjesec, Edgar je rekao: Ovdje posvuda oko sebe možeš vidjeti ono o čemu je Lola pisala u svojoj bilježnici. Ovdje vidiš da je ta bijeda beskrajna poput neba.

Ormar u Edgarovoj sobi bio je prazan. Njegova je odjeća bila složena u kovčegu tako da je u svakom trenutku mogao otići a da ne mora pakirati svoje stvari. Ovdje se sasvim sigurno neću skrasiti, rekao je Edgar. Primijetila sam, jednu položenu preko druge, dvije

vlasu na poklopcu kovčega. Edgar je rekao: Nastavnik tjelesnog njuška mi po sobi.

Na putu prema oronuloj školskoj zgradi htjela sam ubrati nekoliko stabljika čičaka, jer je Edgarova vaza na stolu u sobi bila prazna, a po čičcima je bilo zakašnjelih pupoljaka. Prelomila sam stabljiku i povukla. Nisam je mogla otkinuti. Ostavila sam je visjeti pokraj puta, slomljenu. Stabljike su bile pune vlakana, čvrstih poput žice. Bodljikavi, ocvali čičci, koje nisam htjela ubrati, uhvatili su mi se za kaput.

Dječaci od čičaka prave epolette, rekao je Edgar. Kad odrastu, žele postati policajci ili oficiri. Ali dim ovih dimnjaka otplavit će ih u tvornice. Samo nekolicina njih, oni najžilaviji, već se sada bore da prežive. Poput čičaka što nam se hvataju po odjeći uskočit će u vlakove i postati stražari koji će, spremni na sve, patrolirati ulicama po cijeloj zemlji.

Georga su kao učitelja na tri godine poslali u jedan industrijski grad u kojem su se proizvodile drvene lubenice. Proizvodnja drvenih lubenica zvala se drvnoprerađivačka industrija.

Edgar je posjetio Georga. Grad je bio okružen šumama. Do tamo nisu vozili ni vlakovi ni autobusi. Samo kamioni s mučaljivim vozačima, od kojih je gotovo svaki bio bez nekoliko prstiju na ruci, rekao je Edgar. Kamioni su dolazili prazni, a vraćali su se natovareni deblima.

Radnici kradu drveni otpad i od njega izrađuju parket, rekao je Georg Edgaru. Onoga koji ne krade u tvornici ne shvaćaju ozbiljno. Pa čak i kad su postavili parket u cijelom stanu, ne mogu prestati krasti i postavljati parkete. Ponekad parketima oblažu čak i zidove.

Dvije su pilane psikale u središtu grada. S krajeva ulica dopirali su udarci sjekira u šumi. S vremena na vrijeme začuo bi se, negdje iza grada, prasak teškog stabla što pada. Svim muškarcima u gradu nedostaje nekoliko prstiju na ruci, rekao je Edgar, čak i djeci.

Kad sam dobila prvo Georgovo pismo, datum je bio star dva tjedna. Bio je to isti datum kao i onaj u Edgarovu pismu koje je stiglo prije tri dana.

Otvarala sam Georgovo pismo polagano, kao što sam prije tri dana otvarala i Edgarovo pismo. U naboru omotnice vidjela sam crvenu

vlas. Prije tri dana našla sam u Edgarovu pismu crnu vlas. Iza naslova stajao je znak usključnika. Čitajući pismo, progutala sam slinu i micala usnicama u nadi da neću naići na rečenice s riječima prehladen, škare za nokte ili cipele. Gutanje sline nije pomoglo. Rečenice s tim riječima bile su napisane. Bile su napisane i u Edgarovu pismu.

Ovdje ljudi hodaju s piljevinom u kosi i obrvama, pisao je Georg.

Riječima u našim ustima činimo isto toliko štete koliko i našim stopalima u travi, pomislila sam. Prisjećala sam se zadnje šetnje obalom rijeke s Edgarom, Kurtom i Georgom. Prisjećala sam se kapljica Georgove sline na svojem licu i njegovih prstiju ispod moje brade. Čula sam kako govorim Georgu: Držiš se ko drvena Marija.

Ta rečenica nije bila moja. Doista nije imala veze s drvom. Tada. Često sam čula kako je izgovaraju drugi, kada bi prema njima netko bio grub. Ali to nije bila ni njihova rečenica. Ako bi netko prema njima bio grub, pala bi im na pamet ta rečenica, jer su je i oni čuli od drugih, koji su također bili žrtva nečije grubosti. Ako je ta rečenica ikada imala neke veze s drvom, tada bi se moralo otkriti tko ju je izrekao. Ali rečenica je imala veze samo s grubošću. Kad je nestalo grubosti, nestala je i rečenica.

Prošli su mjeseci, ali tu rečenicu nisam mogla izbrisati iz svog sjećanja. Činilo mi se kao da sam Georgu rekla: Uvijek ćeš biti kao drvena Marija.

Boja moje kose nije upadljiva jer je crvenkasta i kad nije prekrivena piljevinom, pisalo je u pismu. Hodam gradom bez cilja. A ispred mene netko tko također hoda bez cilja. Kad nam je zajednički put dulji, naši se koraci usklade. Ovdje svi paze da dok hodaju drže razmak od barem četiri koraka, kako ne bi smetali jedno drugom. Oni ispred mene paze da im se ne približim previše. A ja, odostraga pazim da mi njihova leđa ne budu preblizu.

Ali već se dva puta dogodilo drugačije: čovjek ispred mene odjednom je obje ruke gurnuo u džep. Zastao je, izvrgnuo džepove i istresao iz njih piljevinu. Istresao je i prašinu iz džepova dok sam ga ja preticao. Časak nakon toga čuo sam ga kako hoda iza mene na udaljenosti većoj od četiri koraka, zatim na udaljenosti od četiri koraka. A zatim sam osjetio njegov dah za okovratnikom. Pretekao me je i počeo trčati. Bez piljevine u džepovima više nije imao cilj.

Starci su rezali mladice na stablima, zatim su mladice razrezali na kraće komade i onda ih po sredini izdubili te izbušili u njima rupice. Prednji bi kraj istanjili u pisak. Od svake grančice koja bi im dospjela u ruke napravili bi zviždaljku.

Ima zviždaljki koje nisu veće od dječjeg prsta, rekao je Edgar, a ima ih koje su dugačke kao odrastao čovjek.

Starci su sa svojim zviždaljkama odlazili u šume i ondje bi izluđivali ptice. Ptice više nisu mogle naći svoje putove među drvećem ni svoja gnijezda. A kad bi letjele izvan šume, zamijenile bi vodu u lokvicama s oblacima i nakon strmoglava leta prema tlu stradale.

Ovdje samo jedna ptica ima svoj vlastiti život, pisao je Georg, to je kobac. Njegov se pjev razlikuje od svih zviždaljki. On pak izluđuje starce. Starci režu mladice likovca i na njegovu trnju izbodu si ruke do krvi. Rezbare poput prsta male zviždaljke ili zviždaljke veličine djeteta, ali kopca ne mogu zbuniti.

Edgar je rekao da kobac lovi i kad je sit. Starci se šuljaju oko grmova likovca i svojim zviždaljkama pokušavaju oponašati kopčev pjev. Ptica im preleti tik iznad glava i sleti u grmlje. Ne da se smesti. Svoj ulov nabada na trnje čuvajući ga za sutradan.

Takav bi morao biti i čovjek, pisao je Georg. I ja sam takav, u jednom tjednu kupio sam dva para cipela.

U Edgarovu sam pismu tri dana ranije pročitala: Ovaj sam tjedan već dvaput negdje zametnuo cipele.

Kad god sam prolazila pored prodavaonice s cipelama, pomislila sam na pretres stana. Požurila bih se. Krojačica je rekla: Dječje su cipele preskupe. Kad bih je čula da govori o cipelama i da pritom doista misli na cipele, počela bih se smijati. Rekla je: Ti nemaš djece. Mislila sam na nešto drugo, rekla sam.

Kurt je dolazio u grad svaki tjedan. Radio je kao inženjer u jednoj klaonici. Klaonica se nalazila na kraju sela, nedaleko od grada. Grad je preblizu da bih živio u selu, rekao je Kurt. Autobusi voze naopako. Ujutro, kad moram u selo otići na posao, autobus vozi iz sela u grad. Popodne, nakon posla, autobus vozi iz grada u selo. To je namjerno tako uređeno jer ne žele da u klaonici rade ljudi koji bi svaki dan odlazili u grad. Žele radnike koji su sa sela i koji vrlo rijetko odlaze u grad. Kad dođu novi radnici, brzo ih pretvore u ortake. Pridošlicama

treba samo nekoliko dana da počnu šutjeti kao i svi drugi i da počnu piti toplu krv.

Kurt je bio zadužen za dvanaestoricu radnika. U krugu klaonice radnici su postavljali cijevi za grijanje. Kurt je već tri tjedna bio prehladen. Svaki bih mu tjedan rekla: Trebao bi to odležati. Radnici su isto tako šmrkavi kao i ja, ali ne ostaju zbog prehlade u krevetu, rekao je. Kad bih izostao s posla, ne bi radili i sve bi pokrali.

Nismo izgovarali riječ prehladen, jer smo je upotrebljavali samo u pismima. Georg je popio tri šalice čaja u pola sata, dok sam ja za to vrijeme popila jednu. Pogledala sam u šalicu i pomislila: Pije tri puta više od mene i još pritom srče. Tada je rekao: Djeca iz Georgove škole ne žele ni čuti za rad u tvornici, ni za parkete svojih roditelja ni za zviždaljke svojih djedova. Od dasaka izrađuju pištolje i puške. Žele postati policajci i oficiri.

Kad ujutro idem na posao u klaonicu, djeca iz sela idu u školu, rekao je Kurt. Nemaju ni bilježnica ni knjiga, nose sa sobom samo komadić krede. Kredom crtaju srca po zidovima i drvenim ogradama. Srca prolaze jedno kroz drugo. To su goveđa i svinjska srca, a što drugo? I ta djeca imaju udjela u svemu tomu. Kad ih očevi ljube za laku noć, osjećaju u njihovu dahu da su očevi danas pili krvu klaonici i jedva čekaju da i oni počnu ondje raditi.

Pisala sam Edgaru: Već sam tjedan dana prehladena i ne mogu naći svoje škare za nokte.

Georgu sam napisala: Prehladena sam već tjedan dana, a moje škare za nokte ne režu.

Možda riječi prehladena i škare za nokte nisam trebala napisati u jednoj rečenici. Možda sam ih trebala rasporediti u više rečenica u pismu. Možda sam najprije trebala napisati riječi škare za nokte, a zatim riječ prehladena. Ali riječi prehladena i škare za nokte počele su mi odzvanjati u glavi koja je za njih postala premalena nakon što sam cijelo popodne provela slažući naglas rečenice s riječima prehladena i škare za nokte ne bih li našla pravu.

Na kraju nisam shvaćala ni pravi smisao tih riječi, a ni smisao koji smo nas četvero dogovorili. Te riječi mi više ništa nisu govorile i na kraju sam ih ostavila u jednoj rečenici koja je možda bila dobra, ali sasvim je sigurno bila i loša. Precrtati riječi prehladena i škare za

nokte te ih ponovo napisati nekoliko rečenica dalje bilo bi još gore. U ta dva pisma mogla sam prekrížiti svaku drugu rečenicu. Ali prekrížiti samo riječi prehladena i škare za nokte značilo bi nešto onima koji su pismo provjeravali, a to bi bilo gluplje i od najlošije rečenice.

Trebala sam dvije vlasi koje ću staviti u pismo. U zrcalu se činilo da mi je kosa daleko od lica, a ipak ju je bilo lako doseći rukom, kao da je dlaka neke životinje koju lovac gleda kroz dalekozor.

Morala sam istrgnuti dvije vlasi koje neće nestati, dvije vlasi za pismo. Gdje su rasle? Iznad čela, na lijevoj ili desnoj sljepoočici ili na sredini glave?

Počesljala sam se, na češlju je ostalo moje kose. Jednu sam vlas stavila u Edgarovo, a jednu u Georgovo pismo. Ako to nisu bile prave vlasi za pisma, onda je kriv bio češalj.

Na pošti sam jezikom navlažila poštanske marke. U kabini pored ulaza u poštu telefonirao je muškarac koji me pratio svaki dan. Nosio je bijelu platnenu torbu i vodio psa na uzici. Torba se činila lagana iako je bila do polovice puna. Nosio ju je jer nije nikada mogao znati kamo će me odvesti put.

Otišla sam u trgovinu. Ušao je nekoliko trenutaka nakon mene i stao u red, jer je najprije morao zavezati psa. Između mene i njega stajale su četiri žene. Kad sam izišla iz prodavaonice, nastavio me pratiti sa svojim psom. Platnena torba u njegovoj ruci nije bila punija nego ranije.

Dok je telefonirao, držao je i slušalicu i uzicu u jednoj ruci. Platnenu torbu držao je u drugoj ruci. Muškarac je govorio i gledao kako jezikom vlažim marke. Zalijepila sam marke na omotnice pisama, iako su rubovi maraka bili suhi. Pred njegovim sam očima ubacila pisma u poštanski sandučić, kao da će u njemu biti zaštićeni od njegovih ruku.

Muškarac nije bio kapetan Pjele. Pas je možda bio Pjele. Ali nije samo kapetan Pjele imao vučjaka.

Mene je saslušavao kapetan Pjele, ali bez psa. Možda je pas Pjele imao stanku za hranu i spavanje. Možda su u jednoj od skrivenih soba u ovoj zgradi uvježbavali psa Pje-lea za nešto novo ili je vježbao nešto što je već znao dok me kapetan Pjele saslušavao.

Možda je pas Pjele pratio s muškarcem koji je nosio platnenu torbu nekog drugog. Možda ga je na uzici vodio neki drugi muškarac, bez platnene torbe. Možda je pas Pjele pratio baš Kurta dok je za to vrijeme kapetan Pjele mene saslušavao. Koliko je takvih muškaraca bilo, koliko takvih pasa? Bilo ih je koliko i dlaka na psu.

Na stolu je ležala ceduljica. Kapetan Pjele je naredio: Čitaj. Na papiru je bila napisana pjesma. Čitaj glasno da se i mi drugi možemo zabavljati, rekao je kapetan Pjele. Čitala sam naglas:

*Svatko je imao prijatelja u
komadičku oblaka*

*tako je to s prijateljima ondje
gdje je svijet pun straha*

*èak je i moja majka rekla da
tako mora biti*

*prijatelji ne dolaze u obzir
misli na ozbiljnije stvari.*

Kapetan Pjele je upitao: Tko je to napisao? Ja sam rekla: Nitko, to je narodna pjesma. Onda je to narodno vlasništvo, rekao je kapetan Pjele, a to znači da narod može napisati pjesmu do kraja. Da, rekla sam. Pa napiši onda koji stih, rekao je kapetan Pjele. Ja ne znam pisati stihove, rekla sam. Ali ja znam, rekao je kapetan Pjele. Ja ću smisliti stihove, a ti ćeš ih zapisivati. Tako ćemo se oboje zabavljati:

*Imala sam tri prijatelja u svakom
komadičku oblaka*

*Tako je to s kurvama gdje je
svijet pun oblaka*

*Èak je i moja majka rekla da
tako mora biti*

*Trojica prijatelja ne dolaze u
obzir*

Misli na ozbiljnije stvari.

Morala sam pjevati ono što je kapetan Pjele napisao. Pjevala sam ne čujući vlastiti glas. Prvo me preplavio strah, a zatim strava. A glas strave bio je poput vode što teče, nijem. Možda sam pjevala melodiju koju je pjevala moja zaboravljiva baka. Možda sam se sjetila pjesama koje je njen razum odavno zaboravio. Možda je ono što je ostalo zarobljeno u njenu razumu moralo prijeći preko mojih usana.

Djedovu je briaču jednako godina kao i djedu. Već je godinama udovac, iako je njegova Ana bila iste dobi kao i moja majka. Dugo se nije mogao pomiriti sa smrću svoje Ane.

Dok je Ana još bila živa, moja je majka govorila: Ova je jezičava. Ana je, kad su djedova imanja bila nacionalizirana, rekla baki koja pjeva: Sada si dobila što si zaslužila.

U vrijeme kad se iznad sportskog igrališta u selu vijorila zastava s kukastim križem, moja je baka koja pjeva prijavila Anina zaručnika mjesnom zapovjedniku. Rekla je: Anin zaručnik nikad ne prisustvuje podizanju zastave jer je protiv Führera.

Dva dana poslije došli su iz grada u automobilu kojim su odveli Anina zaručnika. Od toga dana više ga nitko nikada nije vidio.

Pošto je rat završio, rekla je moja majka, briač se oženio Anom, koja je tada bila djevojka. Briač se dan danas zahvaljuje baki jer je dobio prelijepu Anu. Dok šiša djeda ili dok s njime igra šah, govori: Lijepa žene nikada ne ostare, umru prije nego što poružne. Ali nema razloga da nekome zbog toga zahvaljujete, rekla je majka. Baka nije htjela Ani nanijeti nikakvo zlo niti je briaču htjela učiniti dobro. Prijavila je Anina zaručnika jer nije htio ići u vojsku, a njen je sin dugo bio u vojsci.

Kapetan Pjele uzeo je papir na kojem je bila napisana pjesma i rekao: Lijepo si napisala te stihove, tvoji će se prijatelji veseliti. Ja sam rekla: Vi ste ih napisali. No, no, rekao je kapetan Pjele, pa zar ne prepoznaješ svoj rukopis?

Kad me pustio kući, kapetan Pjele potužio se na bol u bubrezima i rekao: Imaš sreću da te ja saslušavam.

Na sljedećem je saslušanju kapetan Pjele rekao: Danas ćemo pjevati bez papira. Pjevala sam i onakvoj prestravljennoj ponovo mi je pala na pamet neka melodija. Nakon toga više je nikada nisam zaboravila.

Kapetan Pjele je pitao: Što radi žena s tri muškarca u krevetu? Šutjela sam. Sigurno izgledate kao klupko pasa na psećoj svadbi, rekao je kapetan Pjele. Ali vjenčati se ne bi htjeli. Pa da, to mogu samo parovi, a ne čopor pasa! Koji će od njih biti otac tvoje djece?

Rekla sam: Od razgovora se ne dobivaju djeca. Da, da, rekao je kapetan Pjele, začas se rodi dečkić zlatnih uvojaka.

Prije nego što me pustio, kapetan Pjele mi je rekao: Vas četvero ste zlo sjeme. A ti, ti ćeš završiti u rijeci!

Zlo sjeme, ponovila sam u sebi, njega je sigurno vidio i otac, prije nego što bi ga iskopao motikom. Napisala sam dva pisma s jednim zarezom iza naslova:

Dragi Edgar,.

Dragi Georg,.

Zarez je trebao šutjeti dok je kapetan Pjele čitao pisma kako bi ih ponovo zatvorio i poslao onima kojima su bila napisana. Ali kad bi ih Edgar i Georg otvorili, iza zareza se trebao prolomiti moj krik.

Nije bilo zareza koji istovremeno šuti i zapomaže. Zarez iza naslova bio je podebljan previše puta.

Kutiju zavezanu konopčićem, u kojoj su bile knjige i pisma, nisam više mogla skrivati u uredu iza mapa sa spisima. Ponijela sam je sa sobom krojačici s namjerom da je kod nje zaboravim i tako negdje sakrijem dok ne nađem sigurnije mjesto u tvornici.

Krojačica je glačala. Njen krojački metar, smotan u krug, ležao je na stolu. U sobi se čulo tiktakanje sata. Na krevetu je ležala haljina s uzorkom na velike ruže. Na stolcu je sjedila mlada žena. Krojačica je rekla: Ovo je Tereza. Poznajemo se iz tvornice, rekla sam, dugo je nosila gips na ruci. Pogledala sam Terezu tek kad se nasmijala. Desna mi je ruka preplanula od sunca, a lijeva mi je posve bijela, rekla je Tereza. Ako nosim odjeću dugih rukava, nitko neće ništa primijetiti. U sobi je tiktakala ura. Tereza se svukla i gurnula preplanulu ruku u rukav haljine s uzorkom na velike ruže. Psovala je

jer nije odmah mogla naći otvor. Krojačica je rekla: Psovanjem nećeš pretvoriti otvor za glavu u otvor za ruku.

Kad je Tereza obukla haljinu, rekla je: Još prije godinu dana zamislila bih svaku psovku koju sam čula. To su primijetili i kolege u uredu. Svaki put kad bi netko opsovao, ja bih zažmirila. Rekli su: To radiš zato da bi bolje vidjela naše psovke. Ali ja bih zažmirila da ne vidim psovke. Kad bih ujutro došla na posao, na stolu bih našla papiriće. Na njima su bile napisane prostote o muškim i ženskim spolovilima. Kad bi netko opsovao, zamislila sam te slike i morala se nasmijati. Rekli su mi da žmirim i dok se smijem. Tada sam i ja počela psovati. Najprije sam psovala samo u tvornici.

Sat je tiktakao u sobi. Neću više skidati haljinu, rekla je Tereza, toplo mi je u njoj. Krojačica je rekla: Toplo ti je zato što psuješ. Ne, nego zato što je tkanina debela, rekla je Tereza. Tkanine s uzorcima na ruže uvijek su ljetne tkanine, rekla je krojačica. Ja zimi ne bih nosila takav materijal. Sada psujem posvuda, rekla je Tereza. Skinula je haljinu.

Sat je tiktakao i u zrcalu. Tereza je imala predugačak vrat, premale oči, izbočene lopatice, predebele prste, ravnu stražnjicu i krive noge. Njena se ružnoća odražavala i u tiktakanju sata. Od onog prizora kad me otac gotovo udario jer sam dirala vunene loptice na njegovim papučama nikada do sada nisam čula tako glasno tiktakanje sata.

Bi li ti nosila takvu haljinu zimi? pitala je Tereza. Haljina nije imala remen. Odgovorila sam potvrdno i u tom trenutku shvatila da je Tereza bila ružna jer bi se njen lik, kad bih dulje promatrala, naprosto raspršio. U sljedećem trenutku, kad je više nisam gledala u zrcalu, Terezina uobičajena ružnoća odjednom se pretvorila u neobičnu ljepotu. Tereza mi se učinila ljepšom od neke žene koje nas ljepota osvoji na prvi pogled.

Krojačica me pitala: Kako ti je baka? Rekla sam: Pjeva.

Majka je stajala ispred zrcala i češljala se. Baka koja pjeva stala je pored nje. Baka koja pjeva jednom je rukom uhvatila majčinu crnu kosu spletnu u pletenicu, a drugom rukom svoju sijedu pletenicu. Kaže: Rodila sam dvoje djece, a ni jedno nije moje. Obje ste me prevarile, mislila sam da ste obje plavokose. Uzima majci češalj iz ruke, treskom zatvara vrata iza sebe i s češljem u ruci odlazi u vrt.

Kad je Tereza uzela karte s komode sa zrcalom, znala sam zašto je sat u sobi tako glasno tiktakao. Svi su u sobi čekali. Krojačica i Tereza čekale su da odem kako bi mogle čitati sudbinu iz karata. A ja sam željela da gledaju u karte dok sam ja ondje. Tek kad je krojačica u Terezinim kartama vidjela sreću, mogla sam namjerno zaboraviti svoju kutiju a da nijedna od njih to ne primijeti.

Krojačica je bila poznatija po čitanju sudbine iz karata nego po šivanju. Većina njenih mušterija ne bi rekla zašto je došla. No krojačica je na njihovu licu mogla vidjeti da se nadaju sreći koja im je trebala pri bijegu.

Nekih mi je žao, rekla je krojačica, daju za to sav svoj novac, ali sudbina se ne može promijeniti. Krojačica je uzela čašu vode i otpila gutljaj. Osjetim tko vjeruje kartama, rekla je i stavila čašu na stol. Ti vjeruješ u čitanje sudbine iz karata, ali se bojiš onoga što ću u njima vidjeti. Krojačica je pogledala moje uho. Osjetila sam kako crvenim. Ne znaš što tvoje karte kriju, rekla je, ali moraš se pomiriti s time što je u njima. Mogu predvidjeti nesreću, a nekada je ne moram prešutjeti.

Krojačica je podigla čašu. Na stolu je ostao kružić, ali ne na mjestu gdje je čaša stajala, nego pored moje ruke. Postalo mi je hladno. Šutjela sam, a krojačica je otpila još jedan gutljaj vode.

Rijeka i kamenje na obali. Rijeka je počinjala ondje gdje je prestajao puteljak. Tu si se morao okrenuti ako si se želio živ vratiti u grad. Svi su se tu obično i okretali te vraćali, jer je bilo teško hodati po oštru kamenju što je bolo i kroz potplate cipela.

Neki se ne bi okrenuli već bi produžili u rijeku. Razlog toga, govorili su ljudi, nije bila rijeka, jer je rijeka za sve bila ista. Razlog toga bio je, govorili su ljudi, u onome koji se nije želio okrenuti. On je bio iznimka.

Budući da se više nisam željela okrenuti na kraju puta gdje je počinjala rijeka, nastavila sam hodati po šiljatu kamenju. To je bio moj cilj. Cilj nije bio, kao što je pisao Kurt, da se vratiš praznih džepova. Ja sam u džepove stavila dva teška kamena. Moj je cilj bio suprotan.

Dan ranije otišla sam u nepoznato naselje novogradnje, popela se na peti kat i s prozora na hodniku gledala tlo ispod sebe. Nije bilo nikoga, bilo je dovoljno visoko i mogla sam skočiti. No nebo iznad moje glave bilo je preblizu. Isto tako kao što je sutradan voda na obali rijeke bila preblizu. Poludjela sam poput ptica koje su starci zbunjivali svojim zviždaljkama. Smrt me dozivala svojom zviždalkom. Budući da nisam mogla skočiti, sljedećeg sam se dana vratila na rijeku. I dan poslije.

Tri para kamena ležala su na obali rijeke jedan iza drugoga - za svaki dan kada sam dolazila ovamo po jedan. Svaki sam put uzela drugi par. Nisam morala dugo tražiti, kamenje je bilo veliko i teško i nudilo se da potone sa mnom. Ali bilo je to krivo kamenje. Izvadila sam ih iz džepova i vratila na tlo. Zatim sam se vratila u grad.

Naslov jedne od knjiga bio je: O suicidu. U knjizi je pisalo da svatko od nas odabire svoj vlastiti način umiranja. A ja sam se vrtjela u ledenom krugu između rijeke i prozora. Smrt me izdaleka dozivala, morala sam uzeti zalet do svoje smrti. Gotovo da sam se uspjela uvjeriti u to da moram umrijeti, ali jedan mali dio mene nije želio smrt. Možda je to bila srčana životinjica u meni.

Nakon Loline smrti Georg je rekao: To je bio odlučan potez. U usporedbi s Lolom ja sam bila smiješna. Još sam jednom otišla na rijeku kako bih sakrila parove kamena između drugog kamenja. Lola je odmah znala da će njenu mrtvačku vreću zavezati remenom. Da je Lola htjela potražiti svoju smrt u rijeci, ona bi odmah znala koja dva kamena mora odabrati. Takve se stvari nisu mogle pročitati u knjigama. Tada sam, čitajući knjigu, pomislila: Sada znam što mi je činiti ako ikada zatrebam svoju smrt.

Rečenice u knjizi bile su mi toliko bliske da mi se činilo kako će, poslije, one same učiniti ono što je potrebno. Ali kad sam ih trebala upotrijebiti, rečenice bi nestale i ostavile me samu, zarobljenu u mojem ledenom krugu. Glasno sam se nasmijala kad sam parove kamena koje sam odabrala odvojila od ostalog kamenja. Negdje sam pogriješila u vezi sa svojom smrću.

Bila sam tako glupa da sam plač potisnula smijehom. I tako tvrdoglava da sam pomislila: Moja mrtvačka vreća neće biti rijeka. Rečenica kapetana Pjelea, *Ti ćeš završiti u rijeci*, neće se ostvariti.

Edgar i Georg došli su tek u ljeto, u vrijeme velikih školskih praznika. Ni njima dvojici ni Kurtu nisam ispričala da me smrt dozivala.

Kurt je svaki tjedan pričao o klaonici. Dok su klali životinje, radnici su pili toplu krv. Krali su iznutrice i mozak. U sumrak bi bacali goveđe i svinjske šunke preko ograde klaonice. Njihova braća i šurjaci čekali bi u autu i šunke pokupili. Kravlje bi repove objesili na kukicu i sušili ih. Neki bi kravlji repovi od sušenja otvrdnuli, a neki bi ostali savitljivi.

I njihove žene i djeca sudjelovali su u tome, rekao je Kurt. Žene su krute kravlje repove rabile za pranje boca, a mekanim bi se repovima igrala djeca.

Kurt nije bio iznenađen kad sam ispričala da sam kapetanu Pjeleu morala pjevati. Rekao je: Gotovo sam zaboravio tu lijepu pjesmu. Osjećam se poput hladnjaka u koji je Lola spremala životinjske jezike i bubrege. Ali ondje gdje radim svatko je poput Lolina hladnjaka, a blagovaonica je velika poput cijelog sela.

Pokušala sam izgovoriti riječi zlo sjeme i pseća svadba oponašajući glas kapetana Pjelea. No Kurt ga je bolje oponašao. Prasnuo je u tako glasan smijeh da je, onako prehladen, počeo hripati. Odjednom je stao i progutavši slinu, upitao: A gdje je bio pas? Kako to da nije bilo Pjeleova psa?

Rijeka nije bila mrtvačka vreća za mene. Niti za ikoga od nas.

Ni prozor nije bio mrtvačka vreća za mene. Njega je poslije odabrao Georg.

Jedno se uže pobrinulo da, nešto kasnije, i Kurt dobije svoju mrtvačku vreću.

Edgar, Kurt, Georg i ja tada još nismo znali što će se dogoditi. Kad bih barem mogla reći: Tada nitko od nas nije ništa slutio. Ali kapetan Pjele nije bio nitko. Možda je kapetan Pjele već tada računao s dvije mrtvačke vreće: s jednom za Georga i jednom za Kurta.

Možda kapetan Pjele tada ipak nije pomišljao ni na prvu, a još manje na drugu mrtvačku vreću. Ili je kapetan Pjele znao da će mu trebati dvije mrtvačke vreće, i to u različito vrijeme.

Nismo mogli zamisliti što kapetan Pjele misli. Što smo više o tome razmišljali, to smo ga manje razumjeli.

Jednako kao što sam ja morala naučiti da riječi prehladna i škare za nokte ubacim u razne rečenice jednog pisma, i kapetan Pjele morao je naučiti kako da uredi da se Kurtova i Georgova smrt dogode u različito vrijeme. Možda.

Nikad nisam znala što bi se moglo reći o kapetanu Pjeleu da bude istina. A što bi se moglo reći o meni, to sam znala poslije, nakon svega, pogotovo nakon trećeg puta. Ali ni tada to nije bilo točno.

Načula sam glasine da je od početka zime do proljeća u rijeci pronađeno pet utopljenika čije je leševe riječna struja nanijela u zarasli plićak iza grada. Svi su govorili o tome kao da govore o diktatorovim bolestima. Odmahivali su glavama i pritom bi se naježili od straha. I Kurt.

Kurt je u grmlju blizu klaonice vidio nekog muškarca. Radnici su imali stanku za odmor i otišli su u veliku halu da se ugriju. Kurt nije otišao s njima jer nije želio gledati kako piju krv. Hodao je gore-dolje po dvorištu i gledao u nebo. Kad se okrenuo, začuo je glas. Glas ga je zamolio da mu da odjeću. Kad je glas zašutio, Kurt je u grmlju ugledao muškarca obrijane glave. Na sebi je imao samo zimsko donje rublje.

Tek nakon stanke, kad su radnici ponovo stajali u jarku, iz kojeg su im virile samo glave, Kurt je otišao u grmlje. Pomokrio se, skinuo hlače i košulju i ostavio ih u grmlju. Muškarac obrijane glave nestao je.

Predvečer, kad je Kurt još jednom prošao pokraj grmlja, odjeće više nije bilo. Policija i vojska pretražile su cijeli kraj. Sljedećeg su jutra pretražili i selo. Radnici na poljima uljane repice rekli su im da su iza klaonice vidjeli zatvoreničku kapicu.

Muškarac je vjerojatno te iste večeri završio mrtav u rijeci, rekao je Kurt. Samo se nadam da nije jedini čiji su leš pronašli, jer je na sebi imao moju odjeću.

U ustima sam imala gorak okus. Uvježbala sam odabrati kamenje za tri leša u rijeci. Možda i za njega. No možda on nije bio jedan od njih.

U tvornici sam prevodila napatke za hidraulične strojeve. Za mene su strojevi bili isto što i debeli rječnici. Cijelo radno vrijeme provodila sam za pisaćim stolom. Rijetko sam odlazila u tvorničke hale. A

željezni strojevi i moji rječnici nisu imali veze jedni s drugima. Tehnički crteži izgledali su mi kao nešto što je dogovoreno između limenih ovaca i radnika koji su radili u smjenama: radnika u dnevnoj smjeni, radnika u noćnoj smjeni, pregradnika, najboljeg radnika, pomoćnog radnika. Za ono što su izrađivali, radnicima nije trebao naziv. Radeći su ostarjeli, ako prije toga nisu pobjegli ili se mrtvi srušili.

Između korica rječnika nalazila su se sva imena za tvorničke strojeve. Ali te mi riječi nisu ništa govorile, svijet kotačića i vijaka nije bio moj svijet.

Budilica je stala odmah iza ponoći. Majka se probudila oko podneva. Navija sat, ali on više ne ide. Majka kaže: Bez budilice nema jutro. Majka umata budilicu u novine. Šalje dijete da odnese budilicu uraru Toniju. Urar Toni pita: Do kad je treba popraviti? Dijete kaže: Bez budilice neće svanuti jutro.

Zatim je svanulo. Majka se budi oko podneva i šalje dijete uraru po budilicu. Urar Toni stavlja u zdjelicu rastavljenju budilicu i kaže: Možete je baciti.

Na putu kući dijete poseže u zdjelicu i guta najmanje kotačiće, najkraću polugu, najtanji vijak. Zatim drugi po redu najmanji kotačić...

Otkad je Tereza dobila haljinu na cvjetove, svaki je dan počela dolaziti u moj ured. Nije htjela ući u Partiju. Moja svijest još nije dovoljno razvijena, rekla je na sastanku, a osim toga previše psujem. Svi su se smijali, rekla je Tereza. Ja mogu odbiti ući u Partiju jer je moj otac u tvornici bio na visokoj funkciji. On je izlio sve kipove u gradu. Sada je star.

Vidjela sam ogoljeli krajolik na Terezinu licu, na njenim jagodičnim kostima, u njenim očima i oko usta. Gradsko dijete koje je, dok je govorilo, mahalo rukama.

Tamo gdje je u meni bila praznina, Tereza se nikada nije usudila ući. Možda samo jednom kad sam joj se bez nekog posebnog razloga svidjela. Možda zato što moje geste nisu otkrivale ono što mislim. Ni moje riječi. Ono što mislim mogle su otkriti samo one riječi za koje smo se Edgar, Kurt, Georg i ja dogovorili da ćemo ih upotrebljavati u pismima. Druge su riječi, kojih su značenje dogovorili radnici i limene ovce, još uvijek čekale u rječnicima da se njima

počnem koristiti. Te sam riječi napisala i u pismima Edgaru, Kurtu i Georgu: matica, elastični držač, užljebljivanje.

Tereza je uvijek govorila o bezazlenim stvarima. Pričala je puno, a razmišljala malo. Cipele, rekla bi, i pritom je mislila samo na cipele. Kad bi vjetar zalupio vratima, psovala je isto tako ružno kao kad bi netko poginuo pri pokušaju bijega.

Zajedno smo jele i Tereza mi je na papiriće ispisivala psovke: Tereza bi se smijala do suza. Pritom me gledala očekujući da ću se i ja početi smijati. Na papirićima koje je ispisivala vidjela sam iznutrice zaklanih životinja. Pozlilo mi je i nisam više mogla jesti. Morala sam joj ispričati sve o Loli.

Tereza je poderala papiriće sa psovka. I ja sam bila u velikoj dvorani, rekla je Tereza, svi smo morali prisustvovati.

Svaki smo dan zajedno jele, a Tereza je svaki dan imala drugu haljinu. Haljinu s uzorkom na ruže obukla je samo jednom. Nosila je odjeću iz Grčke i Francuske. Pulovere iz Engleske i traperice iz Amerike. Imala je i puder, ruž i nakit iz Turske. I fine najlonske čarape iz Njemačke. Žene iz ureda nisu voljele Terezu. Na njihovim se licima vidjelo što misle kad je gledaju. Mislile su: Isplatilo bi se pobjeći zbog svega onoga što je Tereza nosila. Bile su joj zavidne i istovremeno su bile tužne. Pjevale bi nakrivljenih vratova:

*Onoga tko voli
i ostavlja
Bog će kazniti
Bog će ga
kazniti
ubodom kukca
šumom vjetra
prašinom
zemlje.*

Pjevale su melodiju za sebe i za svoj bijeg. Ali prokletstvo pjesme bilo je namijenjeno Terezi.

Ljudi u tvornici jeli su žućkastu slaninu i tvrd kruh.

Tereza je svojim debelim prstima na moj pisaći stol slagala jedan na drugi male sendviče od tanko narezana kruha, šunke i sira. Rekla je: Slažem ti male vojnike tako da barem nešto pojedješ. Palcem bi i kažiprstom sa stola uzela složene hrpice od sendviča, okrenula se i stavila ih u usta.

Pitala sam: Zašto ih zoveš malim vojnicima? Tereza je rekla: Pa zovu se tako.

Ono što je Tereza jela bilo je u skladu s njenom osobom. Imalo je pomalo okus na njena oca. On je takvu hranu naručivao u partijskoj kantini. Svaki mu tjedan takvu hranu dovoze kući, rekla je Tereza. Moj otac uopće ne mora kupovati namirnice, obilazi svoje spomenike i pritom nepotrebno nosi torbu za namirnice.

Pitala sam je: Ima li tvoj otac psa?

Krojačicina su djeca rekla: Naša je majka kod jedne mušterije. Vidjela sam djecu prvi put. Zanimalo me kako izgledaju. Pitala su: Tko si ti? Rekla sam: Jedna prijateljica. Na trenutak sam se trgnula, jer sam osjetila da to nije istina.

Djeca imaju tamnoplave usne i prste. Kad se olovka u boji osuši, rekla su djeca, onda piše sivo. Kad su je navlažili pljuvačkom, pisala je plavom bojom, tamnom kao noć.

Mislila sam: To je prvi put da vidim djecu, jer sam prvi put ovdje bez nekih primisli i jer ništa nisam zaboravila.

No nešto sam ipak željela zaboraviti: smrt luđaka pokraj fontane.

Muškarac s crnom leptir-kravatom ležao je mrtav na pločniku, na mjestu gdje je godinama stajao. Ljudi su se gurali oko njegova mrtvog tijela. Uveli je buket bio zgažen.

Kurt je rekao: Luđaci u gradu ne umiru. Kad se sruše mrtvi, na njihovo mjesto dolazi drugi luđak, iz asfalta izroni netko tko je isti kao i on. Muškarac s crnom leptir-kravatom pao je. Iz asfalta su izronili policajac i stražar.

Policajac je rastjerivao okupljene ljude. Oči su mu ljutito sijevale, sav se zapjenio od deranja. Doveo je i stražara, koji je bio naviknut na to da ljude gura i udara.

Stražar je stao pored nogu mrtvaca i gurnuo ruke u džepove kaputa. Kaput je mirisao na novu tkaninu, na mješavinu soli i ulja, kako mirišu impregnirane tkanine kakve se prodaju u dućanima. Rukavi na kaputu bili su mu prekratki, kao i na svim uniformama kakve su stražari nosili. Stražarev kaput bio je ovdje. I njegova je kapa bila ovdje. Samo su oči ispod kape bile odsutne.

Možda su ga sjećanja na djetinjstvo prikovala uz tijelo ovog mrtvaca. Možda je u tom trenutku mislio na svoje selo. Možda je pomislio na oca kojega već dugo nije vidio. Ili na djeda koji je odavno umro. A možda i na majčino pismo u kojem mu je pisala o svojim bolestima. Ili je pomislio na brata koji je, otkada je on otišao od kuće i postao vojnik, morao na pašu tjerati ovce crvenih nogu.

Usta stražara bila su prevelika za ovo doba godine. Bila su otvorena jer zimi nije bilo zelenih šljiva da ih njima napuni.

Pored mrtvaca, koji je nakon toliko godina čekanja ponovo susreo svoju ženu, stražar nije mogao batinati ljude.

Krojačicina djeca ispisivala su olovkom u boji, tamnoplavom kao noć, svoja imena stoti put na list papira. Svađala su se oko mjesta na papiru. Svađala su se i vrijeđala potihom: Smrdiš po luku. Stopala su ti ravna. Ti imaš krive zube. A ti imaš dječje gliste.

Pod stolom nogama nisu mogli doseći pod. A na stolu su se olovkama boli po rukama. Ljutnja na njihovim licima bila je jednaka zagriženoj ljutnji odraslih. Pomislila sam: Dok njihova majka kasni, oni odrastaju. Što će se dogoditi ako odrastu za četvrt sata, ustanu od stola, gurnu stolac stražnjicama i odu? Kako ću reći krojačici, kad dođe kući i stavi ključ na stol, da njena djeca više ne trebaju ključ?

Kad nisam gledala dječja lica, nisam mogla razlikovati njihove glasove. U zrcalu sam vidjela svoje lice i velike oči nekoga tko nije postojao. Te oči nisu imale razloga gledati me.

Krojačica se vratila, stavila je ključeve na komodu sa zrcalom, a karte i smotani krojački metar na stol. Rekla je: Jedna moja mušterija ima prijatelja koji štrca do stropa. Njen muž ne zna da su mrlje na stropu iznad kreveta od sperme. Izgledaju poput mrlja od vlage. Jučer je njen prijatelj nakon noćne smjene doveo sa sobom svojeg bratića. Po kiši su se popeli na krov i tražili puknute crepove. Dva su crijeva bila napuknuta, ali ne iznad kreveta. Bratić je rekao: Ako

puše vjetar kad pada kiša, tada kiša pada ukoso i krov curi. Muž moje mušterije htio je ponovo obijeliti strop. Nagovorila sam ga da pričeka do proljeća, rekla je krojačica. Znae, rekla sam mu, kad ponovo padne kiša, krov će opet prokišnjavati.

Krojačica je pomilovala dijete po kosi. Drugo je dijete naslonilo glavu o njenu ruku i čekalo da pomiluje i njega. No njegova je majka otišla u kuhinju i donijela čašu vode. Male moje krtice, rekla je, nemojte stavljati u usta te olovke u boji, otrovne su, navlažite ih u vodi. Kad je uzela list praznog papira, dijete koje je milovala ispružilo je ruku, ali ona je list ponovo položila na stol.

Prijatelj može na svojoj kiti nositi do pola napunjenu kantu vode, rekla je krojačica, jednom mi je to pokazao. Opomenula sam svoju mušteriju. Njen prijatelj dolazi s juga, iz Scornicestija. Najmlađi je od jedanaestero djece. Samo ih je šestero preživjelo. S takvim nema sreće. I Terezi sam prorekla gips na ruci. Vas dvije ste vrlo različite, rekla je krojačica, ali to ponekad može biti dobro. Svi koji me poznaju vjeruju mi.

Muškarac je s kantom vode u ruci izašao iz nakrivljene kućice na ulicu. Ostavio je otvorena velika vrata. Sunce je mliječnom svjetlošću obasjavalo dvorište. Voda u kanti bila je zaleđena. Muškarac je okrenuo kantu iznad uleknuća u tlu i nogom stao na nju. Kad je kantu podigao, na podu je, zaleđen u ledenoj kugli, stajao štakor. Tereza je rekla: Kad se led otopi, pobjeći će.

Muškarac je šutke nestao u nakrivljenoj kućici. Velika su vrata zaškripala i iza njih je nestala blijeda sunčana svjetlost. Kad je Tereza prestala psovati, upitala sam: Je li i rijeka tako zamrznuta?

Postavljala sam puno pitanja na koja Tereza nije odgovarala. Neka sam pitanja ponovila. A neka više nikad nisam postavila, jer sam ih i sama zaboravila. Bilo je i pitanja koja nisam zaboravila, ali ih više nisam postavljala, jer Tereza nije smjela primijetiti da su mi bila važna. Čekala sam povoljnu priliku da ih postavim. No kad se takva prilika ukazala, nisam bila sigurna je li to doista ona prava. Pustila sam da prođe još neko vrijeme i da Tereza zaboravi ono što sam je pitala. Ali tako sam propustila sve prilike, ne samo one pogodne. Morala sam ponovo čekati na drugu povoljnu priliku.

Na neka pitanja Tereza nije odgovorila jer je previše pričala. Njeno neprestano pričanje nije joj dopuštalo da razmisli.

Tereza nije mogla reći: Ne znam. Kad je to morala reći, otvorila bi usta i rekla nešto deseto. Tako ni u proljeće, kad me je kapetan Pjele ponovo pozvao na saslušanje, nisam znala obilazi li Terezin otac sa psom svoje spomenike.

Bojala sam se da će kapetan Pjele doći i u tvornicu. Odmah nakon poziva odnijela sam knjige iz ljetnikovca u Terezin ured. Smijući se i pričajući s kolegama, Tereza je stavila kutiju u ormar pored sebe. Nije pitala što je u kutiji.

Tereza je uzela kutiju s povjerenjem kakvo ja prema njoj nisam imala.

U ulici nakrivljenih kućica bilo je prvih muha što su sletjele na zidove. Narasla trava bila je žarke zelene boje. Mogao si vidjeti kako raste. Svaki dan pošto bismo se Tereza i ja vratile iz tvornice trava je bila za pedalj viša. Pomislila sam: Trava na ulici raste brže od drugog cvijeta ciklame u uredu kapetana Pjelea u vrijeme Georgova saslušanja. A između kuća raslo je tako ogoljelo drveće da bih na svakom koraku prestrašeno zastala pred njegovim sjenama. Sjene na podu izgledale su poput rogova.

Radni je dan završio. Oči nam se još nisu naviknule na blještavo sunce. Grane drveća bile su gole. Na nebu iznad Terezine i moje glave jurili su oblaci. Tereza je bila bezbrižna i počela je divljati poput djeteta.

Ispod drveta, Tereza je tako dugo podizala i spuštala glavu dok se njena sjena nije počela dodirivati sa sjenama grana što su izgledale poput rogova. Na tlu je nastala sjena životinje.

Tereza se leđima naslonila na tanko deblo stabla i zatresla ga. Rogovi su se njihali, odvojili se od životinje, a zatim se ponovo s njom spojili.

Dok je Tereza njihala glavom, životinja se odmaknula od rogova, a zatim se opet s njima spojila.

Kad je prošla zima, pričala je Tereza, masa ljudi krenula je u šetnju gradom uživajući u prvom suncu. Sećući se, ugledali su nepoznatu životinju kako polagano ulazi u grad. Hodala je, iako je mogla letjeti. Tereza je, gurnuvši ruke u džepove kaputa, raširila otvoreni kaput

poput krila. Kad se nepoznata životinja približila velikom trgu u središtu grada, počela je mahati krilima, rekla je Tereza. Ljudi su počeli vrištati i od straha su pobjegli u kuće. Samo su dva čovjeka ostala na ulici. Nisu se poznavala. Rogovi nepoznate životinje odletjeli su s njene glave i sletjeli na balkonsku ogradu. Gore, na jarkom sunčanom svjetlu, rogovi su svijetlili kao crte dlana. Oboje su na tom dlanu vidjeli cijeli svoj život. Kad je nepoznata životinja ponovo zamahnuta krilima, njeni su rogovi odletjeli s balkonske ograde i sletjeli na njenu glavu. Nepoznata je životinja, polagano hodajući suncem obasjanim ulicama bez ljudi, izišla iz grada. Kad je otišla, ljudi su izišli iz nepoznatih kuća u koje su se sklonili. Vratili su se svojem uobičajenom životu. Ali na licima im je ostao strah. Taj im je strah izobličio lica. Ljudi više nikada nisu imali sreće.

Ono dvoje su se vratili svojem životu i izbjegli sve nevolje.

Tko su bili to dvoje? pitala sam. Bojala sam se da će Tereza reći: Ti i ja. Brzo sam joj pokazala rascvjetani maslačak kraj njene cipele. Ali Tereza je osjetila isto kao i ja da smo nas dvije mogle biti zajedno samo ondje gdje nije bilo tajni. Za nas dvije nisu se mogle upotrijebiti riječi kao ti i ja. Tereza je zakolotala sitnim očima i rekla:

Tko su bili to dvoje

Nećemo nikada saznati.

Tereza se sagnula i otpuhnula pahulje sa stabljike maslačka. Nisam znala na što je mislila dok su pahulje iz bijele kugle lebdjele zrakom. Zakopčala je kaput i prekinula priču o nepoznatoj životinji. Šutke je krenula. A ja sam se osjećala tako kao da moram još malo ostati i reći Terezi da joj ne vjerujem.

Tereza se, odmaknuvši cestom, okrenula, i mahnuvši mi, nasmijala.

Jednu ulicu dalje tražile smo četverolisnu djetelinu. Bila je premekana da bi se mogla prešati. Ali njeni su listovi bili obrubljeni bijelom linijom. Neću ih prešati, rekla je Tereza, treba mi samo sreća koju donose.

Tereza je htjela stabljiku djeteline, a ja sam htjela saznati pravo ime biljke: trolist. Rukama smo pretražile komadićak tla na kojem je rasla djetelina. Ali onu jednu stabljiku, koja ima četiri, umjesto tri lista, našla sam ja. To je zato jer ne trebam sreću, rekla sam Terezi. Mislila sam na ruke sa šest prstiju.

Dok majka remenjem svojih haljina veže dijete za stolac, ispred prozora stoji vražje dijete. Na ruci su mu jedan pored drugog izrasla dva palca. Vanjski mu je palac manji od unutarnjeg.

Vražje dijete u školi ne može lijepo pisati. Učitelj mu reže vanjske palce i stavlja ih u staklenku sa špiritom. U jednom razredu nema djece, samo dudovi svilci. Učitelj stavlja staklenku u kojima su palci u razred s dudovim svilcima. Djeca moraju svaki dan brati lišće s drveća u selu da bi nahranili dudove svilce. Dudovi svilci žderu samo murvino lišće.

Dudovi svilci žderu murvino lišće i rastu, a djeca gledaju palce u špiritu i više ne rastu. Sva djeca u selu manja su od djece u susjednom selu. Učitelj zato kaže: Palcima je mjesto na groblju. Vražje dijete mora nakon škole s učiteljem otići na groblje i pokopati palce.

Ruke vražjeg djeteta preplanule su od branja lišća po suncu. Samo mu se na šakama vide dva bijela ožiljka nalik na riblji kostur.

Tereza je stajala na suncu praznih ruku. Pružila sam joj djetelinu s četiri lista. Rekla je: Neće mi donijeti sreću ako si je ti našla. To je tvoja sreća. Ja u to ne vjerujem, rekla sam, a budući da ti vjeruješ, tebi može pomoći. Tereza je uzela djetelinu.

Hodala sam jedan korak iza Tereze i u ritmu naših koraka ponavljala riječ trolist sve dok riječ nije postala besmislena, a ja se nisam umorila.

Tereza i ja došle smo u glavnu ulicu, koja je bila asfaltirana. Tu i tamo je iz pukotine u asfaltu izbila suha vlat trave. Tramvaj je, polagano vozeći, cvilio, kamioni su jurili, a kotači su im se okretali podižući oblake prašine.

Stražar je podigao kapu iznad glave, napuhao obraze, a zatim glasno ispuhao zrak napućivši usne kao da će mu popucati. Na čelu je imao vlažne, crvene tragove od kape što mu se urezala u kožu. Pratio nas je pogledom i cokćući jezikom zurio nam u noge.

Tereza ga je zadirkivala oponašajući njegov hod; hodala je kao da je cijeli svijet njen. Meni je bilo hladno i mogla sam hodati jedino onako kao što su svi drugi u ovoj zemlji hodali. Ja sam osjećala razliku između ove zemlje i svijeta. Ta je razlika bila veća od one koja je postojala između mene i Tereze. Ja sam predstavljala ovu zemlju, ali Tereza nije predstavljala onaj drugi svijet izvan nje. Ona je

predstavljala ono za što su ljudi u ovoj zemlji mislili da je svijet u koji su željeli pobjeći.

Tada sam još uvijek mislila da u zemlji gdje nema stražara ljudi hodaju drugačije nego u ovoj zemlji. Ondje gdje se smije razmišljati i pisati, pomislila sam, može se i drugačije hodati.

Preko puta, na uglu, moj je frizer, rekla je Tereza. Uskoro će zatopeliti, dođi, mogle bismo obojiti kosu. Ja sam pitala: U koju boju? Ona je rekla: U crveno. Ja sam pitala: Danas? Ona je rekla: Odmah. Ja sam rekla: Ne, danas ne.

Lice mi je gorjelo od uzbuđenja. Silno sam željela crvenu boju kose. A za pisma ću, mislila sam, posuditi par vlasi od krojačice. Bila je svjetlokosa kao i ja, samo je imala dulju kosu od mene. Jedna vlas bit će dovoljna za dva pisma, mogu je prerezati napola. Ali uzeti neprimjetno vlas od krojačice bilo bi teže nego nešto zaboraviti kod nje.

Kod krojačice je u kadi ponekad bilo kose. Otkad sam stavljala vlasi u pisma, počela sam primjećivati takve stvari. No kod krojačice je u kadi bilo više stidnih dlaka nego kose.

Živjela sam kao podstanarka kod jedne starije gospođe. Zvala se Margit i bila je Mađarica iz Pešte. Nju i njenu sestru nanio je u ovaj grad rat. Sestra joj je umrla i bila pokopana na mjesnom groblju gdje sam na nadgrobnim pločama vidjela lica živućih.

Kad je rat završio, nije imala novca da se vrati u Peštu. Poslije su se zatvorile granice. Samo bih bila skrenula pozornost na sebe da sam se tada pokušala vratiti u Peštu, rekla je gospoda Margit. Otac Lukas tada mi je rekao da ni Isus nije živio kod kuće. Gospođa se Margit nasmiješila, ali njene oči nisu odražavale one što je govorila: Dobro mi je ovdje, u Pešti ionako više nikoga nemam.

Gospoda Margit govorila je njemački pjevušeći. Ponekad bi mi se činilo da će, kad izgovori sljedeću riječ, početi pjevati. No za takvo što njene su oči bile prehladne.

Gospoda Margit nikada nije pričala o tome zašto su ona i njena sestra došle u ovaj grad. Pričala je jedino o *mojics*, ruskim vojnicima koji su došli u grad, išli od kuće do kuće i svima oduzimali ručne satove. *Mojics* su podizali ruku do uha, osluškivali tiktakanje sata i smijali se. Nisu znali pročitati koliko je sati. Nisu znali da se satovi,

kad stanu, moraju naviti. Kad satovi stanu, Rusi kažu *Gospodin* i bace ga. *Mojics* su bili ljudi za satovima, nosili bi po deset satova na jednoj ruci, rekla je gospođa Margit.

Svakih bi nekoliko dana jedan od njih gurnuo glavu u školjku zahoda, pričala je, a drugi bi pustio vodu. Tako su prali kosu. Njemački su vojnici za razliku od ruskih bili tip-top. Dok je pričala o njemačkim vojnicima, crte lica gospođe Margit tako su omekšale da joj se na obrazima na časak pojavio tračak njene djevojačke ljepote.

Gospođa Margit svaki je dan išla u crkvu. Prije jela približila bi se zidu na kojem je visio Isus na križu i napućila bi usne. Prošaputavši nešto na mađarskom, poljubila bi željeznog Isusa na križu. Ustima nije mogla doseći Isusovo lice. Poljubila bi ga svojim mađarskim poljupcem na jedno mjestu na trbuhu koje je prekrivala tkanina zavezana oko njegovih bokova. Na tom mjestu tkanina je bila zavezana u čvor, koji je stršio, pa kad bi gospođa Margit poljubila Isusa, nosom nije doticala zid.

Samo kad bi gospođa Margit bila ljutita i počela bacati krumpire, koje će kasnije oguliti za jelo, iz jedne drvene kutije o zid, zaboravila bi na svog Isusa i počela psovati mađarski. Prije nego što je stavila kuhane krumpire na stol, ljubeći Isusa na mjestu prekrivenom tkaninom, okajala bi sve svoje grijeh.

Ponedjeljkom bi ministrant tri puta kratko pokucao na njena vrata. Ona bi ih odškrinula, a ministrant bi joj pružio vrećicu brašna, veliki pladanj i bijelu krpu na kojoj je zlatnim i srebrnim nitima na sredini bio izvezen kalež. Predavši joj sve, praznih bi se ruku naklonio, a gospođa Margit zatvorila bi vrata.

Gospođa Margit od brašna bi i vode umijesila tijesto za hostije i razvaljala ga preko cijelog stola tako tanko kao da je najlonska čarapa. Zatim bi okruglim limom u tijestu urezala hostije. Tijesto koje je ostalo na rubovima stola razvukla bi na novinskom papiru. Kad su se hostije na stolu i ostaci tijesta na novinskom papiru osušili, gospođa Margit posložila bi hostije, jedne preko drugih, na pladanj. Zatim bi pladanj s hostijama prekrila bijelom krpom tako da je izvezeni kalež bio na sredini. Pladanj na stolu izgledao je poput mrtvačkog sanduka za dijete. Osušene ostatke tijesta gospođa Margit jednim bi pokretom ruke pomela sa stola u staru kutiju za kekse.

Gospođa Margit odnijela je pladanj s hostijama, prekriven bijelom krpom, ocu Lukasu u crkvu. Prije nego što bi izišla na ulicu, morala je na glavu staviti svoj crni rubac.

Gdje li je, do vraga, nestala ta krpa? rekla bi gospođa Margit.

Otac Lukas svaki bi joj tjedan dao novac za hostije i tu i tamo crni pulover koji više nije nosio. Ponekad bi joj dao haljinu ili rubac, koje njegova kuharica više nije htjela nositi. Od toga je živjela gospođa Margit i od novca kojim sam joj ja plaćala sobicu.

Gospođa Margit stavila bi kutiju s keksima pored lijeve ruke dok je čitala novine posuđene od gospođe Grauberg ili svoj molitvenik. Ne podižući pogled, rukom bi posezala u kutiju za kekse i jela ostatke hostija.

Kad bi gospođa Margit predugo čitala i pojela previše ostataka hostija, u želucu joj je bilo tako loše da je guleći krumpire morala podrigivati i još više psovati. Otkad sam upoznala gospođu Margit, riječ sveto podsjećala me na bijelo, suho tijesto, što je šuškalalo u ustima i tjeralo na podrigivanje i psovanje.

Gospođa Margit svog je Isusa kupila na jednom kolovoskom hodočašću, na brzinu, između izlaza iz autobusa i ulaza u hodočasničku crkvu, izvukavši ga iz vreće prepune Isusa na rasprodaji. Isus, kojega je svaki dan ljubila, bio je izrađen u kućnim radionicama od otpadaka limenih ovaca, koje su radnici krali u tvornicama. Jedino pravedno na tom Isusu na zidu bilo je to da je bio napravljen od materijala ukradenog u tvornici i da je tako prevario državu.

Novac koji su hodočasnici platili za svakog Isusa iz one vreće prodavači su nakon hodočašća zapili u krčmi.

Prozor gospođe Margit gledao je na unutarnje dvorište. U njemu su rasle tri velike lipe, a pod njihovim je krošnjama, velik poput sobe, bio zarastao vrt u kojem je rastao slomljeni šimšir i visoka trava. U prizemlju kuće stanovala je gospođa Grauberg, njen unuk i gospodin Feverabend, stariji gospodin crne brade. Često je sjedio na stolcu ispred vrata svojeg stana i čitao Bibliju. Unuk gospođe Grauberg igrao se ispod šimširova grma, a svakih nekoliko sati gospođa Grauberg pozvala bi ga u kuću: Dođi jesti! Njen bi se unuk odazvao pitajući je uvijek isto: A što si skuhala? Tada bi gospođa Grauberg podigla ruku zaprijetivši mu batinama i viknula: Pokazat ću ja tebi što

ćeš jesti ako odmah ne dođeš! Gospođa Grauberg preselila se ovamo iz Mondgasse. Nije više mogla živjeti u kući u tvorničkom naselju nakon što je majka njena unuka u Mondgasseu umrla zbog carskog reza. Dijete nije imalo oca. Kad pogledaš gospođu Grauberg, nikad ne bi rekla da je živjela u tvorničkom naselju, rekla je gospođa Margit, gospođa Grauberg uvijek se lijepo odjene kad ide u grad.

Gospođa Margit također je rekla: Židovi su ili jako pametni ili jako glupi. Pamet i glupost nemaju veze sa znanjem, rekla je. Neki znaju puno toga, ali to nipošto ne znači da su pametni, drugi pak znaju malo, ali nipošto ne možemo reći da su glupi. Znanje i glupost dolaze samo od Boga. Gospodin Feyerabend zacijelo je vrlo pametan, ali smrdi po znoju. To pak nema nikakve veze s Bogom.

Prozor moje sobe gledao je na ulicu. Da bih ušla u svoju sobu, morala sam proći kroz sobu gospođe Margit. Nitko me nije smio posjećivati.

Budući da me Kurt posjećivao svaki tjedan, gospođa Margit durila bi se na mene sljedeća četiri dana. Nije me pozdravljala niti je razgovarala sa mnom. Kad bi ponovo počela sa mnom razgovarati, to je trajalo samo dva dana jer bi tada ponovo došao Kurt.

Prva rečenica koju bi mi gospođa Margit nakon svakog durenja rekla, bila je: Neću kurvu u kući. Gospođa Margit govorila je isto što i kapetan Pjele: Ako si muškarac i žena imaju što za dati, tada odu u krevet. Ako ti s tim Kurtom ne ideš u krevet, onda je to samo gubljenje vremena. Ako se prestanete viđati, nećete više jedno drugom morati ništa davati, a niti išta uzimati jedno od drugoga. Radije si nadi nekog drugog, rekla je gospođa Margit. Crvenokosi muškarci su ništarije. Taj tvoj Kurt izgleda kao običan Don Juan, nije on nikakav kavalir.

Kurt nije puno držao do Tereze; ne bi joj smjela vjerovati, rekao je i lupio šakom o rub stola. Prst mu je bio smrskan, željezna šipka pala mu je na ruku. Jedan od radnika pustio je šipku da mi padne na ruku, rekao je Kurt. To je bilo namjerno. Jako sam krvario. Jezikom sam polizao krv da mi ne curi u rukav.

Kurt je već popio pola šalice čaja. Ja sam opekla jezik i čekala da se čaj ohladi. Preosjetljiva si, rekao je Kurt. Ostavili su me da

krvarim, stajali su pored jarka i gledali kako krvarim. Gledali su me očima lopova. Uplašio sam se da su poludjeli. Da će mi se, u trenutku kad ugledaju krv, početi približavati i da će isisati svu krv iz mene. I da će nakon toga sve poricati. Bili su nijemi poput zemlje na kojoj su stajali. Zbog toga sam brzo polizao krv i progutao je. Nisam se usudio ispljunuti je. A onda me obuzeo bijes, počeo sam vikati. Urlao sam razjapljenih usta. Da im je svima mjesto na sudu, vikao sam, da su kao životinje, da mi se gade jer loču krv. Da je cijelo njihovo selo kravlje dupe u koje se navečer zavuku i iz kojeg ujutro ispužu da bi opet mogli lokati krv. Da svoju djecu mame osušenim kravljim repovima u klaonicu i da ih omamljuju poljupcima koji imaju okus krvi. Da bi im se nebesa trebala sručiti na glavu i zgromiti ih. Okrenuli su od mene svoja žedna lica. U svojoj odurnoj krivnji bili su nijemi poput stada. Hodao sam kroz hale tražeći gazu da zamotam palac. U ormariću za prvu pomoć našao sam samo stare naočale, kutiju cigareta i šibica i kravatu. U džepu jakne našao sam maramicu, omotao je oko palca i zavezao je kravatom.

U tom je trenutku stado ušlo u halu, rekao je Kurt, ulazili su jedan za drugim kao da nemaju stopala. Vidjele su se samo njihove izbuljene oči. Radnici koji su unutra klali životinje pili su krv i pozvali ih da im se pridruže. Ovi su samo odmahnuili glavama. Danas su odmahnuili glavama i odbili piti krv, rekao je Kurt, a sutra će zaboraviti da sam na njih vikao. Navika ih je ponovo pretvarala u ono što doista jesu.

Kad je Kurt zašutio, nešto je zašuškalo iza vrata. Kurt je pogledao svoju zamotanu ruku i napeto osluškivao. Rekla sam: To gospođa Margit jede ostatke hostija. Ni njoj ne možeš vjerovati, rekao je Kurt, njuška po sobi kad te nema. Ja sam kimnula. Edgarova su i Georgova pisma u tvornici, rekla sam, s knjigama. Nisam htjela priznati da su knjige kod Tereze. Kurtova zamotana ruka izgledala je poput grumena tijesta za hostije.

Majka razvlači tijesto za savijaču preko cijelog stola. Prsti su joj okretni. Hvataju i vuku tijesto kao da broje novac. Tijesto na stolu polako se pretvara u tanak stolnjak. Nešto svjetlucavo nazire se na stolu ispod tankog tijesta: očeva i djedova slika, obojica su iste dobi i mladi. I slika majke i bake koja pjeva; majčin je lik puno mlađi.

Baka koja pjeva kaže: Ispod nas je frizer, ali mi u kući nemamo djevojčicu, zar ne? Majka pokazuje na mene i kaže: Pa tu je, samo je malo narasla.

Sjedila sam, iscrpljena, i pekle su me oči. Kurt je podbočio glavu na ruku koja mu nije bila zamotana. Rukom je tako jako pritisnuo usta da su mu se nakrivila. Učinilo mi se da se Kurt svom težinom tijela oslonio na kut usana.

Pogledala sam sliku na zidu: predstavljala je ženu koja je gledala kroz prozor. Na sebi je imala zvonoliku haljinu do koljena, a u ruci je nosila suncobran. Lice i noge bile su joj zelenkaste boje, kao kod tek umrlog čovjeka.

Kad me Kurt posjetio prvi put u toj sobi i vidio sliku, rekla sam: Ženina me koža podsjeća na Loline usne resice; i one su bile ovako zelenkaste kad su Lolu izvadili iz ormara.

Ljeti mi je uspijevalo ne obraćati pozornost na mrtvački zelenkastu boju na slici. Krošnje drveća u vrtu, koje su dodirivale prozorsko staklo, obojile bi svjetlost što je ulazila u sobu i iz sobe istisnula boju smrti. Kad je granje ogoljelo, nisam više mogla podnijeti zelenkastu mrtvačku boju žene na slici. No nisam se mogla prisiliti da sliku skinem jer sam barem toliko dugovala Loli.

Skinut ću sliku, rekao je Kurt, i staviti je na stolac. Ne, rekla sam, to nije Lola. Sretna sam da nije Isus. Ugrizla sam se za usne, a Kurt je pogledao sliku. Osluškiivali smo. Iza vrata se čulo kako gospoda Margit razgovara naglas sama sa sobom. Kurt je pitao: Što kaže? Slegnula sam ramenima. Moli ili psuje, rekla sam.

I ja sam kao i oni pio krv u klaonici, rekao je Kurt. Pogledao je kroz prozor na ulicu: Sad sam i ja sukriovac.

Po drugoj strani ulice trčao je pas. Uskoro će doći i muškarac sa šeširom, rekao je Kurt, prati me kad god sam u gradu. Naišao je neki muškarac. Nije onaj koji mene prati. Možda bih mogla prepoznati psa, rekla sam, ali odavde ne vidim dobro.

Tražila sam Kurta da mi pokaže ranu. Ti i tvoje švapsko pekmezasto suosjećanje, rekao je. Ti i tvoj šupački strah, rekla sam.

Iznenadili smo jedno drugo što smo još uvijek mogli izreći takve uvrede. Ali tim se riječima nismo mogli međusobno povrijediti, jer u njima nije bilo mržnje. Naše su riječi izražavale samo suosjećanje. A

umjesto bijesa, smetenu sreću da smo nakon dugo vremena uspjeli smisliti neku psovku. Pitali smo se hoće li Edgar i Georg, kad dodu ponovo u grad, imati dovoljno snage za psovke i vrijeđanje.

Kurt i ja glasno smo se smijali u sobi, kao da će nas taj smijeh približiti prije nego što izgubimo kontrolu nad vlastitim licima. Prije nego što oboje pokušamo smiriti trzaje straha u kutovima naših usnica. Dok smo se smijali, gledali smo se u usta. Znali smo da će nas onaj drugi, u trenutku kad uspije svladati trzaje straha na usnicama, ostaviti na cjedilu. Isto bi se dogodilo i ako ne bi uspio prikriti strah.

To se i dogodilo. Povukla sam se u sebe oslušujući otkucaje vlastitog srca i za Kurta više nisam postojala. U mojoj hladnoći više nisam mogla smisliti nikakvu psovku niti išta drugo. Hladnoća u vršcima mojih prstiju svaki se čas mogla pretvoriti u agresiju. Ispod prozora prolazio je netko sa šeširom na glavi.

Mislim da bi ti rado bio njihov, rekla sam, ali ti si samo porezao prst. Ti lizneš krv s prsta, a oni piju svinjsku krv.

Iza naslova stajao je uskličnik. Potražila sam vlas kose u preklopljenom listu papira, a zatim i u omotnici pisma. Nije je bilo. Tek sam u drugom naletu strave shvatila da je to majčino pismo.

Nakon rečenice u kojoj majka spominje bolove u križima pisalo je: Baka noću više ne spava. Samo danju. Zamijenila je dan i noć. Djed se ne može odmoriti. Ne da mu oka stisnuti, a on po danu ne može spavati. Baka noću pali svjetlo i otvara prozore. Djed gasi svjetlo, zatvara prozore i ponovo liježe u krevet. I tako do jutra. Puklo je i prozorsko staklo. To je od vjetra, kaže baka, ali mi joj naravno ne vjerujemo. Tek što iziđe iz sobe, već ponovo ulazi. Za sobom ne zatvara vrata. Kad je djed pusti da radi što hoće, vrati se k njemu u krevet. Uhvati ga za ruku i kaže: Nemoj spavati, tvoja srčana životinja još nije kod kuće.

Djed je neispavan, što za čovjeka njegove dobi može biti opasno. A ja sanjam luđačke snove: u vrtu pokušavam iščupati crvenu perjanicu. Biljka je velika poput metle. Vučem i potežem, ali nikako ne mogu iščupati stabljiku. Iz tučka ispadaju sjemenke slične zrcima crne soli. Gledam na pod, ali to su mravi. Ljudi kažu da mravi u snu znače krunicu.

Baka koja pjeva pobjegla je u ljeto od kuće. Hodajući ulicama, zastala bi pred svakom kućom i zvala. Glas joj je bio snažan. Nitko nije razumio što je izvikivala. Kad bi netko izišao na dvorište, da vidi tko to više, ona bi se okrenula i otišla. Majka ju je tražila po selu, ali je nije mogla naći. Djed je bio bolestan i majka se brzo morala vratiti kući.

Kad se baka koja pjeva kasno u noći vratila, majka ju je upitala: Gdje si bila? Baka koja pjeva odgovorila je: Kod kuće. Bila si u selu, rekla je majka, ovo ovdje je tvoja kuća. Gurnula je baku na stolac i pitala je: Koga tražiš po selu? Baka koja pjeva odgovorila je: Svoju majku. To sam ja, rekla je majka. Baka koja pjeva rekla je: Još me nikad nisi počeošljala.

Baka koja pjeva zaboravila je cijeli svoj život. U svom se sjećanju vratila u djetinjstvo. Imala je obraze starice od osamdeset i osam godina. Ali njeno je sjećanje bilo sjećanje trogodišnje djevojčice što gricka skute majčine pregače. Kad bi se vratila iz sela, bila je zaprišana kao dijete. Otkad više nije pjevala, stavljala je u usta sve što je našla. Njeno pjevanje pretvorilo se u neprestano hodanje. Nemir u njoj bio je tolik da je više nitko nije mogao zaustaviti.

Kad je djed umro, nije je bilo kod kuće. U vrijeme pogreba u sobi ju je čuvao brijač. Samo bi ometala pogreb, rekla je majka.

Kad već nisam mogao biti na pogrebu, htio sam odigrati partiju šaha prije nego što djedov mrtvački kovčeg spuste u zemlju, rekao je brijač. Ali baka je htjela pobjeći. Uvjeravanje nije pomoglo pa sam je počeo češljati. Prolazio sam češljem kroz njenu kosu, a ona je sjedila i slušala zvonjavu.

Kad su djedov kovčeg položili u zemlju, na očevu su grobu cvale žute kockavice.

U opisu jednog hidrauličnog stroja naišla sam na riječ nadkonačan. Nisam je mogla naći u rječniku. Osjećala sam što bi riječ nadkonačan mogla značiti u ljudskom životu, ali ne i u svijetu strojeva. Ispitivala sam inženjere i radnike. Držeći u rukama male i velike limene ovce, samo bi razvukli usta.

Tada je došla Tereza, izdaleka sam vidjela njenu crvenu kosu.

Pitala sam je: Nadkonačan?

Rekla je: Konačan.

Rekla sam: Nadkonačan.

Pitala je: Odakle bih ja to trebala znati?

Tereza je nosila četiri prstena. Dva prstena imala su crveni kamen, kao da su ispala iz njene kose. Na stol je položila novine i ponovila: Nadkonačan?! Možda mi padne na pamet za vrijeme jela. Danas imam puretinu.

Izvadila sam slaninu žućkaste boje i kruh. Tereza ju je narezala na kockice i od njih složila dva mala vojnika. Dok smo jele, na njenu se licu pojavila grimasa gađenja. Užegla je, rekla je Tereza, dat ću je psu.

Pitala sam: Kojem?

Ona je izvadila hladnu puretinu i rajčice. Kušaj ovo, rekla je i napravila dva mala vojnika. Dok sam ja žvakala, ona je već progutala prvi zalogaj. Odvajala je meso od kosti.

Tereza mi je gurnula u usta malog vojnika od puretine i rekla: Pitat ću krojačicu za riječ nadkonačan.

Zbog mojeg je nepovjerenja nestajalo sve što se nalazilo u mojoj blizini. Pokušavala sam uhvatiti istinu i promatrala svoje prste kako je grabe, ali svoju vlastitu ruku nisam poznavala ništa bolje od majčine ili Terezine ruke. Znala sam o njima jednako malo kao što sam znala o diktatoru i njegovim bolestima, o stražarima i prolaznicima ili o kapetanu Pjeleu i psu Pjeleu. Pa ni o limenim ovcama i radnicima, o krojačici i njenu čitanju iz karata nisam puno više znala. A pogotovo ne o bijegu i sreći.

Na tvornici, visoko na zabatu, koji je bio najbliži nebu i najudaljeniji od tla, visjela je parola:

Proleter i svih zemalja, ujedinite se.

A dolje su prolazile cipele ljudi koji su zemlju smjeli napustiti samo u bijegu. Pločnikom su prolazile ulaštene i prasne cipele, neke su odzvanjale, a neke se i nisu čule. Osjećala sam da te cipele žele hodati drugačijim putovima i da jednoga dana kao i mnoge druge cipele više neće hodati ispod ovih parola.

Paulove cipele ovuda više nisu prolazile. Već ga dva dana nije bilo na poslu. Nestao je i njegova se tajna pretvorila u glasinu. Svi su mislili da znaju kako je umro. U neuspjelom bijegu prepoznavali su i

vlastitu želju, koja bi svako toliko nekoga od njih odvela u smrt. Nitko nije odustajao od te želje. Kad su rekli, Paul se više nikada neće vratiti, mislili su na sebe same. Njihove su riječi zvučale kao riječi gospođe Margit: U Pešti više nikoga nemam. Ali nju je, nakon što je i ona pobjegla, u Pešti ipak možda netko čekao.

Ovdje, u tvornici, Paula više nitko nije očekivao, ni sat. Nije imao sreće, govorili su, nakon što se više nikada nije vratio na posao, kao i mnogi prije njega. Svi su oni čekali u redu za bijeg, kao u dućanu. Kad je netko bio poslužen smrću, na red je dolazio sljedeći. Što je o tome znala mliječna magla, hujanje vjetra ili zvuk kotača na željezničkim tračnicama? Smrt je bila jeftina poput rupe u poderanu džepu: gurneš ruku u džep, a nestaneš cijeli. Što je više ljudi izgubilo život u bijegu, to je opsjednutost bijegom onih koji su ostali bila veća.

O onima koji su poginuli pri pokušaju bijega šaputalo se drugačije nego o diktatorovim bolestima. Diktator bi se još istog dana pojavio na televiziji i svoj bi govor odmumljao ustrajnošću kakvu je imao pri održavanju najduljih govora, kako bi sve uvjerio da je njegova smrt još daleko. Dok je govorio, ljudi bi mu otkrili neku novu bolest u nadi da će ga baš ta bolest dokrajčiti.

U tvornici jedino nisu znali gdje je Paul poginuo. Pitali su se što je posljednje vidio. Kukuruz? Nebo? Vodu? Ili unutrašnjost teretnog vagona?

Georg mi je pisao: Djeca ne mogu izgovoriti rečenicu bez riječi morati. Ja moram, ti moraš. Oni moraju. Čak i kad su ponosni kažu: Moja mi je majka morala kupiti nove cipele. I to je točno. I ja se tako osjećam: svake se noći moram pitati hoću li dočekati sutrašnji dan.

Georgova vlas ispala mi je iz ruke. Na tepihu sam pronašla samo svoje vlasi i one gospođe Margit. Brojala sam sive vlasi kao da ću tako otkriti koliko je puta gospođa Margit bila u sobi. Na tepihu nije bilo ni jedne jedine Kurtove vlasi, iako je dolazio svaki tjedan. Nisam se mogla osloniti na vlasi, ali ipak sam ih brojila. A ispod prozora prolazio je netko u šeširu. Otrčala sam do prozora i nagnula se preko prozorske daske.

Bio je to gospodin Feyerabend. Prolazio je ispod prozora vukući cipele i vadeći bijelu maramicu iz džepa. Uvukla sam glavu u sobu

kao da je bijela maramica mogla osjetiti da se netko kao ja osvrće za Židovom.

Gospodin Feyerabend ima samo svoju Elsu, rekla je gospođa Margit.

Jednom sam mu prilikom, dok je sjedio na suncu čitajući Bibliju, ispričala da je moj otac bio SS vojnik i da je motikom iskopavao svoj glupi korov, u kojem je bilo najviše čičaka. I da je moj otac sve do svoje smrti pjevao pjesme za Führera.

U dvorištu su cvale lipe. Gospodin Feyerabend promatrao je vrške svojih cipela, ustao i podigao pogled prema drveću. Kad lipe cvatu, postanem zamišljen. Svaki čičak u sebi ima mlijeka, pojeo sam više čičaka nego što sam popio lipova čaja.

Gospođa Grauberg otvorila je vrata. Njen je unuk izašao na ulicu u bijelim dokoljenkama. Na velikim izlaznim dvorišnim vratima još se jednom okrenuo prema baki, a zatim i prema nama dvoje i rekao: Ciao. I ja sam rekla: Ciao.

Tek kada smo gospođa Grauberg, gospodin Feyerabend i ja vidjeli još samo bijele dokoljenke djeteta što se udaljavalo ulicom, vrata su se na stanu gospođe Grauberg zalupila. Gospodin Feyerabend je rekao: Pa čujete kako djeca još uvijek pozdravljaju kao za vrijeme Hitlera. I gospodin Feyerabend pazio je na riječi. Riječ *ciao* za njega je odgovarala prvom slogu prezimena Ceausescu.

Gospoda Grauberg je Židovka, rekao je, ali kaže da je Njemica. A vi se bojite, pa odzdravljate.

Više nije sjeo. Uhvatio je kvaku na vratima i otvorio ih. Iz hladne sobe provirila je bijela mačja glava. Uzeo je mačku u naručaj. U sobi sam vidjela stol, na njemu šešir i sat što je tiktakao. Mačka je htjela skočiti na pod. Gospodin Feyerabend je rekao: Elsa, idemo u kuću. Prije nego što je zatvorio vrata, rekao je: Ah da, čičci!

Ispričala sam Terezi kako izgleda saslušanje. Počela sam pričati bez ikakva povoda, naglas, kao da razgovaram sama sa sobom. Tereza je dvama prstima držala svoju zlatnu ogrlicu. Nije se micala, da me ne bi ometala dok sam do u detalje pričala svoju sumornu priču.

1 jakna, 1 bluza, 1 hlače, 1 najlonske čarape, 1 gaćice, 1 par cipela, 1 par naušnica, 1 ručni sat. Bila sam sasvim gola, rekla sam.

1 adresar, 1 prešani lipov list, 1 prešani list djeteline, 1 kemijska olovka, 1 maramica, 1 maškara, 1 ruž za usne, 1 puder, 1 češalj, 4 ključa, 2 poštanske marke, 5 tramvajskih karata.

1 ručna torbica.

Sve je bilo popisano u rubrikama na listu papira.

Mene kapetan Pjele nije zapisao. Mene će zatvoriti. Ni na jednom popisu neće biti zapisano da sam pri dolasku imala 1 čelo, 1 par očiju, 2 uha, 1 nos, 2 usnice, 1 vrat. Edgar, Georg i Kurt rekli su mi da su u podrumu zatvorske ćelije. U glavi sam sastavljala popis svojega tijela kako bih ga suprotstavila popisu kapetana Pjelea. Stigla sam do vrata. Kapetan Pjele primijetit će da mi nedostaju vlasi. Pitat će me gdje su te vlasi.

Prestrašila sam se jer je Tereza mogla pitati o kakvim je vlasima riječ. Kad netko tako dugo šuti kao što sam ja šutjela pred Terezom, na kraju sve ispriča. No Tereza nije pitala za vlasi.

Stajala sam u kutu, posve gola, rekla sam. Morala sam otpjevati pjesmu. Pjevala sam glasom koji ja nisam čula, ništa me više nije moglo povrijediti, odjednom mi je koža postala debela poput palca.

Tereza je pitala: Kakvu pjesmu? Ispričala sam joj sve o knjigama iz ljetnikovca, o Edgaru, Kurtu i Georgu. I da smo se upoznali nakon Loline smrti. I zašto smo kapetanu Pjeleu morali reći da je ta pjesma narodna pjesma.

Oblači se, rekao je kapetan Pjele.

Osjećala sam se kao da oblačim ono što je bilo zapisano u rubrikama na listu papira i kao da će list biti prazan kad odjenem sve stvari s popisa. Uzela sam sa stola ručni sat i naušnice. Uspjela sam odmah zakopčati remen sata i bez zrcala pronaći rupice u ušima. Ispred prozora kapetan Pjele hodao je gore-dolje. Polako sam se oblačila. Mislim da me kapetan Pjele čak i nije gledao. Gledao je van na cestu. Promatrajući nebo između krošanja stabala mogao je lakše zamisliti kako izgledam mrtva.

Dok sam se oblačila, kapetan Pjele stavio je moj adresar u svoju ladicu od stola. Sada ima i tvoju adresu, rekla sam Terezi.

Bila sam sagnuta i vezala vezice na cipelama kad je kapetan Pjele rekao: Jedna je stvar sigurna: onaj tko je uredan, neće doći prljav u nebo.

Kapetan Pjele uzeo je četverolisnu djetelinu sa stola. Oprezno ju je držao u ruci. Vjeruješ li mi sada da imaš sreću što te ja saslušavam? pitao me. Zlo mi je od tolike sreće, rekla sam. Kapetan Pjele se smiješio: To što je tebi zlo, nema veze s tim što imaš sreće.

Terezi nisam ništa rekla o psu Pjeleu, jer sam pomislila na njena oca. Nisam joj rekla ni da je nakon saslušanja još uvijek bio lijep, sunčan dan. Nisam joj rekla ni to da ne mogu shvatiti kako netko može tako njihati bokovima i mahati rukama dok hoda kad bi već u sljedećem trenutku mogao otići Bogu na račun. Niti sam joj rekla da je drveće naslanjalo granje na kuće. Ni da se ovo vrijeme otprilike nazivalo ranom večeri. Ni da je u mojoj glavi odjekivao glas moje bake koja pjeva:

*Znaš li koliko
lije oblaka
otplovilo
nekud u bijeli
svijet?
Bog ih je
Svevišnji izbrojio
nijedan mu ne
nedostaje.*

Niti sam joj rekla da oblaci nad gradom vise poput odjeće svijetlih boja. Ni da su tramvajski kotači podizali prašinu i da su se ljudi u kolima vukli u istom smjeru kao i ja. Ni da su putnici, tek što bi ušli, odmah sjeli do prozora kao da su kod kuće.

Tereza je ispustila ogrlicu iz ruke. Što taj čovjek hoće od vas? pitala je.

Strah, odgovorila sam.

Tereza je rekla: Ova je zlatna ogrlica dijete. Krojačica je bila tri dana u Mađarskoj, turistički, rekla je Tereza, autobusom je putovalo četrdesetak ljudi. Vodič putuje svaki tjedan. Ima svoje mjesto i ne mora robu prodavati na ulici; on inače ima najviše prtljage.

Kad ne poznaješ grad, treba ti dva dana da najprije sve prodaš, a jedan dan da nešto kupiš. Krojačica je imala dva kovčega puna uskih pamučnih hlača. Nisu teške, rekla je Tereza, bar ti ne popucaju leđa od nošenja kovčega. Osim toga, dobro se prodaju, ali po tako niskoj cijeni da se na njima ništa ne zaradi. Za pravu zaradu trebalo bi prodati barem jedan kovčeg kristala. Staklo je skuplje. Ulicama stalno patroliraju policajci. Najbolji se posao napravi po frizerskim salonima, jer tamo policija ne ulazi. Žene koje besposleno sjede pod haubama za sušenje kose uvijek imaju nešto sitniša uza se. Samo im pokažeš ruke pune gaćica ili stakla i one će uvijek nešto kupiti. Krojačica je tako zaradila hrpu novca. Zadnji dan kupuješ. Najpametnije je kupiti zlato. Zlato se može lako sakriti i kod kuće dobro prodati.

Žene trguju bolje od muškaraca, rekla je Tereza, dvije trećine putnika u autobusu bile su žene. Svaka od njih vraćala se kući sa vrećicom zlata u onoj stvari. Carinici to znaju, ali ništa ne mogu učiniti.

Stavila sam ogrlicu preko noći u posudicu s vodom, rekla je Tereza. Dodala sam i puno praška.

Nikad ne bih kupila zlatni nakit koji je bio u onoj stvari. Tereza je opsovala i nasmijala se. Čini mi se da ogrlica još uvijek smrdi, još ću je jednom oprati. Osim ogrlice, naručila sam i zlatnu djetelinu. No krojačica je donijela samo dva privjeska u obliku srca za svoju djecu. Ali u jesen, prije negoli zahladi, ide ponovo.

Ti nećeš ići? pitala sam.

Pa neću ja valjda vući kovčege po gradu i gurati si plastične vrećice sa zlatom u pizdu, rekla je Tereza. Vraćali su se noću. Krojačica je upoznala carinika. Rekao joj je koje će dane u jesen biti u noćnoj smjeni. Krojačica će sasvim sigurno odabrati koji od tih dana.

Kad su prošli carinu, svi su odahnuli, rekla je Tereza. Zaspali su sa zlatom među nogama. Samo krojačica nije mogla spavati, boljela ju je ona stvar i morala je na zahod. Vozač je rekao: Prava je muka voziti žene. Kad je mjesečina, stalno moraju ići pišati.

Sljedećeg su dana krojačićina djeca sjedila za stolom s privjescima u obliku srca oko vrata.

Za djecu nije nakit, rekla je krojačica. Djeca ne smiju nositi nakit na ulici. Kupila sam im ga za poslije, tako da me, kad narastu, ne zaborave. Moja mušterija, koja ima prijatelja što ostavlja za sobom mrlje od sperme na stropu, bila je s njim u Mađarskoj. Već se na putu onamo spetljala s mađarskim carinikom, naravno, iz poslovnih razloga, rekla je krojačica. Ali njen joj je se prijatelj nakon toga osvetio i u hotelu je htio uzeti zasebnu sobu. Soba nije bilo jer je bilo predviđeno da bude s njom u sobi. Na kraju je došao u moju sobu. Ja sam bila protiv toga, ali nisam ništa mogla učiniti, rekla je krojačica. Dogodilo se što se moralo dogoditi, spavala sam s njim. Jedino sam bila zabrinuta što će biti sa stropom u sobi. Čistačice sve provjeravaju prije nego što gost napusti sobu. No moja mušterija ništa nije saznala. Na povratku kući ponovo su sjedili zajedno. Milovao ju je po kosi istovremeno se okrećući i gledajući prema meni. Ne bih željela da mi jednog dana ponovo zakuca na vrata, ne želim izgubiti staru mušteriju. Kad smo na carini izišli iz autobusa, uštipnuo me za ruku. Kako bih ga se riješila, počela sam očijukati s carinikom, ali također iz poslovnih razloga, rekla je krojačica. Kad ću na jesen ponovo putovati u Mađarsku, preko granice ću smjeti prenijeti i kuhinjski mikser. Ovdje, kod nas, dobro se prodaju.

Krojačica me zamolila da Terezi ne ispričam što se dogodilo u hotelu. Uхватила se za obraz i rekla: Da zna, Tereza više ne bi nosila ogrlicu. Ionako govori da je ogrlica dijete.

Tako je to, rekla je krojačica, kad cijeli dan trguješ i ništa si ne možeš priuštiti. Osjećaš se jedno i pitaš se vrijediš li još išta. Kod kuće s njim ne bih spavala. Ali ondje sam, nakon cijelog dana crnčenja, to zaslužila. A i on.

Jučer me posjetila moja stara mušterija, rekla je krojačica, morala sam joj pogledati u karte. Kad me pogleda u oči, zastane mi srce, i u njenim kartama više ništa ne vidim. I taj je put bilo tako pa joj nisam htjela uzeti novac. Silila me da ponovo pogledam u karte. Ali ima stvari koje se ne mogu odmah vidjeti, rekla je krojačica, dižu se polagano poput dima i uvlače u čovjeka. Moraš pričekati nekoliko dana, rekla samo joj. Ali ja sam ta koja mora pričekati. Odjednom mi se krojačica učinila odraslom, opuštenom i praznom.

Oba su djeteta trčkarala po sobi s ogrlicama oko vrata na kojima su visjela zlatna srca. Kosa im je lepršala. Doimali su se poput dva

psića, koja će se, kad narastu, izgubiti sa zvoncima oko vrata koja se neće čuti.

Krojačici je ostala još samo jedna ogrlica koju je morala prodati. Nisam je kupila. Kupila sam vrećicu s crvenim, bijelim i zelenim crtama na njoj. Unutra su bili bomboni iz Mađarske.

Vrećicu bombona poklonila sam gospođi Margit, jer sam mislila da će se sigurno veseliti. Pomislila sam i da će sutradan sigurno navratiti Kurt. Bombonima sam unaprijed htjela ublažiti ljutnju gospođe Margit zbog Kurtova dolaska.

Gospođa Margit pročitala je svaku riječ na vrećici i rekla: *Edes draga istenem* - O mili, dragi, Bože! Oči su joj zasuzile. Bile su to suze sreće, ali sreće koja joj je nanosila bol jer ju je podsjećala na upropašteni život i na to da je za povratak u Peštu prekasno.

Gospođa Margit gledala je na svoj život kao na opravdanu kaznu. Njen je Isus znao razlog, ali nije joj ga htio reći. Gospođa Margit patila je i zbog toga još više voljela svojeg Isusa.

Vrećica bombona iz Mađarske nalazila se na ormariću pored kreveta gospođe Margit. Nikad je nije otvorila. Na vrećici je neprestano čitala riječi na svom materinjem jeziku, kao da čita cijeli svoj život koji je propustila. Nikad nije okusila ni jedan bombon jer se bojala da bi joj se bombon otopio u ustima.

Majka je nosila crninu već dvije i pol godine. Još je uvijek žalovala za mužem, a sada i za ocem. Došla je u grad i kupila malu motiku. To je za grob i za guste gredice u vrtu, rekla je. Jer kad velikom motikom okopavam korov, oštetim i druge biljke.

Èini mi se da je nepromišljeno okopavati cvijeće istom motikom kojom se uređuje grob. Sve biljke žedaju, rekla je, korov je ove godine počeo rano bujati, sjemenje mu već leti po zraku. Sve je prepuno čičaka.

Crnina ju je postarala. Sjedila je pored mene poput sjene. Motiku je naslonila na klupu. Vlakovi voze svaki dan, a ti ne dolaziš kući, rekla je. Izvadila je slaninu, kruh i nož. Nisam gladna, rekla je, jedem tek toliko da imam nešto u želucu. Narezala je slaninu i kruh na kockice. Baka i noću luta poljima kao da je divlja mačka, rekla je. Imali smo jednom takvu mačku koja je cijelo ljeto lovila po poljima, a vratila bi

se kući u studenom, kad bi pao prvi snijeg. Majka nije puno žvakala, brzo je gutala. Sve što raste, može se jesti, inače bi baka već odavno bila mrtva, rekla je. Navečer je uopće više ne tražim. Ima toliko puteljaka da me strah lutati poljima. Ali ništa se bolje ne osjećam ni kada sam sama u velikoj kući. S bakom, istina, ne mogu razgovarati, ali kad bi se navečer vratila kući, barem ne bih bila sama. Majka više nije ispuštala nožić iz ruke iako je sve bilo narezano na male zalogaje. Nožić joj je trebao da može nečim mahati dok govori. Mak se osipa, rekla je, kukuruz ne raste, a šljive su se na drveću odavno smežurale. Kada kod kuće svlačim odjeću, nakon što sam cijeli dan provela u gradu, puna sam crnih modrica. Posvuda se udaram u stvari. I dok hodam uokolo, umjesto da radim, sve mi se stvari isprečuju na putu. A grad je osim toga puno veći od sela.

Zatim se majka popela na vlak. Začulo se promuklo pištanje lokomotive. Kad su se kotači zakotrijali i sjene željezničkih vagona počele puzati po zemlji, uskočio je kontrolor. Jedna mu je noga još dugo visjela sa stube na ulazu u vagon.

Ispod murvina stabla nalazio se odbačeni stolac. Suha pletenica od slame stršila je iz sjedala. Iznad ograde virile su glave suncokreta, latice se još nisu rastvorile niti se vidjelo crno sjemenje. Cvjetovi su bili puni i okrugli, poput žutih loptica. Moj ih je otac uzgojio križanjem, rekla je Tereza. Na verandi su visjela tri para jelenjih rogova.

Ne volim juhu od cvjetače, rekla je Tereza, cijela kuhinja smrdi po njoj. Baka je odnijela tanjur do štednjaka i izlila juhu natrag u lonac. Žlica u loncu zazvečala je kao da je lonac bio pun žlica, a ne juhe.

Ja sam svoju juhu pojela do kraja. Čini mi se da je juha bila dobra. Da sam, dok sam jela juhu, mislila na jelo, sigurno bi mi bila prijala. Ali nije mi bilo ugodno jesti kod Tereze.

Terezina baka stavila je pred mene tanjur i rekla: Jedi, onda će jesti i Tereza. Ti sigurno nisi tako razmažena kao ona. Terezi sve smrdi. Smrdi joj cvjetača, smrdi joj grašak i grah, pileća jetrica, janjetina i zečetina. Ja joj često kažem da njena guzica smrdi. Moj sin se ljuti kad čuje da psujem. Kaže da ne smijem psovati kad su u kući gosti.

Tereza me nije predstavila. Baku moje ime i nije zanimalo, vidjela je da imam usta pa je pred mene stavila tanjur s juhom. Terezin je otac,

okrenut leđima stolu, juhu iz lonca jeo stojeći. Vjerojatno je znao tko sam pa se nije ni okrenuo kad sam ušla. Preko leđa je pogledao Terezu i rekao: Opet si psovala. Direktor mi nije htio ponavljati tvoje psovke koliko su ružne. Misliš da te tvoje psovke ne smrde?

Sam pogled na tvornicu dovoljan je razlog da počnem psovati, rekla je Tereza. Rukom je zagrabila u zdjelicu s malinama; prsti su joj bili crveni. Njen je otac srkao juhu. Svaki dan smisliš nešto novo da me povrijediš, rekao je.

Krive noge, ravnu stražnjicu i male oči Tereza je naslijedila od njega. Otac joj je bio visok, koščat i ćelav. Kad obilazi svoje spomenike, pomislila sam, golubovi mu mogu sletjeti na leđa umjesto na spomenik. Dok je srkao juhu, uvukao je obraze, a jagodične kosti podigao do svojih sitnih očiju.

Je li doista bio sličan spomenicima koje je izlio ili sam samo ja vidjela tu sličnost jer sam za to znala? Na trenutak mi se učinilo da su njegov vrat i njegova ramena, a na trenutak da su njegovi palci i uši od željeza. Iz usta mu je ispao komadić cvjetače. Bijel, poput zuba, komadićak cvjetače zalijepio mu se na jaknu.

I da je malen i debeo, pomislila sam, s takvom bi bradom izlio sve te spomenike.

Tereza je prebacila težinu na jednu nogu, a zatim je zdjelu s malinama stavila pod ruku. Otišle smo u njenu sobu.

Uska vrata u zidu sobe bila su oblijepljena tapetom. Tapeta je prikazivala šumu u jesen, breze i potočić. Na stablu jedne breze nalazila se kvaka. Potočić nije bio dubok, vidjelo mu se dno. Jedini kamen koji je ležao na šumskom tlu između stabala bio je veći od dva kamena u potočiću. Nebo se nije vidjelo, ni sunce, ali je šuma bila prožeta svjetlošću i puna žutog lišća.

Takvu tapetu još nisam vidjela. Iz Njemačke je, rekla je Tereza. Usta su joj od malina bila krvavocrvene boje. I zdjela na stolu bila je iste boje. Pored zdjele nalazila se ispružena ruka od porculana. Na svakom prstu bilo je Terezina prstenja. Preko hrpta ruke i dlana bile su prebačene Terezine ogrlice, među njima i one koje je kupila od krojačice.

Bez nakita, ruka na stolu izgledala bi kao slomljeno stablo. Ali nakit je svojim blještavilom odavao sav očaj onoga koji ga je nosio, očaj kakvim nijedno stablo i nijedan list u prirodi ne bi zračio.

Vrškom prsta prošla sam po brezinu deblu na kojem se nalazila kvaka, pritisnula kvaku i nastavila dalje. Željela sam neprimjetno dotaknuti kamen na šumskom tlu. Pitala sam: Kamo vode ova vrata s brezom? Tereza je rekla: Iza ormara moje bake. Jedi, rekla je Tereza, inače ću sve maline pojesti sama.

Koliko je godina tvojoj baki? pitala sam. Moja je baka iz jednog sela na jugu zemlje, rekla je Tereza. Zatrudnjela je u vrijeme branja lubenica, ali nije znala s kim. U selu su joj se svi izrugivali. Zbog toga je odlučila popeti se na vlak i otputovati. Bolio ju je zub. Vlak je vozio samo do kolodvora u ovom gradu, jer dalje nije bilo tračnica. Sišla je s vlaka. Otišla je prvom zubaru kojega je uspjela pronaći i ostala kod njega.

Zubar je bio stariji od nje, rekla je Tereza. On je imao novaca, a ona samo svoju tajnu. Nije mu rekla da je trudna. Nadala se da će zubar misliti da se radi o prijevremenom porodu. Moj se otac stvarno rodio kao nedonošče. Zubar ju je posjetio u rodilištu. Donio joj je i cvijeće.

Onog dana kad je izlazila iz bolnice nije došao. Uzela je taksu da se s djetetom vrati kući. Zubar je nije pustio u kuću. Dao joj je adresu jednog oficira. Ovaj ju zaposlio kao sluškinju.

Oficir joj je godinama dolazio noću u sobu. Moj se otac pravio da spava. Shvatio je zašto ima sve što imaju i oficirova djeca. Oficira je smio zvati ocem samo kad ga nitko ne bi čuo. Smio je jesti za istim stolom s drugima. Jednog dana, kad se oficirova žena izderala na moju baku jer nije dobro oprala čaše, moj je otac rekao: Tata, molim te čašu vode. Oficirova žena pogledala je najprije dijete, a zatim supruga. Isti ti, rekla je.

Izbila je mojoj baki nož iz ruke i sama razrezala pečenog kunića.

Svi su jeli dok je moja baka pakirala stvari. Držeći kovčeg u rukama, podigla je sa stolca dijete koje je još uvijek imalo puna usta mesa. Oficirova su ih djeca htjela ispratiti do vrata, ali im majka nije dopustila ustati od stola. Djeca su mahala bijelim ubrusima. Oficir se nije usudio pogledati prema vratima.

Zubar je imao još dvije žene, rekla je Tereza. Obje su ga ostavile jer su željele djecu, a on ih nije mogao imati. S mojom bi bakom bio imao sreće da je htio povjerovati u njenu priču. Kad je zubar umro, moj je otac naslijedio njegovu kuću.

Želiš li djecu, pitala me tada Tereza. Ne, rekla sam. Zamisli da jedeš maline, patku, kruh, jabuke i šljive, da psuješ i nosiš dijelove strojeva ovamo-onamo, voziš se tramvajem i češljaš se. I iz svega toga nastane dijete.

Još uvijek se sjećam kako sam gledala u kvaku što je stršila iz breze na fototapeti. I da je, izvana još nevidljiv, ispod Terezine ruke rastao zlokobni orah. Nije žurio, polako je naticao i rastao.

Rastući, taj je orah uništavao naše prijateljstvo. Uništavao je našu ljubav. Bio je spreman izdati nas jer nije imao osjećaj krivnje. Uništio je naše prijateljstvo prije nego što je ubio Terezu.

Terezin je prijatelj bio četiri godine stariji od nje. Studirao je medicinu u glavnom gradu.

I prije nego što su liječnici otkrili da se tumor veličine oraha ispod Terezinog pazuha širi i obavija oko njenih prsa i pluća - ali su već znali da Tereza ne smije imati djece - njen je prijatelj diplomirao i postao liječnik. Rekao joj je da želi djecu. Ali to je samo bio izgovor. Ostavio je Terezu kako ne bi morao doživjeti njenu smrt i gubitak. Jer o smrti je dovoljno naučio.

Više nisam bila u zemlji. Bila sam u Njemačkoj, a od kapetana Pjelea stizali su mi telefonski pozivi i pisma u kojima mi je prijetio smrću. Na zaglavlju svakog pisma bile su nacrtane dvije sjekire, jedna prekrižena preko druge. U svakom sam pismu našla jednu crnu vlas. Čiju?

Pažljivo sam čitala pisma kao da je ubojica, kojega će poslati kapetan Pjele, nalazi između redaka i gleda me ravno u oči.

Zazvonio je telefon i podigla sam slušalicu. To je bila Tereza.

Pošalji mi novac, željela bih te posjetiti.

Smiješ li putovati?

Mislim da smijem.

To je bio sav naš razgovor.

Tereza je došla u posjet. Dočekala sam je na kolodvoru. Lice joj je bilo zajapureno, a meni su na oči navrle suze. Stojeći na peronu, zaželjela sam da Terezu mogu cijelu zagrliti. No moje su ruke za to bile premalene; podigla sam pogled prema krovu iznad Terezine

glave i osjećala se kao da lebdim u zraku. Ruka mi se istegnula od težine Terezina kovčega, ali meni se činilo da je prazan. Tek sam u autobusu na dlanu primijetila duboki crveni trag od ručke kovčega. Uhvatila sam se za dršku na mjestu gdje se držala Tereza. Pod rukom sam osjetila njeno prstenje. Tereza nije gledala kroz prozor, gledala me u lice. Smijale smo se kao da nas šaklja vjetar što je u naletima ulazio kroz prozorčice autobusa.

U kuhinji mi je Tereza rekla: Znaš li tko me šalje? Pjele. To je bio jedini način da dođem ovamo. Rekavši to, nadušak je popila čašu vode.

Zašto si došla?

Pa htjela sam te vidjeti.

Što ti je obećao?

Ništa.

I zašto si ovdje?

Htjela sam te vidjeti. Popila je još jednu čašu vode.

Rekla sam: Trebala bih te smjesta izbaciti iz stana.

Ni pjevanje pred kapetanom Pjeleom nije bilo ništa u usporedbi s ovim što si sad rekla. Ni svlačenje pred njim nije me toliko ponizilo kao ti sada.

Pa što ima loše u tome da te želim vidjeti, rekla je Tereza. Nešto ću već ispričati kapetanu Pjeleu, nešto što neće moći iskoristiti protiv tebe. Nas ćemo se dvije dogovoriti, ti i ja.

Ti i ja. Tereza tada nije osjetila da riječi ti i ja za nas dvije više ništa nisu značile. Da se riječi ti i ja više nisu mogle izgovoriti zajedno. Da nisam mogla zatvoriti usta jer sam ostala bez daha.

Pile smo kavu. Ona je pila kavu kao da je voda, ne ispuštajući šalicu iz ruke. Možda je žedna od puta, pomislila sam. Možda je cijelo vrijeme žedna otkako sam ja u Njemačkoj. Gledala sam bijelu ručicu šalice oko njena prsta i bijeli rub šalice iznad njenih usta. Pila je tako brzo kao da će nakon zadnje šalice kave ustati i sama otići iz stana. Trebala bih je otjerati, pomislila sam, ali evo, ona mirno sjedi i prolazi rukom kroz kosu. Kako otjerati nekoga tko je upravo odlučio ostati?

Osjećala sam se kao pred zrcalom u krojačičinoj sobi. U odrazu zrcala Terezino se lice raspršilo: dva sitna oka, dugi vrat, debeli prsti.

Vrijeme je stajalo. Da je barem Tereza mogla otići i ostaviti svoje lice za kojim sam toliko čeznula. Pokazala mi je ožiljak od operacije ispod ruke gdje je tumor bio izvađen. Najradije bih bila uzela ožiljak u ruku i pogladila ga, kao da nije na Terezinu tijelu. Svoju bih ljubav prema Terezi najradije bila istrgnula iz sebe, tresnula njome o pod i zgazila je. Zatim bih brzo legla na pod, gdje bi ležala naša zgažena ljubav, kako bih je očima mogla ponovo upiti. Da sam barem Terezinu krivnju mogla svući s nje kao da je loše sašivena haljina.

Tereza je utažila žeđ pa je drugu šalicu kave pila polaganije. Namjeravala je ostati mjesec dana. Pitala sam je za Kurta. On cijelo vrijeme priča samo o klaonici, rekla je Tereza, i o tome kako radnici loču životinjsku krv. Mislim da me ne podnosi, rekla je.

Tereza je isprobavala moje bluze, haljine i suknje. Izlazila je u grad u mojoj odjeći umjesto sa mnom. Prve sam joj večeri dala ključeve i novac. Rekla sam joj: Nema vremena. Bila je takav debelokožac da nije obraćala pozornost na takav prozirni izgovor. Jurila je po gradu kao sumanuta i svaki se dan vraćala kući s prepunim vrećicama.

Navečer sam je našla u kupaonici kako namjerava oprati moju odjeću koju je nosila. Rekla sam: Nema veze, možeš je zadržati.

Pošto bi Tereza otišla u grad, i ja sam izišla iz stana. Nisam osjećala ništa osim divljeg kucanja srca u grlu. Obilazila sam manje dućane da ne bih slučajno naletjela na Terezu. U gradu se nisam dugo zadržavala, vratila bih se kući prije nje.

Terezin je kovčeg bio zaključan. Pod sagom sam našla skriveni ključić. U unutarnjem džepu kovčega našla sam papirić s telefonskim brojem i još jedan ključ. Otišla sam do vrata stana, bio je to ključ od mogega stana. Nazvala sam broj koji sam našla. Glas je rekao: Rumunjsko veleposlanstvo. Ponovo sam zaključala kovčeg i vratila ključić pod sag. Ključ od stana i telefonski broj spremila sam u svoju ladicu.

Čula sam kako Tereza okreće ključ u vratima, ulazi u hodnik i otvara vrata svoje sobe. Čula sam kako šušte vrećice, kako se otvaraju kuhinjska vrata, a zatim vrata hladnjaka. Čula sam kako zveckaju nož i vilica i šumi voda iz slavine. Zatim je zatvorila vrata

hladnjaka pa kuhinjska vrata, a potom je ponovo otvorila vrata svoje sobe. Progutala sam slinu pri svakom šumu koji sam čula. Svaki sam šum osjetila kao dodir ruke na tijelu.

Tada su se otvorila vrata moje sobe. Na vratima je stajala Tereza s nagrizenom jabukom u ruci i rekla: Pretraživala si moj kovčeg.

Izvadila sam ključ iz ladice. To je to tvoje nešto što Pjele neće moći iskoristiti protiv mene, rekla sam. Vidim da si dala napraviti duplikat ključeva mogega stana. Večeras imaš vlak.

Jezik mi je bio teži od cijelog tijela. Tereza je spustila na stol nagrizenu jabuku. Spremila je kovčeg.

Otišle smo na autobusnu stanicu. Na stanici je čekala žena s torbom kockastog oblika i autobusnom kartom u ruci.

Hodala je gore-dolje po stanici i govorila: Morao bi doći svakog trenutaka.

Tada sam ugledala taksi i pozvala ga da se ne moramo voziti autobusom i da pored Tereze ne moram ni stajati ni sjediti.

Sjela sam pored vozača.

Stajale smo na peronu, ona koja je željela ostati još tri tjedna i ja koja sam bila prisiljena željeti da Tereza što prije ode. Nismo se pozdravile. Vlak je krenuo, ali nije bilo ruke koja bi mahala za pozdrav, ni na prozoru vlaka ni na peronu.

Tračnice su bile prazne, a moje noge mekane poput dvije niti. Trebalo mi je nekoliko sati da se s kolodvora vratim kući. Zaželjela sam da se više nikada ne moram vratiti. Nakon te noći ni jednu noć više nisam mogla zaspati.

Zaželjela sam da ljubav može ponovo narasti, kao da je pokošena trava. I to drugačije, poput dječjih zubi, poput kose ili noktiju. Zaželjela sam da njene vlati niknu kako god žele. Plašila me hladnoća kreveta, a zatim toplina mojeg tijela koje ga je zagrijalo.

Kad je Tereza, šest mjeseci nakon povratka, umrla, zaželjela sam da svoja sjećanja mogu izbrisati i dati ih nekom drugom. Ali kome? Terezino zadnje pismo stiglo je nakon njene smrti:

Živim poput biljaka u vrtu iza kuće. Moja čežnja za tobom postaje fizička bol.

Moja ljubav prema Terezi ponovo je nikhula. Ja sam bila ta koja je tu ljubav prisilila da ponovo nikne, a potom se od nje morala zaštititi.

Ja sam bila ta koja se morala zaštititi od Tereze i od sebe same, od nas dvije, kakve smo bile prije nego što je Tereza došla u posjet. Morala sam vezati vlastite ruke da ne napišem pismo Terezi u kojem bih joj objasnila da još uvijek znam tko je ona, a tko sam ja. I da hladnoća, koju u sebi moram nositi, protivno svakom razumu, samo budi onu zatrtu ljubav.

Nakon Terezina odlaska razgovarala sam s Edgarom. Rekao je: Ne smiješ joj više pisati. Ti si s vašim prijateljstvom raskrstila. Ako joj napišeš koliko patiš zbog svega što se dogodilo, sve će početi iz početka. Ona će opet doći. A ja sam uvjeren da Tereza poznaje Pjela jednako dugo koliko poznaje i tebe. Možda i duže.

Zašto, kada i kako bezgranična ljubav postaje ubojstvo? Osjetila sam potrebu da psujem, da izrečem sve psovke, pa i one koje ne znam:

*Onoga tko voli
i ostavlja
Bog će kazniti
Bog će ga
kazniti
ubodom kukca
šumom vjetra
prašinom
zemlje.
Psovati, ali
pred kime?*

Danas, dok pričam o ljubavi, osluškuje me trava. Čini mi se da ta riječ nije iskrena prema sebi samoj.

Ali onoga dana kad je breza s kvakom na deblu bila predaleko od šumskog tla, Tereza je otvorila ormar i pokazala mi na dnu kutiju iz ljetnikovca. Ovdje je na sigurnijem nego u tvornici, rekla je. Ako imaš još nešto, samo donesi. Naravno to vrijedi i za Edgarove, Kurtove i

Georgove stvari. Kod mene ima dovoljno mjesta, rekla je Tereza dok smo u vrtu brale maline.

Njena je baka sjedila ispod murvina stabla. Na stabljikama maline bilo je puno puževa. Kućice su im bile išarane bijelim i tamnim prugama. Dok ih je brala, Tereza je puno malina zgnječila. U drugim se zemljama puževi jedu, rekla je. Meso se mora isisati iz kućice. Terezin otac izašao je iz kuće s bijelom platnenom torbom.

Tereza je ponovo pomiješala Rim i Atenu, Varšavu i Prag. Ovaj put to nisam mogla prešutjeti: Ti pamtiš zemlje po odjeći, a gradove premještaš po svijetu kako ti se sviđi. Ponekad bi ipak trebala pogledati u atlas. Tereza je s prstenja na rukama lizala zgnječene maline. A što tebi koristi to znanje? pitala je.

Baka je sjedila na stolcu ispod murvina stabla. Slušala je naš razgovor i sisala bombon. Kad je Tereza prošla pored nje sa zdjelom punom malina, baka više nije prebacivala bombon s jedne na drugu stranu usta. Zaspala je s poluotvorenim očima. Bombon joj je ostao na lijevoj strani usta i obraz joj je nabubrio kao da ima zubobolju. Spavala je kao da sanja da je stigla do kraja željezničkih tračnica, kao onda kad je doputovala u grad. I u tom snu, što ga je sanjala ispod murvina stabla, svoj je život započela ponovo.

Tereza mi je u vrtu odrezala pet suncokreta. Uvrijeđena, jer sam je ukorila zbog toga što ne zna glavne gradove, nije pazila kako ih reže pa su stabljike bile nejednake dužine. Suncokrete sam htjela dati gospođi Margit da je udobrovoljim jer sam se vratila kući kasno. Ali i zato što su Edgar, Kurt i Georg došli u posjet u istom tjednu.

Vrećica bombona iz Mađarske nalazila se na ormariću pored kreveta gospođe Margit. Isus na zidu gledao je dolje na njeno svjetiljkom obasjano lice. Gospođa Margit nije željela uzeti suncokrete. Nisu lijepi, rekla je, ne vidi im se ni tučak ni latice.

Na stolu je ležalo pismo. Nakon rečenice u kojoj moja majka spominje bolove u križima pisalo je:

U ponedjeljak sam baki dala čistu odjeću. Obukla ju je prije nego što je otišla na polje. Prljavu sam joj odjeću namočila. U jednom sam džepu našla šipak, a u drugom lastavičja krila. O, Bože, nije valjda pojela lastavicu! Kakva sramota, ako je već i do toga došlo! Možda bi ti s njom mogla razgovarati. Tebe će možda prepoznati, otkada više

ne pjeva. Uvijek te je voljela, samo što nije znala tko si. Možda te se sada sjeti. Znam da mene nije nikada podnosila. Molim te, dođi kući. Mislim da baka neće još dugo.

Edgar, Kurt, Georg i ja sjedili smo u vrtu u kojem je raslo šimširovo grmlje. U krošnjama lipa šumio je vjetar. Gospodin Feyerabend sjedio je ispred vrata svojega stana s Biblijom u rukama. Gospoda Margit opsovala je kad je vidjela da s Edgarom, Kurtom i Georgom odlazim u vrt. Ali sada za to nisam više marila.

Georg mi je poklonio okruglu daščicu zelene boje s drškom s donje strane. Na daščicu su bile zalijepljene žute, crvene i bijele kokice. Kroz vratove i trbuhe kokica prolazile su uzice koje su ispod okrugle daščice bile povezane drvenom kuglicom. Kad bi se daščica držala u ruci, drvena bi se kuglica počela ljuljati. Tada bi se uzice napele poput žbica na kišobranu. Zavrtjela sam okruglu daščicu u rukama i kokice su počele spuštati i dizati glavice. Čula sam kako im kljunovi lupkaju o zelenu podlogu. Na poledini daščice Georg je napisao:

Naputak za korištenje: ako ste zabrinuti, zavrtite daščicu u mojem smjeru

Vaš kobac

Zelena boja predstavlja travu, rekao je Georg, a žute točkice zrnca kukuruza. Edgar mi je uzeo daščicu iz ruke, pročitao naputak na poledini i zavrtio daščicu. Vidjela sam kako kuglica leti u krug. Kokice su sumanuto počele mahati glavama dolje-gore. Kljunovi su brzo kuckali. Tako smo se smijali da nismo mogli otvoriti oči.

Ali ja sam htjela zavrtjeti daščicu, a drugi su trebali gledati. Daščica je bila moja.

Dijete izlazi iz kuće u kojoj su samo odrasli i odlazi se igrati s drugom djecom. Ponijela je sve svoje igračke, ruke i džepovi su joj puni. Neke je igračke stavila u gaćice i ispod haljine. Spušta igračke na pod, a zatim vadi one iz gaćica i haljine. Kad se druga djeca počinju igrati, dijete ne može podnijeti da druga djeca diraju njene stvari.

Djetetovo se lice izobličilo od zavisti jer se druga djeca znaju igrati ljepše od nje. Ali i od škrtosti, jer drugi diraju stvari koje su njene. Ali i zbog straha da će je djeca ostaviti samu. Dijete ne želi biti zavidno, škrtu ni prestrašeno, ali sve ga više obuzima zavist, škrtost i strah. Odjednom osjeća da mora gristi i izgrepsi drugu djecu. Dijete se pretvara u furiju što je rastjerala svu djecu i pokvarila igru kojoj su se svi veselili.

Zatim opet ostaje sama. Dijete se osjeća užasno ružno i napušteno od svih. Objema rukama pokriva oči ne bi li se sakrila. Htjela bi ostaviti sve igračke, sve ih pokloniti. Čeka da netko dotakne njene igračke. Ili da joj netko makne ruke s očiju, da je ugrize i ogrebe kao što je ona druge. Djed je rekao: Vratiti nekome nije grijeh. Ali djeca je ne grebu niti grizu. Dovikuju joj: Pojedi si svoje igračke, mi ih ne trebamo.

Ima dana kada se dijete nada da će je majka istući. Brzim se korakom vraća kući dok je njena krivnja još svježja.

Njena majka zna zašto se dijete tako brzo vratilo kući. Ali ne želi je ni taknuti. Udaljenost između vrata i stolca na kojem majka sjedi čini se beskrajna. Majka kaže: Djeca ti dovikuju da si možeš požderati te svoje igračke. Preglupa si da bi se znala igrati.

A sada vučem Edgarovu ruku i vičem: Uzice će popucati, vrati mi moju čegrtaljku. Svi viču: Čegrtaljka. Georg je rekao. Ti i tvoja švapska čegrtaljka. Vikala sam da mi vrate čegrtaljku jer će popucati uzice. Bila sam prestara za takvu dječju škrtost, ali odjednom sam se opet pretvorila u furiju koja djeci ne da svoje igračke.

Gospodin Feyerabend ustao je sa stolca i otišao u sobu.

Edgar je iznad moje glave podigao ruku u kojoj je držao čegrtaljku. Vidjela sam kako se s donje strane daščice vrti kuglica. Zoblju u letu, vikao je Edgar. Zoblju muhe što lete, vikao je Kurt. Lete na hranu, vikao je Georg. Kao da su poludjeli zadirkujući me. Koliko sam samo željela da mogu nadvladati samu sebe i da mogu postati dio njihove igre. Koliko sam željela da ne pokvarim igru i ludo veselje. Znaju, pomislila sam, da nam uskoro neće ništa drugo ostati nego to što smo i tko smo. Ugrizla sam Edgara za članak, istrkla mu čegrtaljku iz ruke i ogrebla ga po ruci.

Edgar je polizao krv na ogrebotini, a Kurt me pogledao.

Gospođa Grauberg viknula je kroz prozor: Dođi jesti. Unuk je sjedio u granju lipe i odazvao se pitajući: Što si skuhala? Gospođa Grauberg je podigla ruku prijeteći: Pokazat ću ti ja što ćeš jesti! U travi ispod lipe ležao je srp. Na najnižoj grani bile su obješene grablje.

Kad se unuk spustio s drveta i stao u travu pored srpa, grablje na grani još su se uvijek ljuljale. Pokaži mi čegrtaljku, reklo je dijete, a Georg je rekao: To nije za djecu. Dječak se na to nadurio i stavio dlan između nogu: Ali meni ovdje već rastu dlake. Ja sam rekla: Pa to je normalno. Moja baka misli da ću prerano sazreti, rekao je dječak. Zatim je otrčao.

Malome tu nije mjesto, rekao je Edgar, što traži ovdje? Što li bi tek rekli, pitala sam se, da se pojavi Tereza? S njom sam se naime dogovorila da će možda navratiti.

Kurt je iz velike putne torbe izvadio dvije boce rakije, a iz unutarnjeg džepa izvukao otvarač za čepove. Gospođa Margit neće mi dati čaše, rekla sam. Pili smo iz boce.

Kurt nam je pokazivao fotografije iz klaonice. Na jednoj se vidjela kuka na kojoj su se sušili kravlji repovi. To su oni tvrđi, kojima se kod kuće koriste za pranje boca, a ovdje su mekani kojima se igraju djeca, rekao je Kurt. Na drugoj se slici vidjelo tele kako leži na podu. Na njemu su sjedila tri muškarca. Jedan mu je sjedio naprijed za vratom. Na sebi je imao gumenu pregaču i držao je nož u ruci. Iza njega je stajao jedan s velikim batom u ruci. Drugi muškarci su, sagnuti, stajali u polukrugu oko teleta. U rukama su držali šalice za kavu. Na sljedećoj su slici oni koji su sjedili držali tele za uši i noge. Na slici nakon nje jedan je muškarac nožem rasporio teletovo grlo, a drugi su pod grlo, iz kojega je liptao mlaz krvi, podmetnuli svoje šalice. Sljedeća je slika prikazivala kako piju krv. Na idućoj slici tele je ležalo u hali. Šalice su stajale na prozorskoj dasci iza njega.

Na jednoj se slici vidjela raskopana zemlja, pijuci, lopate, željezne šipke. Iza toga bio je grm. Ovdje je sjedio čovjek obrijane glave u donjem rublju, rekao je Kurt.

Kurt nam je na slikama pokazivao radnike. Na početku, rekao je, nisam znao zašto svi žure u jednu od hala. Moj se ured nalazio na drugoj strani zgrade, a prozor mu je gledao na polje; za stanke mogao sam gledati nebo, drveće, grmlje i šaš. Radnici me nisu

puštali u halu. Puštali su me u sve druge hale, ali u jednu me nisu puštali. Sada im je svejedno gledam li ih. Georg je otvorio drugu bocu rakije. Nakon toga Edgar je fotografije stavio u travu. Na poledini su bile obilježene brojevima.

Sjedili smo ispred fotografija poput onih muškaraca ispred teleta. Iste takve imam i s kravama i svinjama, rekao je Kurt. Pokazao mi je radnika koji mu je namjerno spustio šipku na ruku. Taj je bio najmlađi. Kurt je fotografije zamotao u novinski papir. Zatim je iz džepa jakne izvukao četkicu za zube. Pjele me posjetio, rekao je. Zašto ne zaboraviš fotografije kod krojačice? Kod Tereze su na sigurnijem, rekla sam, donesi i ostale.

Tko je to? pitao je Georg. Otvorila sam usta s namjerom da odgovorim, ali Kurt je već odgovorio: Ah, nekakva krojačica.

Žene uvijek trebaju druge žene kao oslonac, rekao je Edgar. Žene se prijatelje kako bi se mogle jače mrziti. Što se više mrze, to se više druže. To vidim po učiteljicama u školi. Jedna šapuće drugoj nešto na uho, a ova druga zine kao da su joj usta suha šljiva. Iako zvoni za početak sata, one i dalje pričaju. Stoje ispred razrednih vrata i nešto šapuću glava nagnutih jedna prema drugoj i tako prođe pola sata. U vrijeme odmora i dalje nešto povjerljivo šapuću. Sigurno razgovaraju o muškarcima, rekao je Georg. Edgar se nasmijao. Većina njih osim muža ima još jednoga sa strane.

Edgar i Georg također su bili muškarci koje su dvije učiteljice imale sa strane, osim svojih muževa. Mi to radimo pod vedrim nebom, rekli su i malo pocrvenjeli pogledavši Kurta i mene.

I ja sam bila žena sa strane - ali samo jednu zimu, jer kad je zima prošla njega više nije bilo.

Nikad nije govorio o ljubavi. Mislio je na vodu i rekao da sam za njega poput slamke. Ako sam i bila slamka, onda je to bila slamka s poda. Jer na tlu sam ležala svake srijede kad bismo se nakon posla našli u šumi. Nalazili smo se uvijek na istom mjestu, gdje je trava bila visoka i zemlja tvrda. Kad smo legli, trava više nije bila visoka. Vodili smo ljubav na brzinu, osjećajući na koži istovremeno i vrućinu i hladnoću. Nakon toga bi se trava, ne znam kako, ponovo uspravila. A mi smo brojili, ne znam zašto, gnijezda vrana u krošnjama crnog bagrema iznad naših glava. Gnijezda su bila prazna. Rekao je: Vidiš li? Rupe u magli! Rupe su se ubrzo zatvorile. Koliko god da smo sitnim koracima hodali kroz šumu, stalno mi je bilo hladno za noge. Mraz je počeo probijati do kosti i prije negoli se smračilo. Rekla sam: Vratit će se one u gnijezda, još traže hranu po poljima. Vrane žive i sto godina.

Kapljice na granama više se nisu sjajile. Smrzle su se u sige. Iako sam gotovo sat vremena pažljivo promatrala nebo, nisam uspjela vidjeti kako nestaje svjetlost. Rekao je: Ima stvari koje ne možeš vidjeti očima.

Kad se sasvim smračilo, otišli smo na tramvaj i odvezli se natrag u grad. Nikada ga nisam pitala što kaže ženi gdje provodi srijedu navečer. Žena mu je radila u tvornici deterdženata. Nikada nisam pitala ni za ženu. Znala sam da je zbog mene neće ostaviti. Tog muškarca nisam željela nikome preoteti. Jedino što sam od njega željela bili su sastanci srijedom u šumi. O svojem je djetetu jednom rekao da muca i da živi kod ženinih roditelja na selu. Posjećivao ga je svake subote.

Gnijezda vrana svaku su srijedu bila prazna. Rekao je: Vidiš? Imao je pravo u vezi s vranama. Ali nije imao pravo u vezi sa slamkom. Na šumskom je tlu slamka samo smeće. A ja sam za njega bila upravo to, isto kao i on za mene. Naravno, i smeće nam postaje uporište kad se naviknemo na to da ne znamo ni tko smo ni što smo.

Bio je jedan od kolega iz Terezina ureda, jedan od onih koji jednog dana nisu došli na posao. Dok smo ležali pod stablima s gnijezdima vrana u krošnjama, predložio mi je da zajedno pobjegnemo Dunavom. Računao je na maglu. Drugi su računali s vjetrom,

mrakom ili suncem. Tako je to, svatko od nas na istu stvar gleda drugačije, rekla sam. No pritom sam mislila: Kao i kod samoubojstva.

I u našoj bagremovoj šumi sasvim je sigurno negdje raslo stablo na čijem se deblu nalazila kvaka. Poslije sam vidjela i to stablo, ali tada, u onoj šumi, nisam ga vidjela. Možda mi je bilo preblizu. Ali on je to stablo vidio i otvorio je ta vrata.

Sljedeće je srijede sa svojom ženom poginuo u bijegu. Čekala sam na neki znak da je živ. Nije mi nedostajao zato što sam ga voljela. Ali kad s nekim dijelite tajnu, ne možete podnijeti da odjednom nestane. Već sam se tada pitala zašto s njim odlazim u šumu. Zato da bih ležala ispod njegova tijela na debelom tepihu od visoke polegnute trave? Zato da bih se oslobodila okova vlastite putenosti, a da ga nakon toga ne bih ni pogledala u oči? Možda je to bio razlog.

Tek nakon nekoliko mjeseci u tvorničkoj se ambulanti pojavio komadićak papira na kojem je pisalo njegovo ime. Tereza, koja je vršljala posvuda po tvornici, vidjela je službeno priopćenje o njegovoj smrti. Na papiru je pisalo ime, zanimanje, mjesto stanovanja i dan smrti. Dijagnoza: prirodna smrt -srčana kap. Mjesto smrti: kuća. Vrijeme smrti: 17 sati i 20 minuta. Ispod je bio pečat Sudske medicine i potpis napisan plavom tintom.

Isti komadićak papira s imenom njegove žene dobila je i tvornica deterdženata u kojoj je radila jedna medicinska sestra koju je Tereza poznavala. Na papiru je pisalo da je smrt nastupila istog dana, i to prirodna smrt izazvana srčanom kapi u 12, 20 sati, kod kuće.

Tereza je rekla: Toliko ispituješ o njemu, a poznaješ ga bolje nego mi. Bila si s njime u vezi, to su svi znali. To je bilo prvo što sam o tebi saznala. Prije nego što smo se srele kod krojačice, i on je bio kod nje. On je odlazio kad sam ja dolazila. Krojačica mu je čitala sudbinu iz karata. Sada to više nije važno, rekla je Tereza, ali njemu nikad ne bih bila vjerovala.

Kapetan Pjele nikad me nije pitao za njega. Možda ipak ima stvari koje kapetan Pjele ne zna. Ali ja sam prečesto odlazila u šumu. Zar je moguće da kapetan Pjele nije za to znao? Možda je kapetan Pjele upravo s njim razgovarao o meni? Ali on me nikada nije previše zapitkivao kad smo se nalazili u šumi. Zapravo, o meni gotovo ništa nije znao. To me pogodilo upravo zato što ga nisam voljela.

Ali možda je kapetanu Pjeleu ispričao da, kad moram, znam pjevati.

Vi imate svoje ljubavi što mirišu po željezu i drvu, rekao je Kurt. Meni to nedostaje, ali ovako je možda bolje. S kćerima i ženama onih koji loču krv ne bih mogao spavati, rekao je dok smo sastavljali popis žrtava bijega za čiju smo smrt uspjeli doznati. Popis je imao dvije stranice. Edgar je poslao popis u inozemstvo.

Većinu imena dobila sam od Tereze, a neka i od krojačice. Njena mušterija s prijateljem koji je ostavljao mrlje od sprema po stropu, njen suprug i njegov bratić više nisu bili među živima.

Georg je srpom kosio travu. Glave su nam otežale od popisa koji smo sastavili i od rakije. Georg je odjednom podjetinjio, a mi smo ga gledali. Pljunuo je u ruke i počeo skakutati po vrtu zgrćući grabljama pokošenu travu. Zatim je grablje ponovo objesio o granu. Georg je iz džepa izvukao četkicu za zube. Pljunuo je na nju i počeo šljao njome obrve.

Pitala sam čiji je ljetnikovac. Edgar je rekao: Jednog carinskog službenika koji ima puno deviza. Devize skriva u lusteru kod mojih roditelja. Moj ga otac poznaje još iz rata. Ali sada je u mirovini i u inozemstvo krijumčari liste s popisima žrtava bijega. Ključ mi je dao njegov sin jer on stanuje u gradu.

Nestali su papiri iz Edgarove sobe. No on je imao kopiju popisa s imenima žrtava. Ali ne kod kuće, rekao je. No nestale su i njegove pjesme. Nema ih više čak ni u sjećanju, rekao je Edgar.

To popodne Tereza nije došla. Dala sam joj fotografije iz klaonice. Dan prije pozvali su njena oca na razgovor i upozorili ga na mene. Druženje sa mnom za njegovu kćer može biti štetno, rekao je kapetan Pjele. I rekao mu je da mi još samo nedostaje crveno svjetlo na vratima stana.

Ja sam se pravila glupa, rekla je Tereza i pitala ga je li kapetan Pjele time mislio na Partiju. Moj je otac rekao: Partija nije bordel.

Edgar, Kurt i Georg već su odavno otišli. Pokošena trava sušila se na suncu. Gledala sam kako svakim danom postaje bijeda, kako se smanjuje i postaje sijeno. Kratke, bodljikave vlati u vrtu počele su ponovo nicati.

Jednog popodneva nebo se smračilo i na trenutke postajalo vatrene žute boje. Na nebu iza grada bljeskali su gromovi, počelo je grmjeti. Vjetar je savijao debelo granje lipa i lomio grančice. Grančice su padale na šimširov grm u vrtu, a zatim bi ih vjetar ponovo zavitalo u zrak. Lelujale su zrakom nošene naletima vjetra, a u šimširovu je grmu pucketalo. Zrak je postao taman poput ugljena i gust poput stakla. Mogao si ispružiti ruku i dotaknuti ga.

Gospodin Feyerabend stajao je ispod stabala i skupljao sijeno gurajući ga u jastučnicu plave boje. Vjetar mu je otpuhivao snopiće iz ruke. On bi potrčao za njima i zaustavio ih nogom. U tom svjetlu izgledao je poput nestvarne sjene. Bojala sam se da će ga grom vidjeti i pogoditi. Kad su počele padati krupne kapi kiše, sklonio se pod krov. To je za moju Elsu, rekao je i odnio jastučnicu u sobu.

Nakon rečenice u kojoj moja majka opisuje bolove u križima pisalo je: Gospođa Margit mi je pisala da hodaš s trojicom muškaraca. Hvala Bogu da su Nijemci, ali tako kao ti ponašaju se samo kurve. Dok sam odvajala od usta da te školujem u gradu, onda sam bila dobra. A za uzvrat mi je kćer postala kurva. Navodno da jednog imaš i u tvornici. Ne daj Bože da mi jednog dana dođeš s nekim Rumunjom i kažeš: To je moj muž. Brijač je prije radio u gradu i rekao da su školovane žene gore od zadnjeg smeća. Ali uvijek se nadaš da tvoje dijete neće postati takvo.

U loncu je zakipio pčelinji vosak, mjehurići su pucali, a oko drvene lopatice nakupljala se bijela pjenica slična pivskoj. Na stolu između zdjelica, kistova i čaša stajala je slika. Kozmetičarka je rekla: To je moj sin. Dijete je u naručju držalo bijelog zeca. Zeca više nema, rekla je, prejeo se vlažne djeteline pa mu je puknuo želudac. Tereza je opsovala. Nismo znali da ne smije jesti vlažnu djetelinu, rekla je kozmetičarka, pa smo je brali rano ujutro. Mislili smo da je bolja ako je svjež. Drvenom lopaticom razmazala je po Terezinoj nozi pčelinji vosak u traku širine dlana. Bilo je krajnje vrijeme za depilaciju, rekla je, po listovima ti raste pravo grmlje. Kad je povukla traku od pčelinjeg voska, Tereza je zažmirila. Zeca bismo prije ili poslije pojeli, rekla je kozmetičarka, ali ovako nije trebao završiti. Traka je pukla. Kozmetičarka je ponovo povukla. Kad se povuče prva traka, to boli.

A zatim se navikneš. Ima i gorih stvari, zar ne? rekla je kozmetičarka.

Ja sam joj mogla reći kakvih to gorih stvari ima. Upravo zbog toga nisam bila sigurna želim li se depilirati.

Tereza je prekrižila ruke iza glave i pogledala me. Oči su joj bile velike kao u mačke. Bojiš se, rekla mi je. Kozmetičarka je razmazala vosak po Terezinu pazuhu. U trenutku kad je kozmetičarka povukla traku voska, kroz vosak su stršile guste dlake.

Zečevi su lijepi, posebno oni bijeli, rekla je Tereza, ali im meso smrdi jednako kao i meso sivih zečeva. Zečevi su čiste životinje, rekla je kozmetičarka. Terezino je pazuh bilo bez dlaka. Ispod kože sam vidjela čvor debljine oraha.

Èegrtaljka se nalazila pored mojih rječnika. Tereza bi se njome poigrala svaki dan prije nego što smo zajedno ručale. Čim bi ušla kroz vrata, rekla je: Došla sam nahraniti kokice. I svaki bi put pitala znam li kako se na rumunjskom kaže ptica koju je Georg spomenuo u svojem naputku za upotrebu daščice. Ali ja sam ime te ptice na rumunjski znala prevesti samo doslovno: ptica grabežljivica. Ime te ptice Tereza nije mogla naći ni u jednom rječniku.

Jednom sam imala dadilju koja je bila Njemica, rekla je Tereza. Bila je to starija gospođa jer moja baka nije željela mlađe dadilje kako otac ne bi došao u iskušenje. Stara je dadilja bila stroga i mirisala je na dunje. Po rukama je imala duge dlake. Trebala me naučiti njemački. Svjetlo, lovac, mladenka. Moja je omiljena riječ bila ona za hranu za životinje, jer je ta riječ na rumunjskom značila ševiti. Riječ nije mirisala na dunje:

*Daje nam mlijeko i putar
Hraniti je treba i biti joj
dobar*

Moja je dadilja pjevala i ovo:

*Oj, djeco, vratite se kući
majka već gasi svjetlo.*

Prevela mi je riječi pjesme, ali ja sam ih uvijek nanovo zaboravljala. Bila je to tužna pjesma, a ja sam se željela veseliti. Kad bi je majka poslala na tržnicu, povela je i mene. Na povratku kući zajedno smo gledale fotografije mladenki što su bile izložene u izlogu fotografskog atelijera. Jedino mi se tada sviđala jer je šutjela. Uvijek je gledala dulje od mene pa sam je morala povući za ruku da krenemo. Iza nas bi na staklu izloga ostali otisci prstiju. Njemački mi je bio uvijek težak i tvrd jezik, poput tvrdih dunja.

Od onog dana kad sam ispod Terezina pazuha vidjela orah, svaki sam je dan ispitivala je li otišla liječniku. Okretala bi prstenje na prstima i gledala ga kao da će ondje naći odgovor. Odmahnula bi glavom, opsovala i prestala jesti. Crte lica bi joj se ukočile. Jednog je ponedjeljka odgovorila: Da. Ja sam pitala: Kada? Tereza je rekla: Jučer sam otišla liječniku kući. To je samo cista, nije ono što ti misliš.

Nisam joj vjerovala i u njenim sam vlažnim očima pokušala otkriti svježiu laž. Njeno je lice bilo lice gradskog djeteta, svojehlava i okretna, to je bilo vidljivo i u kutovima njenih usana. Ali Tereza je već progutala novog malog vojnika; sažvakala ga je igrajući se pritom čegrtaljkom. Pomislila sam: Kad lažeš, hrana je neukusna. Budući da je Tereza i dalje jela, prestala sam sumnjati.

Kad bi se sutradan mogla pretvoriti u pticu, koju bi odabrala? pitala je Tereza.

Naši zajednički ručkovi kad bi Tereza ušla u moj ured i rekla: Došla sam nahraniti kokice, nisu još dugo potrajali.

Kad sam jednog jutra došla na posao, čula sam lupkanje u sobi. Na tihom hodniku nije bilo nikoga. S ključem u ruci stajala sam ispred vrata svojeg ureda. Osluškivala sam, zvuk je dolazio iz ureda. Širom sam otvorila vrata. Za mojim je stolom sjedio neki muškarac. Igrao se mojom čegrtaljkom. Poznavala sam ga iz viđenja, bio je programer. Smijao se kao lud. Istrgnula sam mu daščicu iz ruke. Rekao je: Pristojni ljudi u ovo doba obično pokucaju na vrata prije nego što uđu u prostoriju. Nisam došla prekasno, ali sam već bila otpuštena. Kad sam zalupila vratima, vidjela sam svoje stvari u kutiji na hodniku: sapun, ručnik, Terezinu grijalicu za vodu i lončić. U lončiću su bile dvije žlice, dva noža, kava i šećer i dvije šalice. U

jednoj je šalici bila gumica, a u drugoj škare za nokte. Potražila sam Terezu, ušla u njen ured i stavila svoje stvari na prazan stol. Malo sam pričekala. Zrak u uredu bio je težak, u sobi su se svi ushodali. Brzo su hodali gore-dolje po sobičku prepunom ljudi. Prolazeći pokraj mene, okrnuli bi me krajičkom oka. Nitko me nije pitao zašto plačem. Zazvonio je telefon, netko je podigao slušalicu i rekao: Da, ovdje je. Zvao me šef kadrovske odjela. Stavio je pred mene komad papira i rekao mi da ga potpišem. Pročitala sam i rekla: Neću. Pogledao me pospanim pogledom. Pitala sam ga: Zašto? Prelomio je po sredini kiflu. Dvije bijele mrvice pale su mu na tamno odijelo. Ne mogu se sjetiti što mi je tog trenutka palo na pamet. Ali počela sam vikati i to sve jače i jače. Prvi put sam opsovala onog dana kad sam dobila otkaz.

To jutro Tereza nije došla u ured.

Nebo je bilo bez oblaka. Topli vjetar kao da me otpuhao kroz velika ulazna vrata tvorničkog dvorišta. Noge nisam osjećala. Tko je uredan, neće doći u nebo prljav, pomislila sam se. Odlučila sam da ću biti prljava za inat nebu kapetana Pjelea, ali nakon toga sam još češće mijenjala donje rublje.

Tri puta sam se vraćala u Terezin ured, otvorila vrata i bez riječi ih zatvorila. Na njenu su stolu još uvijek bile moje stvari. Suze su mi se kotrljale niz obraze, pokraj ušiju i spuštale se niz bradu. Usne su mi bile slane i pekle me. Vrat mi je bio mokar od suza.

Vidjela sam kako se moje cipele vuku pločnikom ispod parola na zidu, dok su drugi ubrzano hodali. U rukama su nosili limene ovce i listove papira što su lepršali. Gledala sam kako prolaze pokraj mene, ali činili su mi se daleko. Samo mi se kosa, što je lepršala oko njihove glave učinila blizu, veća od njihovih košulja i haljina.

Toliko me bilo strah za Terezu da na sebe uopće više nisam mislila. Opsovala sam i po drugi put.

Za to je vrijeme Tereza sjedila u direktorovoj sobi. Uhvatio ju je već rano ujutro, dok je ulazila u tvorničko dvorište. Pustio ju je tek tri sata kasnije, kad sam ja, otpuštena, izišla kroz velika ulazna vrata tvorničkog dvorišta. Još istog dana morala je ući u Partiju i okrenuti se protiv mene. Nakon tri sata uvjeravanja rekla je: Dobro.

To popodne, na sastanku, Tereza je morala sjediti u prvom redu, odmah ispred stola prekrivnog crvenom tkaninom, za kojim je sjedio radnički savjet. Nakon uvoda izrečene su javne pohvale Terezinu ocu. Tada se predstavio i voditelj sjednice. Pozvao je Terezu da ustane i pristupi stolu za kojim je sjedio radnički savjet kako bi svi mogli vidjeti novog člana Partije. Tereza je ustala i okrenula se prema dvorani. Stolci su škripali, prisutni su istezali vratove ne bi li je bolje vidjeli. Tereza je osjetila njihove poglede na sebi: nisu joj gledali u lice nego u noge.

Poklonila sam se, kao pred nastup, rekla je Tereza poslije. Neki su se nasmijali, a neki su čak zapljeskali. Tada sam počela psovati. Uskoro je smijeh i pljesak zamuknuo jer nitko u radničkom savjetu nije pljeskao. Oni u dvorani osjećali su se kao da ih je netko uhvatio u psini i brzo su sakrili ruke u džepove.

Možete se postaviti naglavačke i guzicom hvatati muhe, rekla je Tereza. Muškarac u prvom redu položio je ruke na bedra. Do maloprije sjedio je na njima i ruke su mu bile crvene kao tkanina na stolu za kojim je sjedio radnički savjet. Ali i uši su mu bile crvene iako nije na njima sjedio, rekla je Tereza. Sirom je zinuo, hvatao zrak i zgrčio je prste. Njegov susjed, neki mršavko dugih nogu, rekla je Tereza, udario me cipelom u gležanj kao znak da sjednem i ušutim. Tereza je odmaknula nogu i nastavila: Ako vam to nije dosta, onda nakon sveg tog sranja u vašim glavama povucite vodu, dok vam na pamet ne padne nešto pametnije.

Glas mi nije ni zadrhtao, rekla je Tereza. Smiješila sam se. Sigurna sam da su isprva mislili da im se želim zahvaliti za sve počasti iskazane mojem ocu. Ali nakon mojih riječi izbuljili su oči poput sova, bjeloočnice su im bile bjelje nego zid u dvorani.

Kurt je jedne srijede neočekivano došao u grad. Usprkos suncu tog sam ljetnog dana ostala u sobi jer bih vani, među ljudima, odmah počela plakati. I jer sam imala potrebu da u tramvaju stanem u sredinu kola i počnem glasno vikati. I jer sam morala istrčati iz dućana da ne bih počela gristi i grepsti ljude oko sebe.

Kurt je gospođi Margit, vjerojatno zato što je došao usred tjedna, prvi put poklonio buket cvijeća. Na polju je nabrao divlje makove i

bijele medice i složio ih u buket. Buket je uvenuo od dugog putovanja. U vodi će se oporaviti, rekla je gospođa Margit.

Nije bilo potrebe donositi cvijeće. Otkako sam dobila otkaz, gospođa je Margit prema meni bila blaža. Čak bi me pomilovala, ali od njena bi me milovanja samo prostrujala hladnoća. Nisam podnosila njenu ruku na svojoj glavi, ali je nisam mogla odgurnuti. I njen me Isus gledao dok bi mi ona govorila: Moraš moliti, dijete moje, Bog će sve razumjeti. Ja sam njoj govorila o kapetanu Pjeleu, a ona meni o Bogu. Bojala sam se da će mi ruka sama poletjeti prema njezinu licu.

Jednom je došao neki muškarac i pitao me za tebe, rekla je gospođa Margit. Nadodala je da je smrdio na znoj i da je mislila kako je to neki moj *kanod* - jebač. Bože moj, tko bi znao tko je tko, kad imaš tolike muškarce oko sebe?! rekla je. Rekla je također da joj je muškarac pokazao iskaznicu, ali da ona bez naočala nije mogla pročitati što na njoj piše. Prije nego što mu je uopće uspjela reći da ne može ući u sobu, on je već bio u sobi. Priznala mi je da ju je svašta ispitivao o meni. Po pitanjima je shvatila da razlog te posjete nije bila ljubav.

Plaća najamninu i ide na posao, drugo o njoj ne znam, rekla mu je gospođa Margit. Zatim je podigla jednu ruku i rekla: Kunem se. Pokazala je na Isusa i rekla: Ne lažem, Bog mi je svjedok.

To je bilo u proljeće, rekla je gospođa Margit. Ispričala sam to tek sada jer je muškarac otišao i nikada se više nije vratio. Na odlasku se ispričao i poljubio mi ruku. Ponašao se kao pravi gospodin, ali je smrdio na znoj.

Rekla mi je da je otada počela moliti za mene. Bog će čuti moje molitve, on zna da to ne činim za bilo koga. Ali i ti bi trebala moliti, barem malo.

Kurt je došao nenajavljen jer su ga Edgar i Georg nazvali u klaonicu i rekli mu da su dobili otkaz. Nazvali su i tvornicu gdje si ti radila, rekao je Kurt. Neki im je programer objasnio da si toliko izostajala s posla da su te morali otpustiti. Htjeli su razgovarati s Terezom, ali tada je netko spustio slušalicu.

Kurta je cijelu noć mučila zubobolja. Kosa mu je bila raščupana. Rekao je da u selu nema zubara i da svi idu postolaru. Postolar ima stolac na kojem se jedna daščica može pričvrstiti ispred prsa onoga koji sjedi. Sjedneš, a postolar ti oko zuba zaveže debeli konac. Drugi kraj konca zaveže za kvaku na vratima radionice. Zatim snažnim udarcem noge otvori vrata. Konac iščupa bolesni zub. To košta četrdeset leja, isto koliko i par polucipela, rekao je Kurt.

Terezu nisu otpustili nakon partijskog sastanka. Premjestili su je u drugu tvornicu.

Kurt je rekao: Ona je djetinjasta, ali ne i politički opasna. Njen je otac na visokoj funkciji, tako da si može dopustiti da bude djetinjasta. Žilice u prorezima očiju bile su mu crvenije od kose, usta su mu bila vlažna.

I moj je otac imao visoku funkciju, rekla sam, inače ne bi bio u SS-u. I on je nakon rata mogao lijevati spomenike i postavljati ih po cijeloj zemlji. I on bi bio ponovo marširao da je trebalo. Ali to što nakon rata više nije bio politički podoban, nije bila njegova krivnja. Cijeli je problem u tome da je marširao u krivom smjeru.

Svatko može biti doušnik, rekao je Kurt, bilo da je živio pod Hitlerom ili pod Antonescuom. Zbog ožiljka na palcu sličio mi je vražjem djetetu. Nekoliko godina nakon Hitlera svi su plakali za Staljinom, rekao je. Otada pomažu Ceausescu da puni groblja. Sitni doušnici ne žele visoke funkcije u partiji. Zato se njima može koristiti bez ikakva ustručavanja. Članovi partije mogu se žaliti ako se od njih traži da budu doušnici. Ali oni se tome mogu usprotiviti lakše od drugih.

Ako to uopće žele, rekla sam. Mrzila sam njegove prljave nokte zato što nije vjerovao Terezi. Mrzila sam njegovu nakrivljenu bradu zato što me nije mogao uvjeriti u ono što govori. I njegov labavi gumb na košulji mrzila sam, jer je visio na koncu koji je svaki čas mogao puknuti.

Što netko mora učiniti da bude tako politički svjestan kao ti? pitala sam ga. Otrgla sam mu gumb što je visio na koncu, izvukla konac iz tkanine i gurnula ga u usta, Kurt me htio udariti po ruci, ali je promašio.

Ti kažeš da si oprezan, ali zapravo si samo nepovjerljiv, rekla sam s koncem u ustima i gumbom u ruci, a osim toga, svoje slike ostavljaš

kod Tereze. Njoj se neće ništa dogoditi ako ih nađu kod nje, rekao je Kurt.

Vjeruješ da si nevidljiv ako si nepovjerljiv, rekla sam. Kurt je pogledao sliku žene u zvonolikoj suknji i sa suncobranom u ruci, kojoj su noge bile mrtvački zelene. Ne, rekao je. Pjele nas više ne ispušta iz vida. Pregrizla sam konac i progutala ga: Zar je itko ikada mogao izabrati oca? Kurt se objema rukama uhvatio za glavu. Ima ljudi koji svojeg oca više ne poznaju, rekao je. Pitala sam: Tko? Prstima je pokucao o ploču stola, kao kad kokice na čegrtaljci zoblju nacrtan kukuruz. Na drvenoj ploči stola svaki je prst drugačije zvučao.

Pomislila sam: Poznajemo se tako dobro da ne možemo jedno bez drugoga. Ali da se Lola nije objesila u ormaru, možda bismo oboje imali sasvim drugačije prijatelje.

Otiđi zubaru, rekla sam, zavidan si jer nemamo nikoga tko bi nam mogao pomoći. Rekao je: Sada i ti polako postaješ djetinjasta.

Zatim je, poput djeteta, prema meni pružio ruku. Ali ja sam gumb ponovo gurnula u usta i rekla: Ostavi ga ovdje jer ćeš ga ti ionako izgubiti. Gumb mi je lupkao o zube. Gdje je tvoja čegrtaljka? pitao me Kurt.

Pisala sam majci da sam dobila otkaz. Primila je pismo već sljedećeg dana. A ja sam dan kasnije već dobila njen odgovor:

Ėula sam o tome od ljudi iz sela. U petak dolazim vlakom u grad.

Otpisala sam joj:

Neću tako rano doći na kolodvor. Bit ću u deset sati kod fontane.

Pisma još nikada nisu tako brzo putovala.

Majka je bila u gradu od ranog jutra. Našle smo se kod fontane. U rukama je držala dvije prazne košare, a ispred njenih nogu, na podu, stajala je puna torba. Poljubila me ispred fontane ne ispuštajući košare iz ruke. Sve sam kupila, rekla je, trebam još samo staklenke za zimnicu.

Podigla sam tešku torbu. Otišle smo u trgovinu. Nismo razgovarale. Da sam ponijela jednu od košara, prolaznici bi vjerojatno mislili da smo majka i kći. Ali ovako, budući da smo hodale na priličnoj udaljenosti jedna od druge, ljudi su prolazili između nas.

U dućanu je majka zamolila petnaest staklenki za krastavce, papriku i ciklu. Kako ćeš sve to nositi? pitala sam. Tebe nitko neće, rekla je, ni tvornica ni ijedan muškarac. Već cijelo selo zna da si otpuštena s posla.

Ja ću nositi staklenke za povrće i torbu, a ti nosi staklenke za voće, rekla je majka. Zatražila je još sedamnaest staklenki za ukuhavanje šljiva, jabuka, bresaka i dunja. Majci su se na čelu urezale tri duboke bore dok je u glavi prebrojavala povrće i voće. Dok je brojila staklenke, u mislima je prolazila između gredica i kroz voćnjak kako ne bi zaboravila ni jedan plod koji mora ukuhati za zimnicu. Staklenke koje je prodavač stavio na pult bile su jednake.

Ali sve su jednake, rekla sam. Prodavač ih je zamotao. Naravno da su sve jednake, rekla je majka, ali valjda smijem reći za što ih trebam. Moram ubrojiti i baku, jer zimi, kad se jede zimnica, ona je kod kuće. A tebe nema pa nema. Putnici u vlaku pričali su da si već tri mjeseca trudna. Nisu me vidjeli, jer sam sjedila sasvim odostraga. Ali su putnici koji su sjedili pokraj mene sve čuli i od nelagode gledali u pod. Najradije bih se bila sakrila pod klupu.

Otišli smo na blagajnu. Majka je pljunula među palac i kažiprst i platila. Samo ti gledaj moje ruke, rekla je, od teškog rada ruke ogrube.

Majka je košare stavila na pod, raširila noge, sagnula se i posložila staklenke u košare. Jesi li ikada u životu pomislila kako je to kad se majka mora stidjeti vlastitog djeteta?

Izderala sam se na nju: Ako me ne ostaviš na miru i kažeš još samo jednu riječ, nikada me više nećeš vidjeti.

Majka je progutala slinu. Tiho je pitala: Koliko je sati?

Na ruci je nosila jedan od očevih ručnih satova koji su stali. Pa zašto ih nosiš kad znaš da ne idu? pitala sam. To ionako nitko ne vidi, pa i ti nosiš sat. Ali moj ide, rekla sam, inače ga ne bih nosila. Kad nosim sat, osjećam se sigurnije, rekla je, iako sat ne radi. Zašto me onda pitaš koliko je sati? rekla sam.

Zato što s tobom ni o čem drugom ne mogu razgovarati, rekla je majka.

Gospođa Margit je rekla: *Ninc love ninc muzsika* - Koliko para, toliko muzike! Ali što sada kad ne dobivaš plaću i nemaš novaca za

najamninu? Mogu pričekati dva mjeseca. Tebi neka Bog pomogne, a ja barem neću biti sama. Nije lako naći djevojku koja je Njemica ili Mađarica, a nekog drugog ne želim gledati u svojoj kući. Osim toga, krštena si kao katolkinja, a s vremenom ćeš naučiti i moliti. Bog ima dovoljno vremena, više nego mi ljudi. Bog nas gleda od trenutka kad se rodimo. A nama treba dugo da ga prepoznamo. Ni ja nisam molila kad sam bila mlada. Razumijem da se ne želiš vratiti na selo, rekla je gospođa Margit, ondje žive samo budale. Mi bismo u Pešti onoga tko se nije znao ponašati zvali seljakom.

Gospođa Margit kupovala je svježi sir na tržnici. Ovo je skupo, rekla bi. Odlomila sam komadić sira da ga probam. Seljanka je počela vikati: Nemojte tim prljavim rukama dirati sir. A ja operem ruke u jednom danu više puta nego što ih ona opere mjesečno. Sir je bio kiseo poput octa.

Āula sam, rekla je gospođa Margit, da puno seljaka stavlja brašno u sir. Grijeħ je ovo što govorim, ali sam Bog zna da seljaci nikad nisu bili pristojni ljudi.

Gospođa Margit miluje me po glavi jer mi je odgodila plaćanje stanarine, rekla sam Terezi. Misli da na to ima pravo. Budući da ne dobiva novac za sobu, za uzvrat traži osjećaje. Āim joj platim stanarinu, neće me smjeti dirati po glavi.

Tereza mi je našla učenike kojima ću davati satove njemačkog. Trebala sam tri puta tjedno davati satove njemačkog dvojici dječaka u njihovoj kući. Njihov je otac bio vođa smjene u tvornici krzna. Majka je bila domaćica. Ona je siročće, rekla je Tereza. Dječaci teško shvaćaju. Otac dobro zarađuje, a za sve drugo nije te briga.

Tereza je upoznala krznara i njegovu djecu u toplicama. Djeca su se odmah prijateljila sa mnom, rekla je Tereza. Kad je krenula prema kabinama presvući se, otac je rekao: Idemo i mi kući.

Ali kad su već bili u kabinama za presvlaćenje, djecu je još jednom poslao u vodu. Ušuljao se u Terezinu kabinu u mokrim gaćicama. Dašćući je uhvatio Terezu za grudi. Ona ga je izgurala iz kabine. Nije mogla zatvoriti kabinu jer nije bilo zapora. Stajao je ispred kabine. Tereza je vidjela kako mu nožni prsti vire ispod vrata. Ionako sam

mislio da od toga ništa neće biti, rekao je. To je samo bila šala, još nikada nisam prevario svoju ženu.

Viknuo je: Dođite. Tereza je čula kako mokra dječja stopala šljapkaju po kamenom podu. Kad je Tereza izišla iz kabine, krznar je već bio odjeven. Rekao je: Čekajte djecu, ona nisu ništa kriva, odmah će biti gotova.

Na stubištu se čula vika. Dolazila je s trećeg kata. To je bio stan u kojem sam trebala poučavati njemački. Kad sam došla ispred stana, nisam mogla pokucati jer vrata nije bilo. Bila su izvađena iz okvira i naslonjena na zid u stubištu. Iz stana je kuljao dim.

Pijanom je krznaru iz usta kapala slina i mogao je još samo mumljati. Smrdio je po rakiji. Rekao je: Uvijek je dobro znati njemački, nikad ne znaš što se može dogoditi. Oči su mu se svijetlile vlažnim sjajem kao u izbuljene žabe. Ženina je glava provirivala kroz otvoreni prozor kroz koji je kuljao dim. Dim ju je sasvim obavio prije nego što je u velikim oblacima odlebdio kroz prozor pod krošnje stabala. Popodne je bilo sparno i bez daška vjetra tako da se dim zadržavao u krošnjama jablanova.

Manje se dijete, plačući, uhvatilo za krpu za posuđe. Veće je dijete naslonilo glavu na kuhinjski stol.

Nijemci su ponosan narod, rekao je krznar, a mi Rumunji smo poput ukletih pasa. Mi smo obično krdo kukavica, to se vidi i po samoubojstvima. Svi se vješaju, nikome ne pada na pamet da se ubije iz vatrenog oružja. Vaš Hitler s pravom nam nije vjerovao. Goni se u materinu, vikala je za njim žena. Krznar je petljao oko ormara mumljajući: To bi bilo dobro, ali gdje je?

Na kuhinjskom podu bilo je mrvica kruha. Prije nego što je izbila svađa djeca su se gađala kuglicama kruha.

Krznar je stavio cigaretu u kut usana. Ruka i glava drhtale su mu, upaljačem u drhtavoj ruci nije uspio zapaliti cigaretu. Cigareta je pala na pod. Zurio je u nju nakoso držeći u ruci upaljač koji mu je opržio palac. Nije ništa osjetio. Sagnuo se, ali mu je ruka bila prekratka. Plamen se na upaljaču ugasio. Krznar je gledao oba dječaka. Nisu mu pomogla. Oteturao je na hodnik prošavši tik pored cigarete na podu.

Na stubištu su se vrata stropoštala i udarila u ogradu. Odjeknuo je tako snažan udarac da sam istrčala van. Krznar je ležao na odmorištu između dva kata, a na njemu su ležala vrata. Ispuzao je ispod vrata i ostavio ih polegnuta na podu. Krvavog nosa teturao je niza stube.

Pokušao je vrata iznijeti na ulicu, rekla sam kad sam ušla u kuhinju, ali sad je otišao.

Od bijesa je izbio vrata iz okvira, reklo je mlade djetete, a zatim je htio istući majku. Ona je pobjegla u sobu i zaključala vrata. Otac je sjeo na kuhinjski stol i pio rakiju. Otišao sam pozvati majku iz sobe jer se otac smirio. Majka je htjela peći krafne. Ulje se zagrijalo. On je na vatru i u vruće ulje izlio rakiju. Rekao je da će nas sve zapaliti. Plamen je suknuo visoko u zrak, mogao je majku ispeći po licu. Vatra je zahvatila i kuhinjski ormarić. Brzo smo ugasili vatru, reklo je djetete.

Ona dolazi na prvi sat njemačkog, ravno u ovu ludnicu, rekla je žena djetetu. Zatim se dovukla do stolca i srušila se na njega.

Ja sam rekla: Nema veze. Ali imalo je veze, kao i sve što mi je bilo nepodnošljivo ili što nisam mogla promijeniti. Tada sam tu meni nepoznatu ženu, kao da sam s njome bliska, pomilovala po glavi. Činilo se da nestaje ispod moje ruke. Uništila ju je njena čvrsta ljubav od koje je ostalo jedino dvoje djece, smrad dima i izbijena vrata stana. I tuđa ruka na glavi.

Žena je jecala, osjetila sam kako je njena srčana životinjica iskočila iz njena trbuha meni u ruku. Srčana je životinjica skakala gore-dolje ritmom kojim sam je rukom milovala po glavi i još brže.

Kad se smrači, opet će se vratiti, reklo je starije djetete.

Žena je imala kratku kosu. Vidjela sam joj vlasište. A u krošnjama jablanova, gdje se zadržao dim, vidjela sam jednu djevojčicu kako izlazi iz sirotišta. Znala sam gdje je sirotište u ovom gradu. Znala sam i kako izgleda spomenik ispred sirotišta. Majku od željeza na postolju, kojoj se za skute držalo djetete, izlio je Terezin otac. Iza spomenika nalazila su se smeđa vrata. Za nju je bilo prekasno vratiti se. Njeno je tijelo bilo predugačko za dječje krevetiće koji su se nalazili iza tih vrata. Godine provedene u sirotištu nepovratno su prošle, kao i godine izvan sirotišta, godine ljubavi u krznenom gnijezdu jednog muškarca. Pokrivači na krevetima, jastučići, sagovi i

papuče, sve je u njenu stanu bilo od krzna, čak i jastuci na kuhinjskim stolcima i krpice za hvatanje lonaca.

Žena je pogledala oba djeteta i rekla: Što da učinim? Neka su djeca jedna jer nemaju roditelje, a neka jer ih imaju.

Dijete odlazi u sobu plakati. Zatvara vrata, spušta kapke na prozorima i pali svjetlo. Stoji ispred komode sa zrcalom ispred koje se još nikad nije šminkala. Komoda ima dva krila koja se mogu otvarati i zatvarati. Komoda je prozor u kojem se njeno zaplakano lice vidi tri puta. Samosažaljenje, što je obuzima ovdje, u sobi, tri puta je veće nego vani na dvorištu. Sunce se ne može probiti u sobu. Ono se neće sažaliti nad njom, jer i ono mora, bez uporišta, stajati na nebu.

Oči koje plaču gledaju u zrcalu ničije dijete. Zatiljak, uši i ramena plaču zajedno s njom. Dvije dužine ruke udaljeni od zrcala mokri su joj od suza i prsti na nogama. Kad je soba zatvorena, postaje poput duboka snijega u zimi. Od snijega peku obrazi jednako kao i od suza.

Mlinac za kavu je bučio, činilo mi se da mi od prodornog zvuka vibriraju zubi. Šibica je zapucketala ispred ženinih usta. Brzo je gorjela i kad se plin na štednjaku zapalio, plamičak je već došao do ženinih prstiju. Zatim se čuo šum vode kako teče iz slavine. Uskoro je iz lončića suknuo siv oblačić pare. Žena je u lončić stavila kavu. Poput zemlje crna pjena iskipjela je preko ruba lončića.

Mlađe je dijete namočilo kuhinjsku krpu mlazom vode, složilo je i stavilo preko čela.

Žena i ja pile smo kavu, a porculanska srna gledala nas je s kuhinjskog ormara. Nakon drugog gutljaja žena je pod stolom udarila o moje koljeno. Ispričala se, iako sam je do maločas milovala po glavi. Dim se izvjetrio, ali smrad se još uvijek osjećao. Zaželjela sam da nikad nisam ušla u ovu prostoriju u kojoj sam sad pila kavu.

Idite se igrati u pijesak, rekla je žena. Ali njene su riječi zvučale kao da je rekla: Idite se igrati u pijesak i nemojte se više nikad vratiti.

Kava je bila gusta poput tinte, pa sam svaki put kad bih nagnula šalicu popila i malo taloga s dna. Na krilu sam vidjela dvije mrlje od kave. Kava je imala okus po svađi.

Sjedila sam zgrbljena na stolcu i osluškivala korake djece što su se sjurila niza stube. Pogled mi je klizio po stolcu dok sam pokušavala suosjećati sa ženom na drugoj strani stola. Moja haljina s uzorkom na listiće dosegala je do gležnjeva. Moja zgrbljena leđa doticala su naslon stolice, ali prednji dio mogeg tijela, između lakata, pretvorio se u beživotnu masu s dvije mrlje kave na krilu.

Kad su utihnuli koraci djece na stubištu, u sobi sam ostala smo ja. Bila sam netko tko je pravio društvo nesreći kako bi bio siguran da će ta nesreća tu i ostati.

Žena i ja smo uglavile vrata u okvir. Ona je svom snagom podigla vrata, jer je mislila samo na njih. A ja sam mislila na nju: mislila sam kako ću otići iz stana i ostaviti je samu iza tih vrata.

Donijela je iz kuhinje mokru kuhinjski krpu i obrisala mrlje od krvi koje je njen muž ostavio na vratima.

Vraćala sam se kući s kapicom od dabrova krzna u ruci i sa Sunčevom kuglom na zalazu iznad glave. Gospođa Margit nosila je samo marame, nije nosila kape od krzna. Kad nose šešire i krzno, žene se uzohole, rekla je, a Bog ne voli ohole žene.

Polako sam hodala preko mosta; čak je i rijeka mirisala na dim. Mislila sam na kamenje i činilo mi se kao da ta misao nastaje izvan moje glave. Moja je misao bila izvan mene i prolazila pored mene. Mogla se, ako je željela, polako ili brzo udaljavati od mene, jednako kao što su pored mene prolazile šipke ograde na mostu. Prije nego što sam stigla do kraja mosta, željela sam provjeriti proteže li se rijeka u ovo doba na leđima ili na truhu. Glatka, mirna površina protezala se između dvije obale i ja sam pomislila: Ne treba mi krznena kapa, nego novac, kako ne bih više morala trpjeti ruku gospođe Margit na svojoj glavi.

Kad sam izišla na dvorište, unuk gospode Grauberg sjedio je na stubama. Gospodin Feyerabend četkao je ispred vrata svog stana cipele. Unuk se igrao konduktera. Kad je sjedio, onda je bio putnik. Kad je stajao, onda je bio kondukter. Rekao je: Vozne karte, molim! Jednom je rukom povukao kartu iz druge ruke. Lijeva mu je ruka predstavljala putnika, a desna konduktera.

Gospodin Feyerabend rekao je: Dođi, igrat ćemo se zajedno! Ja ću biti putnik. Ja sam radije i putnik i kondukter istovremeno, odgovorio

je dječak, onda točno znam tko nema karte.

Kako je Elsa? pitala sam. Gospodin Feyerabend pogledao je krznenu kapu u mojoj ruci i upitao me: Gdje ste bili? Mirišete na dim.

Prije negoli sam mu uspjela odgovoriti, gurnuo je četku za cipele u jednu cipelu, ustao i htio proći pokraj dječaka. Dijete je ispružilo ruku i reklo: Nitko ne smije izići iz ovih kola. Gospodin Feyerabend bez riječi je podigao dječakovu ruku kao da je brklja. Prejako ju je stisnuo. Kad je gospodin Feyerabend sišao niza stube u vrt, na dječakovoj su se ruci još uvijek vidjeli tragovi njegovih prstiju.

Nakon što smo svi troje dobili otkaz, Edgar je rekao: Sad smo na zadnjoj stanici. Georg je odmahnuo glavom i rekao: Ne, to je tek predzadnja stanica. Zadnja je iseljenje iz zemlje. Edgar i Kurt su kimnuli. Ni ja nisam bila nimalo iznenađena tim riječima. Kimnula sam a da pritom i nisam mislila nešto posebno. Iseljenje iz zemlje spomenuli smo prvi put, ali tako kao da je to bilo nešto sasvim prirodno.

Krznenu sam kapicu sakrila u najzabitiji dio ormara nadajući se da će mi se u zimi više svidjeti. Isprobala ju je i Tereza i rekla: Smrdi po trulom lišću. Nisam znala misli li na krznenu kapicu ili na orah pod svojim pazuhom koji mi je do maločas pokazivala. Zakopčavala je bluzu i promatrala se s kapicom na glavi u zrcalu. Tereza je bila ljuta jer sam joj rekla da mi se prije dva tjedna orah činio manjim. Željela je da joj lažem. A ja sam željela da ode liječniku. Otići ću s tobom, rekla sam joj. Prestrašeno je podigla obrve. Gadila joj se oštra dabrova dlaka koja ju je bola po čelu. Strgnula je kapicu s glave i pomirisala je. Pa nisam dijete, rekla je Tereza.

Te sam se večeri dugo igrala čegrtaljkom. Crvena kokica kljunom više nije mogla doseći daščicu. Nakrivila bi vrat kao da joj se vrti. Uzica, koja joj je prolazila kroz vrat i trbuh i trebala ih podizati i spuštati, zamrsila se. Svjetlo mi je obasjavalu ruku, ali nije osvijetlilo mrlje od kave na krilu. Obasjana tom svjetlošću, crvena je kokica sličila mršavu i ukočenu kokotu na vjetrokazu. Iako više nije mogla zobati, nije izgledala bolesno, već sito i kao da neprestano vrebaju muhe.

Gospođa Margit pokucala je na vrata moje sobe i rekla: Što to toliko klopoće? Ne mogu moliti.

Kapetan Pjele rekao je: Živiš od privatnih satova, subverzivnih djelatnosti i kurvanja. Sve je to protuzakonito. Kapetan Pjele sjedio je za svojim velikim, lakiranim pisaćim stolom, a ja ispred zida nasuprot njemu, za malim stolom okrivljenika. Pod njegovim sam stolom vidjela dva bijela gležnja. A na glavi ćelu, mokru i naboranu poput mog nepca. Vrškom jezika dotaknula sam nepce. Na njegovom se rumunjskom nepce u ustima kaže svod u ustima. Vidjela sam njegovu ćelu položenu na jastuk u mrtvačkom kovčegu i bijele gležnjeve kako vire ispod mrtvačkog vela.

I, kako ste? pitao je kapetan Pjele. Njegovo mi lice nije izgledalo neprijateljski. No znala sam da moram pripaziti što govorim, jer je njegova mržnja izbijala na površinu nenadano, dok mu je lice bilo sasvim mirno, kao sada. Imam sreće s vama, rekla sam. Osjećam se onako kako vi to želite. Pa to je vaš posao, zar ne?

Tvoja majka želi emigrirati, rekao je kapetan Pjele, evo, tu piše. Zrakom je mahao listom papira. List je bio ispisan rukom, ali ja nisam vjerovala da je to majčin rukopis. Rekla sam: Ako ona želi emigrirati, to nipošto ne znači da i ja to želim.

Istog sam dana u jednom kratkom pismu pitala majku je li napisala takvo pismo. Pismo nikada nije primila.

Tjedan dana poslije kapetan Pjele rekao je Edgaru i Georgu da žive od subverzivnih djelatnosti i da suparaziti ovoga društva. I da je sve to protuzakonito. Čitati i pisati može svatko u ovoj zemlji. Svatko u ovoj zemlji, samo ako to želi, može pisati pjesme, a da pritom ne pripada kriminalnim ili subverzivnim organizacijama. Naš narod sam stvara svoju umjetnost, za to mu nije potrebna šačica asocijalnih tipova. Budući da pišete na njemačkom, zašto ne odete u Njemačku? Možda ćete se ondje, u toj žabokrečini, osjećati kako kod kuće? Mislio sam da ste se u međuvremenu opametili.

Kapetan Pjele iščupao je Georgu vlas s glave. Stavio ju je pod svjetlost svjetiljke na pisaćem stolu i nasmijao se. Malo je izbljedjela kao da je pseća dlaka, rekao je. Ali dolje, u mraku i hladnoći zatvorskih ćelija, to će sve doći na svoje.

Sada možete ići, rekao je kapetan Pjele. Pas Pjele sjedio je pred vratima. Hoćete li ga, molim vas, pozvati? pitao je Edgar. Kapetan

Pjele je rekao: Zašto? Pa mirno sjedi pred vratima. Pas Pjele je režao. Nije skočio ni na jednog od dvojice. Georgu je izgrebao cipele, a Edgaru zubima razderao rub hlača. Kad su Georg i Edgar izišli na hodnik, čuli su glas koji je dozivao u prostoriji: Pjele, Pjele! To nije bio kapetanov glas, rekao je Edgar. Možda je pas Pjele dozivao kapetana.

Georg je kažiprstom prelazio lijevo-desno preko zubi kao da ih pere. Zubi su škripali. Nasmijali smo se. Tako se to radi, rekao je Georg, kad te uhite, a sa sobom nemaš četkicu za zube.

Krznarevoj sam djeci održala tri sata njemačkog. Učili smo kako se na njemačkom kaže *Majka je dobra, Krošnje su zelene, Voda teče.*

Rečenicu *Pijesak je težak*, djeca nisu mogla ponoviti. Mogla su izgovoriti *Pijesak je lijep*. Isto tako ne bi znala reći *Sunce peče*. Nego *Sunce sja*. Kako se kaže na njemačkom najbolji radnik? pitala bi djeca. Kako se kaže lovac? A pionir?

Dunja je zrela, rekla sam i pomislila na gospođu koja je čuvala Terezu i učila je njemački. Sjetila sam se i njena poput dunja tvrdog njemačkog. Dunja ima dlakavu kožicu, rekla sam. Dunja je puna crva.

Po čemu li sam ja mirisala toj djeci?

Ne volimo riječ dunje, reklo je manje dijete. A riječ krzno? pitala sam. Ta je riječ kratka, reklo je veće dijete. A riječ dlaka? pitala sam. I ona je kratka, odgovorilo je dijete.

Kad sam došla četvrti put, majka je s metlom u ruci stajala na ulici ispred zgrade. Vidjela sam je izdaleka. Nije mela, nalaktila se na dršku odmarajući se. Kad sam se približila, odjednom je počela mesti. Pogledala me tek kad sam je pozdravila. Na stubama je ležao paketić omotan u novinski papir.

Poslovi u tvornici ne idu baš najbolje, rekla je, ne možemo više plaćati satove njemačkog. Naslonila je metlu na zid, uzela paketić sa stuba i pružila mi ga. Evo, tu je jastučić od nerca i rukavice od pravog janječeg krzna, prošaputala je.

Ruke su mi visjele, nisam ih mogla podići. Zašto ovdje metete? pitala sam. Ondje su vam jablanovi. Da, rekla je, ali ovdje ima prašine.

Držak metle bacao je istu duguljastu sjenu na zid kao što je držak očeve motike bacao sjenu u vrtu kad je dijete poželjelo da korov čička izbjegne udarac motike i preživi ljeto.

Žena je položila paketić na stube i potrčala za mnom: Čekajte, nešto vam moram reći. Bio je ovdje neki čovjek i o vama svašta napričao. Ja mu ništa od svega toga ne vjerujem, ali takvim stvarima nije mjesto u našoj kući. Djeca su premala za takve stvari.

List papira kojim je kapetan Pjele mahao zrakom doista je bio ispisan majčinim rukopisom. Seoski policajac pozvao je majku na razgovor u osam sati ujutro. Držao ju je zatvorenu u uredu deset sati. Majka je sjela blizu prozora. Nije se usudila otvoriti ga. Kad bi netko prošao, ona je pokucala na staklo. Ljudi koji su prolazili ulicom nisu ni podigli glavu. Pa svi znaju da ne smiju gledati prema zgradi policije, rekla je majka. Ni ja ne bih pogledala, jer znaš da ne možeš pomoći.

Od dosade, rekla je majka, počela sam brisati prašinu s namještaja. Pored ormara našla sam krpu za prašinu. Bolje i to nego da je samo sjedila i razmišljala što radi baka, pomislila sam u sebi. Čula sam zvonjavu s crkvenog zvona, prije nego što se začuo ključ u bravi. Bilo je šest sati navečer, rekla je majka. Policajac je upalio svjetlo. Nije ni primijetio da mu je ured počišćen. Sada mi je žao što mu to nisam rekla, sigurno bi se razveselio. Tako mlad muškarac sasvim sam u selu, sigurno nitko ne makne prstom da mu pomogne.

Jako mi je pomogao, rekla je majka. Složila sam se sa svime što mi je izdiktirao. Ja to pismo ne bih nikada uspjela sastaviti sama. I ovako sigurno ima puno pravopisnih pogrešaka, jer nisam vična pisanju. No vjerojatno je razumljivo, inače ga ne bi bio poslao u ured za izdavanje putovnica.

Po krevetu su bile rasprostrte pamučne uske hlače. Sedamdeset komada, rekla je krojačica. Na stolu je bilo puno kristalnog posuda. Putujem u Budimpeštu, rekla je, a zatim upitala: Zašto sada, kad si dobila otkaz ne živiš doma, na selu? To više nije moj dom, rekla sam. Krojačica je za putovanje šila kupaći ogrtač.

Preko dana neće me biti u sobi, ali ogrtač će mi trebati ujutro i navečer. Ovaj put ću ostati tjedan dana. Netko tko izgubi razum kao

tvoja baka ne može biti bez osjećaja, rekla je. Samo zbog bake bi trebala otići kući. Obukla je ogrtač. Jedna ju je pribadača ubola u vrat. Izvadila sam pribadaču iz ogrtača i rekla: Bojiš se da te djeca ne napuste kad odrastu, pa meni predbacuješ ono što te prije ili kasnije čeka.

Na pribadači je visjela velika kapuljača. Uronila sam ruku u kapuljaču sve do lakta. Krojačica je okrenula glavu i rekla: Najvažnija je stvar na ogrtaču kapuljača. Kad imaš dobru kapuljaču, možeš plakati bez maramice. Baš sam jučer navečer to isprobala. Kapuljača mi je skliznula preko lica i obrisala suze. Nisam ih uopće morala brisati maramicom. Gurnula sam prst u vrh kapuljače i pitala je: Zašto si plakala?

Svukla je kupaći ogrtač prije negoli sam ja izvukla prst iz kapuljače. Moja sestra i njen muž, rekla je, prekjučer su pobjegli. Možda su uspjeli stići na cilj, karte su mi govorile da je taj dan dobar za bijeg. Ali karte su mi također pokazale kišu i snijeg. Možda je na granici bilo loše vrijeme, ali ovdje je, kad su krenuli, bilo suho i bez vjetra.

Kapuljača je polako prolazila ispod igle na šivaćem stroju, a nit u igli povlačila je i vrtjela kolut konca iznad igle. Krojačica je sve ispričala suhim i monotonim glasom sličnim zvuku koji je stvarao konac provlačeći se kroz željeznu konstrukciju šivaćeg stroja:

Nadam se da će me carinik prepoznati. Dogovorili smo se da obučem istu odjeću koju sam nosila zadnji put. Draže mi je, rekla je s pribadačama u ustima, da mi mušterije naruče ono što im trebam kupiti. Tako bi, kad se vratim, samo došli po prije naručenu robu. Tada mi u kuću ne bi dolazili ljudi koji ne znaju što bi kupili, koji mi sve isprevrću i na kraju ništa ne kupe.

Izvukla je sve pribadače iz tkanine ogrtača. Stavljala ih je u usta jednu po jednu, kao da su rečenice, a zatim ih je povadila iz usta i stavila na šivaći stroj pored lijeve ruke. Prisila je kapuljaču na ogrtač, a njen porub dvostruko i trostruko prosila. Na krajevima konca napravila je čvor. Tako da se više nikad ne odveže, rekla je. Vrhom škara okrenula je vršak kapuljače na van. Prebacila je ogrtač preko leđa tako da je na glavu stavila kapuljaču. Ruke nije uvukla u rukave.

U Mađarskoj se mogu kupiti patuljci duga nosa, rekla je. Ako ga zanjišeš i toga dana kreneš u smjeru u kojem se okrenuo njegov nos, imat ćeš sreće. Skup je, ali ovaj ću put kupiti jednoga za sreću,

rekla je. Kapuljača joj je skliznula preko očiju kad je rekla: Patuljak se zove Imre. Imre uvijek gleda pred sebe, nikada lijevo ili desno.

Otvorila sam majčino pismo. Nakon rečenice u kojoj majka spominje svoje bolove u leđima, pisalo je: Jučer smo pokopali brijača. Zadnjih je tjedana tako ostario i podjetinjio da ga ni ti više ne bi bila prepoznala. Prekjučer je bilo Rođenje Marije Djevice. Sjedila sam u dvorištu i odmarala se jer se na tako veliki blagdan ne smije raditi. Promatrala sam lastavice kako se skupljaju na slamnatim krovovima i pomislila u sebi da je ljetu na izmaku. Uto je u dvorište ušao brijač. Obuo je dvije različite cipele, na jednoj je nozi imao nisku cipelu, a na drugoj sandalu. Pod rukom je nosio šahovsku ploču i pitao gdje je djed. Rekla sam mu: Pa on je umro. Tada mi je pokazao šahovsku ploču koju je donio i rekao: I što da sad radim? Tu se ništa ne može, rekla sam, najbolje je da se vratite kući. Da, rekao je, ali prije toga ću s njim odigrati partiju šaha.

Stao je pored mene i prateći moj pogled, pogledao uvis prema lastavicama na krovu. Nisam se ugodno osjećala. Rekla sam: Moj je otac otišao k vama. Čeka vas kod kuće. Tada je ipak otišao.

Nakon što smo dobili otkaz, Edgar i Georg su mi rekli: Sada smo slobodni kao psi lutalice na periferiji. Samo još Kurta posao veže za onu klaonicu i tajnu o radnicima što loču krv. Georg se privremeno preselio kod Kurta na selo.

Georga u selu nitko ne poznaje pa kad prolazi seoskim ulicama, laju psi u svim dvorištima, rekao je Kurt. No u jednom ga dvorištu ipak netko poznaje, u dvorištu mlade susjede s kojom se spetljao.

Djevojka se smiješi svim muškarcima i kći je jednoga koji, kao i svi drugi, loče krv. Vidio sam Georga odmah prvu večer, kad sam se vraćao s posla kući, kako se s tom glupačom vraća kući strništem, na kojem je još popodne bilo polje pšenice. Oboje su imali sjemenke trave u kosi.

Georg je bio uvjeren da je on bio taj koji je izašao na dvorište i počeo se udvarati djevojci s druge strane ograde. Zapravo je bilo obrnuto. Djevojka je prije Georga pokušala zavesti i Kurta.

U očima ima točkice, rekao je Kurt, a stražnjica joj se njiše poput broda na vodi. Jedino o čemu zna pričati jest o pasiranju rajčica. A i

o tome je njena baka zaboravila više nego što će ona ikada naučiti. Ta će svakome raširiti noge. U proljeće su vidjeli policajca s njom u polju, u položaju kao da provjerava kako raste repa. Edgar je bio uvjeren da je policajac iz sela poslao djevojku da najprije zavede Kurta, a poslije Georga.

Otkako sam dobila otkaz, dani su visjeli na tankoj niti slučaja i obarali me poput velika njihala što se njiše lijevo-desno.

Žena patuljak s pletenicom poput slame još je uvijek sjedila na Trajanovu trgu. Držala je u naručju klip kukuruza tepajući mu i njišući ga kao da je dijete. Ogulila je kukuruz i sad je u ruci držala komušinu svijetle boje. Komušinom se gladila po obrazu. Zatim ju je pojela skupa s mliječnim zrnjem kukuruza.

Sve što je žena patuljak jela postajalo je dijete. Na mršavu joj je tijelu narastao velik trbuh. Pod okriljem jedne proljetne noći, koja je sasvim sigurno bila tiha kao što je žena patuljak bila nijema, napumpao ju je radnik iz noćne smjene. Za to su vrijeme stražari, čiju su pozornost odvukla stabla šljiva, bili u nekoj drugoj ulici. Ženu patuljka stražari ili doista nisu vidjeli ili je po nečijoj naredbi nisu htjeli vidjeti. Možda je došlo vrijeme da žena patuljak umre pri porođaju.

U gradu su krošnje stabala požutjele; najprije su požutjeli kestenovi, a zatim lipe. Nakon otkaza žuto sam lišće po granama stabala doživljavala kao stanje, a ne kao jesen. Gorak miris koji sam ponekad osjetila u zraku bio je moj vlastiti, a ne miris jeseni. Bilo mi je teško razmišljati o lišću što opada kao da se predaje, jer sam i sama to morala učiniti. Promatrala sam stabla i ne videći ih, a tada sam ugledala ženu patuljka kako trpa u usta plodove rane jeseni: komušinu i mliječno zrnje kukuruza.

Susrela sam se s Edgarom na Trajanovu trgu. Došao je s platnenom vrećicom u ruci do pola napunjenoj orasima.

Pružio mi je vrećicu i podrugljivo rekao: Evo, jedi! Dobri su za živce. Ženi patuljku stavila sam u krilo šaku oraha. Uzela je jedan, stavila ga u usta i pokušala pregristi. Ispljunula ga je kao loptu. Orah se otkotrljao trgov. Tada je orah po orah počela vaditi iz krila i zakotrljala bi ga po kamenim pločama. Prolaznici su se smijali. Žena patuljak promatrala ih je velikim, ozbiljnim očima.

Edgar je podigao kamen veličine dlana što se nalazio pored kante sa smećem. Moraš ih razbiti, rekao joj je, onda ih možeš jesti. Žena patuljak zažmirila je i počela odmahivati glavom.

Edgar je cipelom gurnuo orah prema rubu ulice i bacio kamen u smeće.

Dijete je ocu na svaki dlan stavilo po jedan orah. Zamišljalo je da je svaki orah jedna glava: majčina i očeva glava, djedova i brijačeva glava, glava vražjeg djeteta i njena vlastita glava. Otac isprepleće prste. Ljuske oraha praskaju.

Prestani, kaže baka koja pjeva, taj me zvuk probada do mozga.

U tu igru dijete ne uključuje baku koja pjeva jer je prasak orahove ljuske živcira.

Kad otac otvara dlanove, dijete gleda čija je glava stradala, a čija preživjela.

Hodali smo od Trajanova trga sporednim uličicama koje su se savijale u luk poput srpa. Edgar je hodao prebrzo, jer je, uzrujan, razmišljao o ženi patuljku koju je rasplakao dok joj je pokušavao razbiti orah.

Zabranjujem ti da to učiniš, rekao je Edgar. Slušaj, večeras se moram vratiti jer nemam gdje spavati. A ti mi moraš obećati da to nećeš učiniti. Šutjela sam. Edgar je zastao i počeo vikati: Jesi li me čula? Jedna se mačka popela na stablo. Rekla sam: Vidiš li? Ima bijele papučice.

Nećeš samo ti biti uvučena u to, rekao je Edgar. Ne smiješ učiniti ništa što nismo zajedno dogovorili. Ako te uhvate, svi ćemo biti krivi. A time nećemo ništa postići. Edgar se spotakao o korijen što je poput ruke virio iz asfalta.

Njegov me glas živcirao. Nasmijala sam se, ali ne zato jer je umalo pao nego, zato što sam bila bijesna. Dok ste vi radili na vašim školama, i ja sam upoznala život. Govoriš u ime svih nas, ali Georg i Kurt bili bi sasvim sigurno za to.

Jedi svoje orahe, rekao je Edgar, možda se od njih opametiš.

Edgar je stanovao kod svojih roditelja na selu. Nisu mu predbacivali što je otpušten s posla. I ranije je bilo tako, rekao je Edgarov otac.

Tvoj djed nije mogao u vrijeme mađarske vladavine postati šef stanice, jer nije pristao da mu mađariziraju prezime. Tako je ostao običan željeznički radnik i gradio vijadukte u nizini. Neka budala čije se ime pisalo sa sz dobio je uniformu i grijao guzicu u kožnoj fotelji. Kad bi se začuo zvižduk lokomotive, skočio bi i odskakutao sa svojom prljavom zastavicom u ruci kroz vrata na peron. Pritom bi se uvijek važno isprsio. Tvoj se djed, kad bi to vidio, samo smijao.

Kad se večernji vlak, u kojem je sjedio Edgar, otkotrljao tračnicama, vidjela sam kamenje između greda što su spajale tračnice. Kamenje je bilo veličine oraha. Malo dalje, tračnice su prolazile kroz travu zaprljanu uljem. A zatim se vidjelo samo nebo. Polagano sam koračala u smjeru u kojem se vlak odvezao i došla do kraja perona. Zatim sam se okrenula.

Stajala sam ispred velikog sata na kolodvoru i gledala kako se žure ljudi s košarama i vrećama u rukama, kako se pomiče kazaljka koja je pokazivala sekunde i kako autobusi skreću tik uz fasade kuća. Primijetila sam da u ruci nosim samo ručnu torbicu i da sam na klupi na peronu zaboravila platnenu vrećicu s Edgarovim orasima. Vratila sam se na peron. Na tračnicama je već čekao sljedeći vlak. Klupa je bila prazna.

Postojao je samo jedan put pod mojim stopalima, put do telefonske govornice.

Èula sam kako je telefon dva puta zazvonio, a zatim sam se predstavila izmišljenim imenom. Terezin mi je otac povjerovao i dozvao Terezu.

Tereza je došla u grad. Sastale smo se kod patuljaste vrbe s tri debla, što je rasla na obali rijeke iza grada. Pokazala sam joj staklenku i kist u svojoj torbici.

Pokazat ću ti kuću, rekla je Tereza, ali ja s tim ne želim imati veze. Čekat ću te iza ugla. Obavila sam nuždu u staklenku i odlučila da ću napisati nešto na zidu kuće kapetana Pjelea. Htjela sam napisati šuft ili svinja ispod prozora koji su bili visoko na fasadi. Riječ je trebala biti kratka kako bih je što brže mogla napisati.

Na vratima kuće za koju smo mislili da je Pjeleova, pisalo je drugo prezime. Ali Tereza je znala gdje živi direktor tvornice. Otišle smo

onamo.

Iza zavjesa na prozorima vidjelo se upaljeno svjetlo. Čekale smo. Približavala se ponoć, a nas smo dvije hodale gore-dolje po ulici. Na Terezinoj su ruci zveckale narukvice pa sam joj rekla: Skini te narukvice! Tada je zapuhao vjetar i počeo savijati crne predmete oko nas. Odjednom sam vidjela ljude ondje gdje je, zapravo, bilo grmlje. Ondje gdje su bila samo prazna sjedala u parkiranim autima, vidjela sam lica. Ondje gdje nije bilo stabala, vidjela sam kako pada lišće. Čulo se tapkanje i struganje potplata naših cipela po pločniku. Tereza je rekla: Obukla si krive cipele.

Na nebu se vidio mjesec u obliku kifle. Sutra će biti svjetliji, rekla je Tereza, vidi se da raste jer mu je puni luk na desnoj strani. Ispred kuće stoji ulična svjetiljka. Takve su kuće uvijek osvjetljene. To je dobro jer ću vidjeti zid, ali je problem što nas netko može vidjeti.

Potražila sam pogodno mjesto na zidu između dva prozora. Gurnula sam kist u džep jakne, otvorila poklopac na staklenki i pružila ga Terezi. Ručnu torbicu ostavila sam otvorenu.

Smrdi kao da su te već uhvatili, rekla je Tereza. Tereza je s poklopcem u ruci otišla u drugu ulicu.

Kad sam skrenula iza ugla, ulica je bila prazna. Hodala sam od ograde do ograde, od jednih do drugih kućnih vrata, od stabla do stabla. Tek na kraju ulice vidjela sam ljudski lik što se, kao da izlazi kroz vrata, pomolio iza jednog stabla. Morala sam pogledati tri puta dok nisam prepoznala Terezu. Zatim sam osjetila njen parfem.

Idemo, rekla je povukavši me za ruku, o, Bože, gdje si tako dugo? Što si tako dugo pisala? Rekla sam: Ništa. Samo sam ostavila staklenku ispred vrata.

Tereza je hihotala kao kokoš. Hodajući pored nje gledala sam njen dugi, bijeli vrat koji se klimatao kao da je nasaden na noge što počinju odmah ispod vrata. Još uvijek smrdi, rekla je Tereza, pošteno si se usvinjila. Gdje je poklopac? pitala sam. Ispod drva gdje sam te čekala, rekla je Tereza.

Kist smo bacili s mosta u rijeku. Voda je bila crna i mirna kao i naše iščekivanje. Zaustavile smo dah, ali nismo čule da je kist pao u vodu. Bila sam umjerena da kist nije pao u vodu. Uzela sam zraka i morala

zakašljati jer su me u grlu škakljale dlačice otpale s kista. Iznad sebe vidjela sam mjesec u obliku kifle. Bila sam uvjerena da kist lebdi negdje u zraku, iznad ovog grada i da crta crnu, naboranu kružnicu - noć.

Edgar se ponovo vratio u grad. Sjedili smo u krčmi i čekali Georga četiri sata. Nije došao. U krčmu su ušla dva policajca koji su išli od stola do stola. Proletarijat limenih ovaca i drvenih lubenica morao je pokazati svoje osobne isprave i navesti radno mjesto.

Luđak s dugačkom bijelom bradom povukao je policajca za rukav, rastvorio bijelu maramicu veličine dlana i pokazao mu je rekavši: Profesor filozofije. Konobar je uhvatio luđaka i odvuкао ga do vrta. Tužit ću ja vas, mladiću, vikao je luđak, i vas i policajca, ali ovce pasu, znate li? Dohvatit će vas ovce, nemojte si ništa umišljati! Noćas će pasti zvijezda i dok vi mirno spavate na svojim jastucima, ovce će vas pojesti kao da ste trava.

Edgar je pokazao svoju osobnu iskaznicu. Učitelj na višoj školi za laku industriju, tamo, pored muzeja, rekao je. I ja sam pokazala svoju osobnu iskaznicu i rekla, Prevoditeljica, nadodavši ime tvornice iz koje su me otpustili. Lice mi je oblila vrućina pa sam pogledala policajca ravno u oči kako ne bi primijetio nabijanje u mojim sljepoočicama. Pregledao je moje isprave i vratio mi ih. Edgar je rekao: Na sreću.

Pogledao je na svoj sat jer se žurio na vlak. Ostala sam sjediti sama za stolom i vidjela kako, dok je ustajao, rukom prelazi preko praznog sjedala stolca koji se nalazio pored njega. Gurnuo je stolac natrag pod stol i rekao: Georg ionako više neće doći.

Radnici, koji su došli iz svoje smjene, postajali su sve glasniji nakon što je Edgar otišao. Čulo se škripanje stolaca i struganje cipela. Policajci su otišli. Popila sam još jedno pivo iako je imalo okus po uvinu čaju.

Jedan debeli muškarac crvenih obraza povukao je konobaricu na krilo. Ona se smijala. Neki drugi, krezubi, umočio je kobasicu u senf i gurnuo je konobarici u usta. Ona je zagrizla i žvakala brišući golom rukom senf s brade.

Ti muškarci i njihova žudnja izvan kuće, to njihovo hvatanje trenutka ljubavi između dvije smjene da bi joj se u sljedećem trenutku već izrugivali! Bili su to oni isti koji su za Lolom otišli u zarasli park i koji su u mirnim noćima napumpali ženu patuljka s Trajanova trga. Koji su prodali Isusa na križu da bi taj novac mogli zapiti. Koji su svojim ženama kući donosili teleće bubrege i parkete. I koji su djeci ili ljubavnicama poklanjali sive zečeve kao igračku. I Georg je, sa svojom čegrtaljkom, bio jedan od njih, i susjeda s točkicama u očima, za koju je Kurt rekao da se smije kao podbodeni konj što rže, bila je jedan od sukrivaca. Ali ni Kurt nije bio ništa bolji sa svojim buketima poljskog cvijeća koje je, uvele nakon dugog puta, gospođi Margit uvijek prekasno donosio. I krojačica, koja je uzimala novac za proricanje sudbine i svojoj djeci oko vrata vješala ogrlice sa zlatnim privjescima u obliku srca. A i krznareva žena sa svojom kapicom od dabrova krzna. I Edgar sa svojim orasima. Napokon, i ja sam bila kao i oni, sa svojim vrećicama mađarskih bombona za gospođu Margit. I sa svojim muškarcem koji mi nije nedostajao nakon što je poginuo. To što se između nas dvoje dogodilo činilo mi se uobičajenim kao kruh koji jedem. Kao i postelja od trave u šumi. I to da sam bila samo obična slamka raširenih nogu i zatvorenih očiju, koja može izdržati pogled vranina gnijezda, pogled na to smeće dolje na tlu, smeće što je istovremeno gorjelo i smrzavalo se.

Luđak bijele brade vratio se u krčmu. Dovukao se do mog stola i ispio s dna čaše prst Edgarova piva. Čula sam kako mu pivo klizi niz grlo i sjetila sam se sna koji sam ispričala Edgaru:

Mali, crveni romobil, na kojem zuji motor. Ali na romobilu nema motora i muškarac koji se na njemu vozi mora se odguravati nogom. Sve se događa u sobi, rekla sam, jer romobil juri po parketu prema podnoj letvici i nestaje u malom crnom otvoru između podne letvice i parketa. Kad romobil i muškarac na njemu nestanu, iz crnog se otvora zasvijetle dva oka. Jedan od onih, koji po parketu prolaze pored mene kaže: To je romobil za nesreće.

Bolje je da baka stalno pjeva, da majka uvijek razvlači tijesto na stolu, da djed stalno igra šah, da otac uvijek iskopava korov nego da se sve odjednom promijeni. Bolje je da se svi oni, onako ružni,

zamrznu nego da postanu netko drugi, misli dijete. Radije ću zajedno s ružnima biti kod kuće, u sobi i u vrtu nego živjeti sa strancima.

Dva dana kasnije u grad je došao i Kurt. Poklonio je gospodi Margit buket slaka. Cvjetovi su isplazili svoje crvene jezike i mirisali na kolače.

Susjeda s točkicama u očima, rekao je Kurt, pokucala mi je jučer na prozor. U naručju je držala malog zeca i rekla da je Georg na kolodvoru započeo tuču s nepoznatim muškarcima. Georg je ležao u bolnici. Prekjučer sam otišao u selo, rekao je Kurt. Pozvao me policajac s druge strane ulice. Nisam prešao na njegovu stranu ulice nego sam stao ondje gdje sam se zatekao. Sagnuo sam se i podigao s poda žuti list. Stavio sam ga u usta. Policajac je prešao ulicu, pružio mi ruku i pozvao me svojoj kući na čašicu rakije. Rekao sam mu da mi se više ne obraća s ti. On je rekao: To ćemo još vidjeti. Policajac stanuje u kući pored one ispred koje smo stajali. Odbio sam poziv na rakiju. Policajac je očekivao da ću krenuti, ali ja se nisam micao s mjesta, samo sam brže okretao list u zubima. Nije znao što bi mi rekao, a nije mogao otići. Da ne bi gledao kako okrećem list među zubima, sagnuo se i zavezao uzicu na cipeli. Ispljunuo sam list na pod pored njegove ruke, okrenuo se i otišao. Iza leđa sam čuo kako mi nešto govori, vjerojatno je psovao.

Kurt i ja smo otišli u bolnicu. Kurt je portiru dao bocu rakije. Portir je bocu uzeo i rekao: Prijatelj vam leži sam u sobi na trećem katu. Rekao sam vam to iako ne bih smio. Ne smijem vas ni pustiti k njemu.

Na povratku kući, u gradu Kurt mi je rekao: Susjeda je malog zeca kojeg nosi na rukama dobila od Georga. Georg ga je spasio na polju od mačke i poklonio ga kćerki radnika koji u klaonici loče krv. Zec je lijep, siv je poput prašnjave zemlje. Sav je drhtao kad ga je Georg donio kući. Na truhu mu je koža tako tanka da mi se činilo da će mu ispasti utroba kad mi je skočio iz ruku.

Tko je Georgovoj ljubavnici rekao da je Georg u bolnici? pitala sam. Zec, odgovorio je Kurt i nasmijao se.

Georgu su razbili cijelu čeljust. Kad su ga otpustili iz bolnice, Georg je rekao: Prepoznao sam onu trojicu koja su me istukla. Viđao sam ih u studentskoj kantini u vrijeme studija. No ne znam kako se zovu.

Na izlazu iz vlaka gurnuli su ga tako da je zateturao. Georg se izmaknuo. Mislio sam da će se odmah obrušiti na mene, rekao je. No pustili su me da napustim kolodvor jer je ondje bilo previše ljudi.

Ispred autobusne stanice sabili su ga u kut između zida i kioska. Nakon toga vidio sam samo šake i cipele, ništa više, rekao je Georg.

Georga je u bolnici probudio sitni, mršavi muškarac. Stajao je ispred kreveta, izvukao novčanik iz džepa, stavio snop novčanica na noćni ormarić pored Georgova kreveta i rekao: Sad smo kvit. Georg mu je u glavu najprije bacio jastuk, a zatim šalicu s čajem. Dok mu je s mokre glave kapao čaj, muškarac se samo smiješio, rekao je Georg. Uzeo je svoj prljavi novac s noćnog ormarića i otišao. On nije bio jedan od trojice koja su ga premlatila.

Ljubavnica s točkicama u očima odvezla se, sa svojim zecom boje prašine u košari, u grad da posjeti Georga u bolnici. Pustili su je k njemu. Zeca je ostavila kod portira. Portir ga je hranio kruhom. Ljubavnica je Georgu dala jabuke i kolače te ga pomilovala po kosi. Ali Georga je zanimalo kad je zadnji put vidjela policajca iz sela.

Preglupa je da bi lagala, rekao je Kurt, pa je otpila malo čaja iz Georgove šalice i počela tuliti. Bacio je i jabuke i kolače natrag u njenu košaru i istjerao je iz sobe. Ostavila je zeca kod portira i rekla mu da zec pripada bolesniku kojega je posjetila. On će ga uzeti kad bude odlazio iz bolnice, rekla je.

Kad je Georg deset dana poslije izlazio kroz glavna bolnička vrata, na staklo porte pokucao je portir pokazavši mu zeca. Zec je sjedio u kavezu na drvenoj polici i grickao krumpirovu ljusku. Georg je samo odmahnuo rukom i produljio kroz vrata. Portir je povikao za njim: Nemojte da se dogodi da se poslije sjetite doći po njega. U subotu ću ga navečer zaklati.

Sud nije prihvatio tužbu protiv trojice koji su izbatinali Georga. Drugo i nismo očekivali.

Kad je Georg došao na sud, sudski je službenik već znao tko je Georg. Kapetan Pjele imao je deset dana vremena. Georg je rekao:

Ipak ću pokušati. Gdje radite? pitao ga je sudski službenik. Tužbe protiv nepoznatog počinitelja i još k tome bez ikakva dokaza, može u ovoj zemlji podići samo netko tko se dosađuje.

Ja se ne dosađujem, dolazim ravno iz bolnice jer su me gadno ispremlatili, rekao je Georg. A gdje vam je otpusno pismo iz kojeg se sve to vidi? pitao ga je službenik. Nisam ga dobio jer je dežurni liječnik bio na nekom vjenčanju kad su me otpustili iz bolnice, rekao je Georg.

Georg je otpusno pismo imao u džepu, ali je u njemu pisalo: ljetna gripa s mučninom.

Da, vi ste bolesni, ali bolujete od lijenosti, pretjerane mašte i paranoje. Vraćam vam vašu potvrdu. Imate sreće da na njoj ne piše koja je vaša prava bolest. Mislite da ste nevini, ali nitko ne dobije batine bez razloga.

Taj je dan Georg proveo u krčmi pored kolodvora. Kupio je kartu da se odveze roditeljima. Kad je s kartom u ruci došao na željeznički peron, sjeo je na klupu. Gledao je kako ljudi podižu košare i vreće te ulaze u vlak. Vrata putničkih vagona bila su otvorena, ljudi su, stojeći jedan pored drugoga, nagingjali glave kroz prozore vagona. Žene su jele jabuke, djeca su pljuvala na peron, a muškarci su se, najprije pljunuvši na češalj, češljali. Georga je obuzelo gađenje.

Vrata vagona treskom su se zatvorila. Vlak je zazviždao, kotači su se počeli okretati, a putnici na prozoru okretali su pogled prema peronu koji je ostajao iza njih.

Georg se nije želio vratiti krojačici sa sunčanim pjegama na licu, koja šije i glača i misli da joj je sin propali slučaj. Koja svojem sinu, da muž i ne zna, u pismima šalje nešto novaca i piše rečenice pune predbacivanja. Nije se želio vratiti ni ocu koji je sada bio umirovljenik i koji se više brinuo za svoj bicikl nego za sina. Niti se Kurtu, u ono selo prepuno sukrivaca, nije više želio vratiti. I nikada više nije želio vidjeti susjedu s točkicama u očima.

Nisam više želio natrag, ni Edgarovim roditeljima ni gospođi Margit, rekao je Georg. U tom sam trenutku imao samo jednu želju, a ta je bila da ne moram više ni koraknuti. Umoran i prazan vratio sam se u kolodvorsku čekaonicu, pokazao voznu kartu šefu stanice i legao na klupu. Odmah sam zaspao kao da sam komad zaboravljene prtljage.

Spavao sam dubokim snom dok nije svanulo i dok me nije probudio policajac koji je svojom gumenom palicom radio svoj posao. Dok sam ja izlazio, putnici u čekaonici govorili su o jutarnjim vlakovima. Oni su imali kamo otići.

Georg se probudio i, ne rekavši prethodno ništa Edgaru, Kurtu i meni, otišao u ured za izdavanje putovnica.

Nije me zanimalo hoćete li me smirivati, rekao je Georg, nisam želio slušati kako me odgovarate od moje namjere. Mrzio sam vas i u stanju u kakvom sam se nalazio ne bih bio imao snage gledati vas. Razjarila me sama pomisao na vas. Osjećao sam da bih najradije isповraćao i vas i samoga sebe, jer sam znao koliko ovisimo jedni o drugima. I tako sam, iako u prvi mah nisam znao kamo sam krenuo, dospio do ureda za izdavanje putovnica i poput utopljenika napisao na šalteru zahtjev za emigriranjem, koji sam odmah predao. I to brzo, prije nego što mi se pred očima pojavio kapetan Pjele. Dok sam pisao, činilo mi se da mi stoji iza leđa i da me promatra.

Georg nije točno znao što je napisao.

Ali znam da je u zahtjevu sasvim sigurno pisalo, rekao je, da bih zemlju najradije napustio istog trena. Sada se puno bolje osjećam, rekao je, gotovo kao ljudsko biće. Nakon što sam predao zahtjev, nisam mogao dočekati da vas vidim.

Georg mi je stavio ruku na glavu, a drugom je rukom povukao Edgara za usnu resicu.

To je bila tvoja vlastita nesigurnost, rekao je Edgar, morao si sam sebe nadmudriti. Nitko te od nas ne bi pokušao odgovoriti od toga da napustiš zemlju.

Krojačica se više nije vratila s puta u Mađarsku. Tko bi to pomislio? rekla je Tereza. I dok je drugima čitala sudbinu iz karata, krojačica je za sve ostala zagonetka. Tereza je bila gotovo uvrijeđena jer je naručila zlatni privjesak u obliku djeteline s četiri lista i jer nije ni slutila da krojačica namjerava pobjeći.

O djeci se sada brine baka, rekla je Tereza. Kad je Tereza došla, za šivaćim je strojem sjedila baka kao da je oduvijek tu. Djeca su je zvala mama i Terezi se na trenutak učinilo da je to doista krojačica. Izgleda kao i naša krojačica, rekla je Tereza, samo dvadeset godina starija. Zastrašujuće je koliko joj sličí. Baka s djecom razgovara

mađarski. Jesi li znala da je krojačica Mađarica? Zašto je to od nas krila?

Zato što ne znamo mađarski, rekla sam. Ali ni nas dvije ne razgovaramo njemački, rekla je Tereza, a svi znaju da si ti Njemica. Djeca osjećaju da im majke nema. Koliko će još dugo moći reći, a ne zaplakati: Majka je u Beču i štedi za novi auto.

Orah ispod Terezina pazuha narastao je do veličine šljive i u sredini poplavio.

Kvaka na deblu breze stršila je iz zida i promatrala nas. Tereza je šila haljinu, a ja sam joj pomagala. Trebala sam opšiti rupice za gumbe i napraviti porub na haljini.

Ja gumbe prišijem tako da uzmem predebeo konac, koji onda strši pa sve izgleda neuredno, rekla je Tereza, a i porub na haljini uvijek visi.

Terezin prijatelj, liječnik, kojega sam samo jednom vidjela u gradu s Terezom, radio je u partijskoj bolnici. Radio je u dnevnoj i noćnoj smjeni. Terezin je otac bio njegov pacijent zbog kralježnice, majka zbog proširenih vena, a baku je liječio od skleroze. Terezu nije želio pregledati.

Dan i noć gledam bolesnike, rekao je Terezi, već mi ih je dosta. Neću valjda još i pred tobom glumiti doktora. Rekao joj je da otiđe liječniku koji ju je do sada liječio. Kad mu je Tereza rekla mišljenje tog liječnika, rekao je: Pa valjda on zna što radi, i odmahnuo je glavom. Taj drugi liječnik rekao je, ako se Terezi uopće moglo vjerovati da ga je ikada posjetila: Čvor se može operirati tek kad naraste.

To da me muškarac kojega volim ne želi pregledati, više je nego čudno, rekla je. Ali i meni bi bilo neugodno kad bi me on liječio. Tada bih bila kao i svi drugi čija tijela prolaze kroz njegove ruke, više ne bih pred njim imala nikakve tajne.

Na stolu se nalazila bijela porculanska ruka na kojoj je Tereza držala svoj nakit, a pored ruke bili su razbacani komadići tkanine.

Kad spavam s njim, rekla je Tereza, ne skidam bluzu da ne bi vidio kvrgu pod pazuhom. Legne na mene i daščući dođe do cilja. Kad je gotov, skoči iz kreveta i zapali cigaretu, a ja bih željela da još malo ostane ležati pored mene. Oboje razmišljamo o orahu ispod mojeg

pazuha. Kaže da sam djetinjasta kad ga pitam zašto tako brzo ustane iz kreveta. Sada više ništa ne pitam, rekla je Tereza, ali to ne znači da mi to ne smeta.

Obuci haljinu, rekla je Tereza, možda tebi pristaje. Znaš da je meni prevelika.

Da mi je haljina i pristajala, ne bih je bila obukla. Jer unutra je bio orah. I dok sam haljinu, šivajući je, držala u rukama, umislila sam si da ću sama sebi prišiti Terezin orah. I da orah preko konca ulazi u moje tijelo.

Kada sam opšila rupice za gumbe, Tereza je bila sigurna da joj se haljina više ne sviđa.

Terezin je otac na dvanaest dana otputovao na jug zemlje kako bi ondje izlio spomenik. Zato sam smjela doći Terezi u kuću. Terezina mu se majka pridružila nešto kasnije kako bi prisustvovala otkrivanju spomenika.

Ni baka nije smjela znati da sam u kući. Tereza ju je namamila u vrt dok sam ja bila u sobi. Baka nikada ništa nije rekla protiv tebe, rekla je Tereza, ponekad čak i pita za tebe. Još prije nekoliko godina znala je čuvati tajnu, ali otkako je postala sklerotična, brza je na jeziku.

Majka je u pismu poslala tristo leja za stanarinu. Nakon rečenice u kojoj je spominjala bolove u križima napisala je: Prodala sam krumpire i uštedjela nešto novaca kako ti ne bi učinila ništa sramotno da ga zaradiš. Noći su postale hladne i jučer sam prvi put naložila peć. Baka još uvijek spava vani. Traktoristi koji oko ponoći izlaze na polja kažu da je najčešće vide iza groblja. Bilo bi dobro da je vuče na groblje.

Jučer me posjetio župnik sav zajapuren u licu. Pomislila sam da je pogledao preduboko u čašicu, ali je bio crven od bijesa. Rekao je: Za ime Božje! To više ne ide! Baka se jučer iza crkvenjakovih leđa ušuljala u sakristiju. Kad je ušao župnik da se pripremi za misu, pokazala je na njegovu crnu mantiju i bijeli okovratnik. I ti si lastavica, rekla je, i ja ću se presvući pa ćemo skupa odletjeti.

Obje ladice sakristije bile su prazne jer je baka pojela sve hostije. Započela je misa. Prije mise šest se ljudi ispovjedilo, rekao je župnik. Došli su pred oltar pričestiti se i kleknuli su zatvorenih očiju. Župnik je pred Bogom morao izvršiti svoju dužnost. S kaležom u ruci, u

kojem su bile samo dvije nagrizene hostije, išao je od jednog do drugog. Morao je kao i uvijek reći: Tijelo Kristovo. Prvoj dvojici na jezik je položio nagrizene hostije, a sljedećoj je dvojici rekao *Tijelo Kristovo* i na jezik položio vrh palca.

Morala sam se ispričati, rekla je majka. Žao mi je, rekao je svećenik, ali to moram prijaviti biskupu.

Georg se preselio k Edgarovim roditeljima.

Susjeda s mrljama u očima kao da je nestala s lica zemlje, rekao je Georg. Čini se da se za to pobrinuo policajac. Netko je iz njena vrta pokupio sve plodove i sada je u njemu bujala samo trava. Što da radim cijeli dan sam u Kurtovoj kući? Rano padne mrak, a Kurt je do kasno popodne u klaonici. Za večeru bi nam ispekao četiri jaja na oko, a za bolju probavu pili smo rakiju. Zatim bi Kurt prljavih ruku otišao spavati. Kad bi Kurt zaspao, ja sam hodao po kući s bocom rakije u ruci. Vani su lajali psi i hukale noćne ptice. Osluškivao bih glasanje ptica i popio cijelu bocu rakije. Tada bih, napola pijan, otvorio vrata kuće i pogledao u vrt. Prozor na njenoj kući bio je osvijetljen. Po danu sam vidio opustošeni vrt koji se ispriječio između nas dvoje i nisam ni pomišljao da odem k njoj. Ali čim je pao mrak, vuklo me k njoj. Zaključao bih vrata i ključ stavio na prozorsku dasku. Najradije bih bio ponovo otvorio vrata, otišao kroz vrt do njene kuće i pokucao joj na prozor. Čekala me. Svaka je noć bila mučenje. Zadržalo me samo to što sam ključ od vrata stavio na prozorsku dasku. Malo je nedostajalo da opet završim u njenu krevet.

Ako bi Kurt za večerom o nečem pričao, onda je to bilo samo o cijevima, jarku u kojem su se klale životinje i o kravama. I, naravno, o lokanju krvi. Nisam više mogao progutati ni zalogaja kad bi Kurt, žvačući hranu, počeo pričati o tome kako radnici piju krv. Jeo je i bez gađenja pričao: Što je vani hladnije, radnici piju više krvi. Pojeo je hranu i iz mojeg tanjura i komadićem kruha pokupio masnoću iz tavice u kojoj su se pekla jaja.

Preko dana nisam mogao izdržati u kući, rekao je Georg, morao sam otići bilo kamo samo da ne poludim. Seoske su ulice bile puste, krenuo bih van iz sela. Nije bilo mjesta izvan sela na kojem nisam bio najmanje tri puta. Lutati poljima bilo je besmisleno. Zemlja je bila vlažna od rose i na hladnoći se više se nije mogla osušiti. Žito je bilo

pokošeno, počupano i svezano u snopove. Rastao je samo korov i zrio sve do korijena. S njega je počelo padati sjemenje. Pritisnuo sam dlan na usta i osjetio zrnca sjemenja za vratom, u ušima i kosi. Svrbjelo me i češkao sam se. U korovu su sjedile mačke i vrebale. Stabljike korova nisu šuš kale. Stari zečevi uspjeli su pobjeći. Njihovi su se mladi časak koprcali, ali zatim bi se umirili. Nije moj grkljan bio pregrizen. Cvokoćući od hladnoće i prljav kao krtica, prošao sam pored zeca ne osvrćući se. Nikada više neću spasiti zeca.

Trava je, rekao je Georg, uistinu lijepa, ali kad stojeći nasred polja, pogledaš oko sebe, čini ti se da je polje oko tebe razjapilo gubicu. Nebo je nestalo iza oblaka, zemlja se lijepila za cipele. Lišće, stabljike i korijenje korova bilo je crveno poput krvi.

Edgar je došao u grad bez Georga. Večer prije Georg se još veselio što će se konačno maknuti iz sela i što će umjesto blata i trave vidjeti pločnike i tramvaje. No ujutro se vukao po kući i nije se navrijeme spremio.

Georg je rekao da se ne želi žuriti i Edgar je osjetio da je Georg želio namjerno propustiti vlak. Na pola puta je stao i rekao: Ja se vraćam. Ne idem u grad.

Njegovo jadikovanje da se kod Kurta osjeća usamljeno bilo je samo izgovor, rekao je Edgar. Sada nije sam, ja sam cijeli dan kod kuće, a i moji roditelji. Ali Georg ni s kim od nas ne progovori riječi. Hoda po kući poput duha.

Georg bi se probudio rano ujutro, obukao se i sjeo pokraj prozora. Kad su počeli zvečati tanjuri i pribor za jelo, uzeo bi stolac i sjeo za stol. Nakon što bismo pojeli, odnio bi stolac natrag do prozora. Sjeo je i nastavio gledati kroz prozor. Ispred prozora vidio se uvijek isti prizor: stablo akacije, jarak, mostić, blato i trava, ništa drugo. Kad donose novine? pitao je. Kad bi poštar konačno donio novine, ne bi ih ni otvorio. Čekao je na obavijest iz ureda za izdavanje putovnica. Kad bi Edgar otišao šetati se selom ili u dućan, Georg bi ostao kod kuće. Ne isplati se obuvati cipele, rekao bi.

Mojim roditeljima to je polako dosadilo, rekao je Edgar. Ni najmanje im ne smeta što kod nas jede i spava. On to ionako plati, iako moji roditelji ne žele uzeti novac. Moja majka kaže: Živi u našoj kući, a ponaša se tako kao da mu mi smetamo. Taj je mladić neodgojen.

Edgar im je sve teže mogao objasniti da Georga ne poznaje takvoga i da je Georg postao tako tvrdoglav zbog silnih briga koje ga muče. Oni bi na to odgovorili: Kako to misliš? Pa uskoro će dobiti putovnicu, zar ne?

Sve je počelo jednog jutra u listopadu kad se Georg na pola puta okrenuo i otišao kući, a Edgar sam otputovao u grad. Bio je to loš dan.

U vlaku je sjedila skupina muškaraca i žena koji su pjevali crkvene pjesme. Žene su u rukama držale upaljene svijeće. Ali pjesme nisu bile spore i melankolične kao u crkvi. Prilagodili su ritam pjesme šumu i trešnji vlaka. Ljudi što su pjevali uhvatili su se za ruke i njihali amo-tamo u ritmu pjesme. Žene su pjevale tankim, visokim glasovima kao da, prestrašene, jadikuju umjesto da zapomažu. Oči su im bile izbuljene. Mahale su svijećama u širokim krugovima pa smo se bojali da će zapaliti vagon. Putnici što su ulazili došaptavali su si da su to sigurno članovi neke sekte iz susjednog sela. Kondukter nije ni ušao u kola jer putnici koji su pjevali nisu željeli da im smeta pa su ga podmitili. Iza prozora jurila su polja osušena, zaboravljenog kukuruza i crnih stabljika suncokreta. I usred te pustoši, kad smo prošli most, pored nekog grmlja, jedan od onih koji su pjevali povukao je kočnicu za slučaj opasnosti. Rekao je: Ovdje se moramo pomoliti.

Vlak je stao i skupina je izišla van. U grmlju, ispred kojeg je skupina stala, bilo je po podu ostataka svijeća koje su tu ostavili zadnji puta. Naoblačeno nebo pritiskalo je krajolik, skupina je pjevala, a vjetar je ugasio upaljene svijeće. Oni koji su ostali u vlaku gurali su se ispred prozora i gledali van.

Jedan muškarac i Edgar ostali su sjediti. Muškarac je drhtao i stisnuo šake. Udarao se šakama po bedrima i zurio u pod. Odjednom je strgnuo kapicu s glave i počeo plakati. Čekaju me, rekao je glasno sam sebi. Pritisnuo je kapicu na lice. Prokleo je sektu i rekao: Bacio sam sav svoj novac.

Kad je skupina ponovo ušla u vlak, vlak je polako krenuo. Muškarac koji je plakao otvorio je prozor i nagnuo se gledajući van. Zurio je u tračnice ispred vlaka kao da će tako skratiti udaljenost. Muškarac je stavio kapu na glavu i uzdahnuo. Vlak je vozio polako.

Kad je vlak došao do ruba grada, žene su puhnule u upaljene svijeće i stavile ih u džepove. Kaputi i sjedala u odjeljku bili su pokapani voskom, bijele su kapljice izgledale kao stvrdnuta mast.

Vlak je stao. Prvo su izašli muškarci, a iza njih žene. Nakon žena izašli su ostali putnici, koji nisu bili članovi sekte.

Muškarac koji je plakao ustao je i prošao hodnikom vagona prema izlazu, gledajući na peron. Zatim se vratio u odjeljak, sjeo i zapalio cigaretu. Na peronu su stajala tri policajca. Kad su svi putnici izašli, policajci su ušli u kola i izgurali muškarca na peron. Kapa mu je pala na pod, odvodili su ga. Iz džepa jakne ispala mu je kutija šibica. Muškarac se još dvaput okrenuo za Edgarom. Edgar je podignuo kutiju šibica i gurnuo je u džep.

Stajao je ispred velikog sata na ulazu u kolodvor. Puhao je oštar vjetar. Vidio je kut u kojem su prebili Georga. Između kioska i zida vjetar je zavitlao u zrak suho lišće i papiriće. Edgar je krenuo ulicom koja je vodila u grad. Kad nemaš cilja, ulica ima posvuda.

Edgar je otišao brijaču. Ujutro ima manje mušterija, rekao je Edgar. A zatim je dodao: Budući da nisam znao kuda bih sa sobom, počela mi je smetati frizura. Htio sam se što prije skloniti negdje na toplo i osjetio sam potrebu da mi netko, tko me ne poznaje, posveti malo pažnje.

Edgar je brijača iz studentskih dana još uvijek zvao naš brijač. Sva trojica, Edgar, Kurt i Georg, šišala su se kod tog muškarca lukavih očiju jer bi utroje lakše podnijeli brijačevo drsko ponašanje. I jer je brijač bio neugodan samo na početku, prije nego što bi počeo šišati. Nakon toga bi odjednom postao gotovo plašljiv ili bi šutio.

Brijač je Edgaru pružio ruku: Ah tako! Opet ste došli u grad? pitao je. U licu nije ostario. Puno njih sada više ne dolazi na šišanje, rekao je. Stave kapu na glavu i novac za brijača radije zapiju.

Brijač je na desnom kažiprstu imao dugačak nokat, a nokti na drugim prstima bili su mu podrezani. Dugačkim noktom razdijelio je Edgarovu kosu na pramenove. Edgar je čuo kako mu brijač škarama reže kosu. Odraz njegova lica u zrcalu postajao je sve manji, a zrcalo je bilo sve udaljenije.

Brijač me nije ni pitao kakvu frizuru želim, rekao je Edgar. Oštrigao me i za sve one koji neće doći do proljeća. Kad sam ustao sa stolca,

kosa mi je bila kratka kao pseća dlaka.

Dok smo Edgar, Kurt, Georg i ja bili studenti, na puno smo stvari gledali jednako. No otkako smo se razišli po zemlji, svatko od nas morao se sam nositi s nevoljom koja ga je snašla. I dalje nismo mogli jedni bez drugih. No u pismima, u koja smo stavljali svoje vlasi, nismo mogli pronaći ništa osim vlastitog straha u tuđem rukopisu. S čičcima, kopcima, radnicima koji loču krv i hidrauličnim strojevima svatko je od nas morao sam izići nakraj, i to tako da u isti mah širom otvori oči i zažmiri.

Nakon što smo dobili otkaz, vidjeli smo da nam je bez tog opterećenja, koje nam je pružalo kakvu-takvu sigurnost, još teže. Budući da nas je naša okolina, bez obzira na to jesmo li bili zaposleni ili otpušteni, smatrala gubitnicima, i mi smo se polako počeli takvima smatrati. Iako smo znali sve razloge koji su to opovrgavali i iako smo stajali iza toga, ipak smo se osjećali gubitnicima. Bili smo, a da to i nismo primijetili, slomljeni, siti glasina o diktatorovoj skoroj smrti, umorni od vijesti o žrtvama bijega i sve sličniji onima koji su bili opsjednuti bijegom.

Naše propadanje postalo nam je nešto uobičajeno poput disanja. Možda i zato što nam je bilo zajedničko, kao što nam je zajedničko bilo naše međusobno povjerenje. Osim toga, svatko od nas proživljavao je u sebi još nešto: svoje vlastito gubitništvo. Svatko od nas, izmučen izljevima vlastite taštine, polako je stvarao lošu sliku o sebi.

Kurtov smrskani palac, Georgova razbijena čeljust, prašnjavosivi zec, smrdljiva staklenka za zimnicu u mojoj torbici - svatko je od nas pojedinačno pamtio svoje poniženje. A za njega su znali i drugi.

Svatko je od nas znao da bi počiniti samoubojstvo značilo napustiti prijatelje. I ne rekavši to nikad naglas, drugima je predbacivao što je morao misliti na njih i što zbog njih nije mogao ići tako daleko. Tako smo opravdavali sami sebe, a šutnjom okrivljavali druge, jer smo bili živi, a ne mrtvi.

Strpljenje je bilo naša jedina šansa da preživimo. Strpljenje nas nije smjelo napustiti, a ako bismo ga izgubili, morali smo ga odmah vratiti.

Hodajući trgov ošišan do kože, Edgar je iza leda začuo pseće šape. Zastao je i propustio muškarca koji je vodio psa. Pas je bio ona mrcina od Pjelea, rekao je Edgar. Muškarca s crnim šešikom na glavi nije poznao. Pas je onjušio Edgarov kaput i zarežao. Muškarac je prema sebi povukao psa na uzici. Pas je i dalje zatezao uzicu na drugu stranu prema Edgaru, a onda se okrenuo prema vlasniku. Na sljedećem su semaforu muškarac i pas ponovo stajali iza Edgara. Na zeleno svjetlo prešli su ulicu, a zatim nestali u obližnjem parku. Ondje ih je očito čekao netko tko je preuzeo psa jer je nešto kasnije muškarac sam ušao iza Edgara u tramvaj.

Edgar je rekao: Pomislio sam da onaj muškarac sa šešikom nije čovjek i da ja, s kosom kratkom kao pseća dlaka, nisam pas. Usprkos tome što smo tako izgledali.

Pošto se Georg na pola puta do kolodvora okrenuo i vratio kući, uletio je u sobu kao da ga netko proganja. Vjerojatno je trčao. Edgarova je majka pitala: Jesi li nešto zaboravio? Georg je rekao: Sebe. Stavio je stolac ispred prozora, sjeo na njega i počeo promatrati uvijek isti prizor.

Nešto prije podneva stigao je poštar i pokucao na vrata. Osim novina, donio je i pismo s povratnicom. Georg se nije pomakao s mjesta. Edgarov je otac rekao: Pismo je za tebe, moraš potpisati da si ga primio.

U omotnici je bila obavijest da je dobio putovnicu. Georg je s pismom u ruci otišao u sobu, zatvorio vrata i legao na krevet. Edgarovi su ga roditelji čuli kako plače. Majka je pokucala na vrata i donijela mu šalicu čaja. Georg je i nju i čaj poslao natrag.

Kad su zazvečali tanjuri, nije došao jesti. Edgarov je otac pokucao na vrata i donio mu oguljenu jabuku. Šutke je jabuku stavio na ormarić pored kreveta. Georg se pokrio jastukom preko glave.

Edgarovi su roditelji izišli na dvorište. Majka je hranila patke, a otac cijepao drva. Georg je uzeo škare i otišao do zrcala. Nasumce je počeo rezati cijele pramenove kose.

Kad su se Edgarovi roditelji vratili iz dvorišta u sobu, Georg je opet sjedio pored prozora. Izgledao je kao životinja izgrizena krzna. Vidjevši ga, Edgarov se otac preplašio, ali ga je mirnim glasom upitao: Čemu sve to?

Kad sam prvi put nakon toga vidjela Georga, rekla sam: Ne možeš takav otputovati, moraš otići brijaču. On je rekao: Kad dođem u Njemačku, neću ništa učiniti za vas. Jeste li me čuli, neću ni prstom maknuti da vam pomognem.

Kurt, Edgar i ja gledali smo ćelava mjesta gdje si je Georg odrezao kosu do kože. Kurt je rekao Edgaru: I tvoja je frizura smiješna.

Kad dijete ne zna kuda bi sa sobom, uzima škare i odlazi u sobu. Dijete spušta drvene kapke u sobi i pali svjetlo. Stoji ispred toaletnog ormarića i škarama reže kosu. Pogledala se triput u ogledalo i svaki put joj se šiške na čelu čine odrezane ukoso.

Dijete poravnava koso odrezane pramenove, ali i tada su pramenovi pored njih neravni. Zato dijete poravnava te pramenove, ali tada su oni prethodno podrezani neravni.

Na kraju kosa na djetetovu golom čelu ne izgleda kao šiške već kao nakošena četka. Dijete počinje plakati.

Majka je tuče vičući: Zašto si to učinila? Dijete odgovara: Jer ne podnosim kako izgledam.

Svi u kući čekaju da umjesto nakošene četke djetetu ponovo narastu šiške. Najviše od svih u kući to čeka dijete.

Vrijeme prolazi. Šiške rastu.

Jednog dana dijete opet ne zna kamo bi sa sobom.

Dijete ima puno fotografija ogoljela drveća zimi i zelenih krošnji ljeti. Ispred drveća stoji ili snjegović ili grmovi ruža. A ispred njih stoji dijete sa smiješkom na licu nakošenim kao i četka iznad njena čela.

Na kutiji šibica muškarca iz vlaka bilo je nacrtano drvo i prekrižena vatra. Ispod toga je pisalo: Čuvajmo šume. Edgar je kutiju sa šibicama stavio na stol u kuhinji. Dva dana poslije njegova je majka rekla: Na donjoj strani kutije napisani su neki brojevi.

Na ranžirnom kolodvoru stajali su inozemni vlakovi, rekao je Edgar, muškarac je očito namjeravao pobjeći preko granice.

Brojevi na kutiji doimali su se poput udaljenih gradova. Edgar je napunio kutiju novim šibicama i pritom glavu svake šibice okrenuo na istu stranu. Zatvorio je poklopac dopola kao da je pokrivač na krevetu: Kad dođeš u Njemačku, nazovi ovaj broj.

Georg je zaklopio kutijicu dokraja. S unakaženom frizurom, na koju se nitko od nas nije mogao priviknuti, već je sada izgledao kao gost. Još nisam otišao, rekao je Georg. Ako me u vožnji ne gurnu iz vlaka, nazvat ću ovaj broj.

Nikada više nismo saznali je li Georg nazvao taj broj. Putovnicu nije dobio na šalteru ureda za putovnice. Poslali su ga kapetanu Pjeleu. Kapetan Pjele pravio se da ne vidi Georgovu unakaženu frizuru. Rekao je: Sjednite. Prvi put je Georga oslovio s vi.

Kapetan Pjele stavio je pred njega na mali stol izjavu i kemijsku olovku te sjeo za svoj veliki stol. Ispružio je noge i ljuljao se na stolcu. To je samo jedan mali potpis, rekao je kapetan Pjele. Georg je u izjavi ispred sebe pročitao da u inozemstvu neće učiniti ništa što bi moglo štetiti rumunjskom narodu.

Georg nije htio potpisati.

Kapetan Pjele privukao je noge i ustao. Otišao je do ormara i izvadio jednu omotnicu za pisma. Stavio je omotnicu na mali stol. Otvorite je, rekao je kapetan Pjele. Georg je otvorio omotnicu.

Ove bi mogle poslužiti, rekao je kapetan Pjele, sada vam i ja mogu pisati pisma.

U omotnici su bile crvene vlasi. Nisu bile moje, rekao je Georg, mislim da su bile Kurtove.

Tri dana poslije Georg se popeo u vlak. U džepu kaputa imao je kutiju šibica. U vrijeme vožnje nisu ga gurnuli iz vlaka. Stigao je u Njemačku.

Prije odlaska rekao je: Nikada više neću pisati pisma, samo razglednice. Prvu je poslao Edgarovim roditeljima. Na razglednici se vidjelo šetalište s kvrgavim stablima uz obalu rijeke. Zahvalio se Edgarovim roditeljima što su ga primili u kuću. Razglednica je putovala dva mjeseca. Kad su je našli u poštanskom sandučiću na dvorišnim vratima, bila je već ostavština.

Dva tjedna prije na vrata Edgarove kuće pokucao je poštar. Edgar je potpisao da je primio telegram.

Jednog jutra, šest tjedana nakon odlaska iz zemlje, našli su Georga kako leži na frankfurtskom pločniku. Iznad, na petom katu prihvatnog doma, prozor je bio otvoren.

U telegramu je pisalo: Bio je odmah mrtav.

Kad je razglednica s Georgovim rukopisom stigla do Edgarova poštanskog sandučića, Edgar, Kurt i ja već smo tri puta bili pokušali dati u novine obavijest o Georgovoj smrti.

Prvi put je službenik u uredništvu samo kimnuo i uzeo list papira u ruke.

Drugi put se počeo derati na nas i istjerao nas iz sobe. Kad smo odlazili ostavili smo papir s obavijesti o Georgovoj smrti na stolu pored njegovih naočala.

Treći put nismo uspjeli doći dalje od porte.

Obavijest o Georgovoj smrti nikada nije objavljena.

Georgovu razglednicu Edgarovi su roditelji stavili između dva stakla na vitrini. Iz kreveta su mogli vidjeti zimsku promenade. Kad bi Edgarova majka ujutro ustala, bosa bi otišla do stakla na vitrini i pogledala zimsku promenade. Otac je rekao: Staviti ću razglednicu u ladicu. Odjenu se. Edgarova se majka odjenula, ali je razglednica i dalje ostala u vitrini.

Edgarova majka, kad bi šivala, više nije htjela rezati škarama kojima si je Georg unakazio frizuru.

Nakon Georgove smrti više nisam mogla ležati u mraku. Gospođa je Margit rekla: Kad spavaš, tada ti se i duša odmara. Osim toga, tko će platiti toliki račun za struju? Ja se, i kad ne mogu spavati, bolje odmorim ležeći u mraku.

Èula sam gospođu Margit kroz vrata između naših dviju soba. Stenjala je ili u snu ili dok je razmišljala. Moji su nožni prsti virili ispod pokrivača na krevetu. Na trbuhu sam držala čegrtaljku. Moja haljina na stolcu izgledala je poput utopljene žene. Morala sam je maknuti. Čarape su visjele sa stolca kao da su odrezane noge.

U tami bih se osjećala kao da ležim u vreći. U vreći zavezanoj remenom ili u vreći ispod prozora na petom katu. Ili u onoj koja me nije dopala, vreći s kamenjem iz rijeke.

Gospođa Margit je rekla: Može biti da ga je netko gurnuo kroz prozor. Čini mi se da mogu dobro procijeniti ljude. Georg mi nije

izgledao kao netko tko bi počinio samoubojstvo. Više nikada neće ustati. Ako su ga ubili, tada se Bog pobrinuo za njega. Ako se ubio, završit će u paklu. Molim se za njega.

Kurt je našao Georgove pjesme, skrivene u ormaru. Osam pjesama zvalo se: *Kobac*. A naslov zadnje pjesme bio je: *Tko može koraknuti glavom*.

Edgar je često sanjao isti san: Kurt i ja smo ležali u kutiji šibica. Georg bi stajao ispred donje strane kutije i rekao bi: Vama je lako. Povukao bi poklopac na kutiji do naših vratova. Stablo u snu nacrtano na poklopcu bilo je bukva. Krošnja joj je šumila. Georg bi rekao: Spavajte, ja ću paziti na šumu. Nakon toga ste vi na redu. Na donjoj strani kutije šibica počela je gorjeti vatra.

Nakon Georgove smrti Kurt je izostao s posla. Umjesto da ode na posao u klaonicu, otišao je u grad.

Susjeda s točkicama u očima jedne je večeri prošla kroz vrt što je dijelio dvije kuće i pokucala Kurtu na vrata. Jesi li bolestan, pitala je. Zašto ne ležiš u krevetu?

Kurt je rekao: Kao što vidiš, stojim na vratima.

U selu su lajali psi jer je vjetar tresao olucima na krovovima kuća. Susjeda je u svojoj kući zagasila svjetlo. Prozori su bili u mraku. Bila je pretanko odjevena i tresla se ruku prekriženih preko prsa. Na nogama je imala otvorene ljetne natikače od pluta. Na nogama je imala debele vunene čarape; iz natikača su joj virile pete.

Tražila je Kurta da joj da Georgovu adresu u Njemačkoj. Trudila se da stoji mirno, no njihala se i izvrnula nogu. Natikače joj je osvjetljavao snop svjetla. U tami su joj iz vunениh čarapa stršile noge, tanke poput nožica bijele kože. Nije imala najlonske čarape.

Kurt ju je pitao: Što će ti adresa, kad se Georg s tobom nije ni pozdravio?

Slegnula je ramenima: Pa nismo se nikada posvadili, a trebam neke lijekove.

Onda idi liječniku, rekao joj je Kurt.

Tereza je Kurtu donijela, kako ga ne bi otpustili, liječničku potvrdu u koju je Kurt morao samo unijeti svoje ime. Liječnička potvrda o bolesti stajala je jedan cijeli paket Marlboro cigareta. Kad joj je Kurt

htio vratiti novac za cigarete, Tereza je rekla: Ukrala sam paket iz očeva ormara.

Majka je u pismu opet pisala o bolovima u leđima: Dobila sam velike obrasce koje moram popuniti. Policajac ih je ispunio za mene i baku. Rekao je da i ti moraš ispuniti obrazac jer dovoljno znaš rumunjski. Rekla sam da ti vjerojatno ne želiš ići. Tada će cijela stvar potrajati, rekao je. Urar Toni pak misli da ćeš ti o tome još promisliti. On bi da je na tvom mjestu vrlo rado otišao, samo kako.

Baki sam objasnila da mora potpisati obrazac. Njen se potpis ne može pročitati, ali je njen. Bilo bi gore da se može pročitati jer baka više i ne zna kako se zove. Počela je opet pjevati. Sretna sam što ne znam o čemu razmišlja kad me gleda kao da je tvor.

Danas sam rasprodala namještaj iz prednje sobe. Tepih nitko nije htio kupiti jer su ga pojeli moljci. Poslat ću ti novac za dvomjesečnu stanarinu. Nakon toga ćeš se morati snaći sama. Ne bih željela da ostaneš ovdje sama. Pred tobom je još cijeli život.

Ispunila sam rubrike na obrascima: vrijeme i mjesto rođenja, stručna sprema, radno mjesto i kojoj je vojsci pripadao moj otac. Čula sam njegove pjesme za Führera. Vidjela sam njegovu motiku s kojom je iskopavao glupi korov. Ima li i u Njemačkoj čičaka, to nisam znala. Ali bilo je dovoljno SS vojnika koji su se vratili iz rata.

Djed, brijač, urar Toni, otac, župnik i učitelj zvali su Njemačku svojom domovinom. Iako je otac za Njemačku marširao svijetom, to je bila njegova domovina.

Georgovo emigriranje iz zemlje utrlo je put i za Edgarov i moj odlazak. Idemo iz te slijepe ulice, rekao je tada. A šest tjedana nakon toga, u frankfurtskoj zimi, ležao je na pločniku.

Kopči u naslovima njegovih pjesama ostali su u Kurtovu ormaru, jednoj cipeli. Georg je umjesto njih odletio iz slijepe ulice, a zatim s prozora na petom katu u mrtvačku vreću. U lokvici u kojoj je ležala njegova glava možda se ogledalo nebo. Svatko je imao prijatelja u komadićku oblaka, a ipak, nakon Georgova odlaska, i Edgar i ja smo napustili zemlju. I Edgar je podnio zahtjev za iseljenje iz zemlje. U

džepu jakne nosio je telegram u kojem su ga obavijestili o Georgovoj smrti.

Kurt se nije osjećao sposobnim da zauvijek napusti zemlju. Nema nikakva smisla da ostanem ovdje, rekao je, ali idite vi prvi. Ja ću za vama. Njihao se na stolcu, a stolac je škripao u ritmu bezizlaznosti. No ona nije uplašila nikoga od nas.

Ja sam ortak onih koji loču krv, rekao je Kurt, zato mi nisu dali otkaz. Kad vi odete, onda ću biti samo njihov. Od početka ljeta autobusima odvoze zatvorenike na polje iza klaonice. Ondje kopaju kanal. Kad padnu od umora, napadaju ih psi. Tada ih odnose u autobus gdje leže dok se svi autobusom ne vrate u grad. Snimam ih iz svojeg ureda. Dva radnika koja su lokala krv zatekla su me kako snimam zatvorenike, rekao je Kurt, oni su to prvi saznali. Možda su u međuvremenu saznali i drugi. Filmove sam sakrio otraga u ormar. Tako sam i našao Georgove pjesme. Odnijet ću ih Terezi, a pokupit ću ih prije nego što posjetim Edgarova oca. On vam pjesme može poslati preko carinika.

Možda će me i otpustiti, rekao je Kurt. Pošaljite mi dvije slike iz Njemačke, jednu na kojoj je prozor i jednu na kojoj je pločnik. Sigurno će stići, jer Pjele zna da će mi nanijeti bol.

Tereza je plakala kad je čula da sam podnijela zahtjev za iseljenje. Prijatelj ju je ostavio. Rekao je: Žena bez djece kao stablo je bez ploda. Tereza i on hodali su prema tramvajskoj stanici. Na stanici je Terezi rekao za svakog putnika koji je čekao tramvaj od čega boluje.

Tereza je rekla: Pa ti ih i ne poznaješ. Ali on je za svakoga dao dijagnozu: Ovaj ima bolesna jetra, a ovaj pluća. Kad mu više ništa nije palo na pamet, rekao je: Vidiš li kako je onaj nakrivio glavu. A ovaj tu ima problema sa srcem. A onaj ima nešto na grlu. Tereza je pitala: A ja? Nije odgovorio. Osjećaji, rekao je, ne nastaju u glavi. Osjećaji dolaze iz žlijezda.

Orah pod Terezinim pazuhom u posljednje je vrijeme počeo boljeti. Počeo je plesti mrežu između pazuha i grudi.

Nisam željela da Tereza ostane sama i rekla sam: Drži se Kurta. Tereza je kimnula. Ti ćeš sa sobom ponijeti jedan dio mene, a drugi ćeš ostaviti Kurtu. Ja sam ionako još samo polovica oraha, rekla je. Ono što više nije cijelo lako se dijeli.

Sad je bio red na meni da pritisnem kvaku na brezi. Tereza je znala da će ta vrata zauvijek zalupiti između nas dvije i da više neću smjeti doći u zemlju u posjet.

Znam da se više nikada nećemo vidjeti, rekla je.

Rekla sam i Kurtu: Drži se Tereze. Prijateljstvo nije jakna koju mogu od tebe naslijediti, rekao je. Ali mogu je navući. Izvana će mi pristajati, ali iznutra takva jakna ne grije.

Što god da smo rekli, bilo je konačno. Riječi u našim ustima čine isto toliko štete koliko i stopala u travi. Svaki je rastanak bio zgažena trava.

Mi smo bili oni koji su voljeli i napuštali. Prokletstvo pjesme doveli smo do krajnosti:

*Onoga tko voli
i ostavlja
Bog će kazniti
Bog će ga
kazniti
ubodom kukca
šumom vjetra
prašinom
zemlje.*

Majka je došla u grad ranim vlakom. Još je u vlaku popila tabletu za smirenje i s kolodvora otišla ravno frizeru. Prvi put u životu otišla je frizeru. Prije nego što napusti zemlju odlučila je odrezati pletenicu.

Zašto to činiš kad je pletenica dio tebe? pitala sam.

Da, dio je mene, ali ne onakve kakva ću biti u Njemačkoj.

Tko to kaže?

Ljudi se loše odnose prema onima koji u Njemačku dođu s pletenicom, rekla je. Bakinu pletenicu sama ću odrezati. Brijač je mrtav. A gradski frizer neće imati strpljenja za baku koja ne može ni trenutak izdržati mirna pred zrcalom. Morat ću je zavezati za stolac.

Srce mi je lupalo kao ludo, rekla je. Stari frizer koji mi je odrezao pletenicu imao je laganu ruku. Mladić koji mi je nakon toga oprao

kosu imao je tešku ruku. Trgnula sam se kad je približio škare mojoj kosi. Osjećala sam se kao da sam kod liječnika.

Majka je sada imala trajnu ondulaciju. Iako je bilo hladno, nije stavila rubac na glavu kako bi mogla pokazati nakovrčanu kosu. Odrezanu pletenicu nosila je u plastičnoj vrećici.

Hoćeš li je ponijeti sa sobom? pitala sam je. Slegnula je ramenima.

Obilazile smo dućane. Kupila je svoj miraz za Njemačku: novu daščicu za razvaljivanje tijesta s valjkom, stroj za mljevenje oraha, servis za jelo i kolače i čaše za vino. Kupila je i novi pribor za jelo od nehrdajućeg čelika. I novo rublje za sebe i baku.

Kao da si mladenka, rekla sam i pogledala na njen mrtvi ručni sat. Vlakom se u Njemačku smije poslati paket od sto dvadeset kilograma. Mrtvi sat na njenoj ruci imao je novi remen. Koliko je sati? pitala je majka.

Baki koja pjeva više nisu trebali odrezati pletenicu. Kad se majka vratila iz grada, baka je s jabukom u ustima ležala mrtva na podu. Nije joj je više trebao miraz koji je majka kupila. Komadić jabuke virio joj je između zubi. Nije se ugušila od tog komadićka. Na tom komadićku bilo je crvene kože.

Sljedećeg dana policajac nije u cijeloj kući mogao naći jabuku koju je baka zagrizla.

Možda je pojela cijelu jabuku, a zadnji zalogaj sačuvala za kraj, rekao je urar Toni.

Moramo izbrisati njene podatke s obrazaca za izdavanje putovnice, rekao je policajac. Majka mu je dala novac.

Toliko je hodala uokolo, rekla je majka, baš je mogla pričekati da dođemo u Njemačku. I ondje ima ljesova. Ali nikada me nije podnosila i zato je sada odlučila umrijeti. To je sigurno smislila dok me je gledala poput tvora. Sad moram pronaći grobara i svećenika. Baku moramo pokopati ovdje. Sigurno je to htjela, da zbog nje moram odustati od iseljenja.

Tijelo mrtve bake počelo se kočiti. Majka i urar Toni škarama su razrezali odjeću i skinuli je s bake. Majka je donijela posudu s vodom i bijelu krpu. Urar Toni je rekao: Mrtvaca ne smije prati rodbina. To moraju napraviti stranci, inače će svi umrijeti. Oprao je baki lice, vrat,

ruke i noge. Još jučer je prolazila pokraj mojeg prozora, rekao je. Tko bi pomislio da ću je danas prati mrtvu. Nije mi neugodno zato što je gola. I novo rublje i čistu odjeću najprije je razrezao kako bi ga mogao navući na baku, a zatim ih je majka zašila na pokojnici.

Tko je uredan, pomislila sam, ne može doći prljav u nebo. Drugačije ne ide, rekao je urar Toni, njeno tijelo više ne sluša, ne može se više savijati. A meni je rekao: Mogla bi nam i ti pomoći.

Uzela sam konac iz kutije za šivaći pribor i navela ga dvostruko kroz ušice jedne deblje igle. Stavila sam iglu na stolac. Navedi samo jednu nit konca, rekla je majka, konac je dovoljno čvrst. Izdržat će dok dođe do neba. Sila je odjeću na baki širokim bodom i na krajevima vezala debeli čvor. Zametnula je škare pa je konac odgrizla zubima nagnuvši se nad pokojnično tijelo.

Bakina su usta bila otvorena iako su joj oko glave zavezali maramu. Odmori svoje životinjsko srce, rekla sam joj.

Majka je živjela u Augsburgu. Poslala je u Berlin pismo u kojem mi je pisala o svojim bolovima u leđima. Nije bila sigurna smije li napisati da je s te adrese ona poslala pismo pa je na poledini kao pošiljatelja navela ime udovice kod koje je stanovala: Helene Schall.

Majka je pisala: I gospođa Schall nekad je bila izbjeglica. Nakon rata ostala je bez muža, sama s troje djece. Sama je podigla djecu, ali sada živi dobro. Jedna osoba ovdje može sasvim solidno živjeti od mirovine. Mislim da je to i zaslužila.

Gospođa Schall kaže da je Landshut manji od Augsburga. Kako to, pa ondje živi puno ljudi iz našeg sela? Gospođa Schall pokazala mi je mjesto na karti. Ali na karti je puno imena gradova, kao odjeće u izlozima koju si čovjek ne može priuštiti.

Kad u gradu čitam natpise na autobusima, počne mi se vrtjeti u glavi. Imena ulica čitam naglas. No čim autobus prođe pored mene, ponovo zaboravim ime. Sliku s našom kućom držim u noćnom ormariću pored kreveta kako cijeli dan ne bih došla u iskušenje da je pogledam. Ali navečer, prije nego što ugasim svjetlo, dugo gledam fotografiju s našom kućom. Moram zagristi zubima u usne i sretna sam da je u sobi mrak.

Ovdje su ceste dobre, ali sve je jako daleko. Nisam naviknuta na asfaltirane ulice, od hodanja me bole noge i mozak. Ovdje se u

jednom danu umorim više nego kod kuće cijelu godinu.

To više nije naša kuća, u njoj sad stanuje netko drugi, pisala sam majci. Dom ti je ondje gdje živiš.

Na omotnici je napisala velikim slovima: Gospođa Helene Schall. Majka je svoje ime napisala ispod njena, i to sitnim slovima u zagradi. U sitnim slovima majčina imena u zagradi na omotnici pisma vidjela sam svoju majku kako hoda, jede, spava i mene voli u strahu. Pod, stol, stolac i krevet pripadali su gospođi Schall.

Majka mi je otpisala: Kako ćeš znati gdje ti je dom. Dom je vjerojatno ondje gdje se urar Toni brine za grobove.

Edgar je stanovao u Kölnu. I ja i on odmah smo dobili pisma na kojima su se nalazile prekrižene sjekire.

Osuđeni ste na smrt, ubrzo ćemo vas stići.

Poštanski žig bio je iz Beča.

Edgar i ja često smo telefonski razgovarali. Nismo imali dovoljno novca da bismo se posjećivali. No dok smo telefonirali, glas bi nas izdao. Nismo bili naviknuti govoriti o tajnama preko telefona, jezik bi nam odrvenio od straha.

Prijetnje smrću stizale su mi i u telefonskim pozivima, slušala sam prijetnje što su dolazile iz telefonske slušalice. Iz one iste koju sam morala prisloniti na uho dok sam razgovarala s Edgarom. Dok sam s njim razgovarala, činilo mi se da smo sa sobom u Njemačku doveli i kapetana Pjelea.

Edgar je još uvijek živio u domu za prihvat izbjeglica. Starac u najboljim godinama, rugao se sam sebi, propali učitelj. Kao i ja, dva mjeseca prije njega, sada je i on morao dokazati da je Rumunjsku morao napustiti iz političkih razloga.

Svjedoci nisu dovoljni, rekao mu je jedan službenik. Samo list papira s pečatom koji to dokazuje. Odakle mi takav dokument?

Službenik je slegnuo ramenima i naslonio kemij sku olovku okomito uz vaz. Olovka se srušila.

Budući da smo bili otpušteni, nismo mogli primati potporu za nezaposlene. Svaku smo novčanicu morali triput okrenuti prije negoli bismo je potrošili, tako da se nismo mogli posjećivati onoliko često koliko smo to željeli.

Dva puta otišli smo u Frankfurt da vidimo mjesto na kojem je umro Georg. Prvi put nismo snimili fotografije za Kurta. Tek smo drugi put uspjeli smoći snage snimiti fotografije koje je Kurt želio. Ali tada je Kurt već bio pokopan.

Vidjeli smo prozor izvana i iznutra, pločnik odozgo i odozdo. Dugim hodnikom prihvatnog doma za izbjeglice trčalo je neko dijete i glasno disalo. Prolazili smo hodnikom na vrhovima prstiju. Edgar mi je uzeo fotografski aparat iz ruke i rekao: Vratit ćemo se opet. Dok plačemo, ništa nećemo moći snimiti.

Hodali smo glavnim puteljkom po groblju pored šume. Obavijala nas je neprobojna tišina što se širila iz bršljana na grobovima. Na jednom je grobu stajala pločica s natpisom:

Ovaj je grob u neprimjernu stanju. Umoljava se vlasnik da u roku od mjesec dana grob uredi. U protivnom će se grob prekopati. Uprava groblja.

Na Georgovu grobu nisam mogla plakati. Edgar je vršak cipele zabio u vlažni rub grobnog humka. Rekao je: Dakle, ovdje je, unutra. Uzeo je s groba grumen zemlje i bacio ga u zrak. Čuli smo kako je grumen pao na humak. Uzeo je još jedan grumen zemlje i stavio ga u džep. Taj grumen nismo čuli. Edgar je zabio ruke u džepove. Kakvo sranje, rekao je. Znala sam da ne misli samo na zemlju. Grob se pružao pred nama poput vreće. A prozor, pomislila sam, prozor je bio samo privid. Kad sam ga dotaknula, nisam ga osjetila pod prstima. Dok sam ga otvarala i zatvarala nisam osjećala ništa više nego kad bih otvorila i zatvorila oči. Pravi se prozor nalazio dolje, u grobu.

Ono što je mrtvo može se ponijeti sa sobom, pomislila sam. Nisam mogla zamisliti lijes, samo prozor.

Nisam znala kako sam se tu, na groblju, sjetila riječi nadkonačan. Ali tu, ispred tog groba, shvatila sam značenje te riječi.

I nikad je više nisam zaboravila.

Da sam barem mogla reći Terezi: nadkonačan je prozor koji ne nestaje kad se netko baci kroz njega. No nisam to htjela napisati u

pismu. Kapetana Pjelea nije se ticalo što znači riječ nadkonačan. Bio je previše pokvaren da bi pročitavši tu riječ pomislio na sebe. Punio je groblja čak i na onim mjestima na kojima nije nikada bio. Znao je da ima dovoljno prozora u nekim nepoznatim hodnicima.

Kad smo Edgar i ja izišli s groblja, granje drveća savijalo se na vjetru. Nebo je visjelo nad svinutim granama. Smrznute frezije i tulipani stajali su u vazama po grobovima kao da su na stolovima. Edgar je komadom drva očistio blato s cipela. Po stablima su se sasvim sigurno vidjele kvake. No slijepa, kakva sam bila i onda u onoj šumi, nisam ih vidjela.

Iza rečenice u kojoj moja majka spominje bolove u križima, pisalo je: Ovaj tjedan je iz Rumunjske stigla velika drvena kutija s mojim stvarima. Nedostajao je samo valjak i daščica za tijesto. U subotu navečer donijela sam u džepovima kaputa kući dva goluba. Poslužit će za jednu dobru juhu, mislila sam. Gospoda Schall je rekla da to nije dopušteno jer golubovi pripadaju gradu. Prisilila me da golubove vratim u park. Uvjeravala sam je da me nitko nije vidio. Pa golubovi su mogli odletjeti, rekla sam joj. Ako golubove uspijem uloviti, sami su za to krivi, pa makar pripadali gradu. U parku ih ionako ima previše.

Morala sam ih ponovo strpati u džepove i odnijeti iz kuće. Dvije kuće dalje pustila sam ih da polete. Ako pripadaju gradu, tada će znati kuda moraju letjeti. U tom trenutku ulicom nije baš nitko prolazio. Stavila sam ih na travu pored puteljka. Misliš da su odletjeli? Pokušala sam ih potjerati mašući rukama, ali nisu se ni pomaknuli. Tada je naišlo dijete na biciklu i sišlo s njega. Pitalo me što je to. Pa dva goluba, rekla sam, neće poletjeti. Dijete je reklo: Onda neka ostanu sjediti. Što se Vas tiče hoće li poletjeti ili ne? Kad je dijete otišlo, prišao mi je neki čovjek i rekao: To su golubovi iz parka. Tko ih je ovamo donio? Ja sam rekla: Ono dijete na biciklu. On je počeo vikati: Što vam pada na pamet? To je moj unuk. Nisam znala, rekla sam. Doista nisam znala da je to njegov unuk. Tada sam ponovo stavila golubove u džepove. Budući da me čovjek uporno gledao, rekla sam: Svi gledaju, a nitko se ne bi pobrinuo za golubove. Odnijet ću ih natrag u park.

Kurt je preko carinika poslao debelo pismo s popisom žrtava bijega, pjesmama o kopcima, fotografijama radnika koji su lokali krv i fotografijama zatvorenika. Na jednoj je slici bio kapetan Pjele.

Tereza je umrla, pisalo je u pismu. Kad bi prstom dotaknula nogu, na koži bi ostala udubina. Noge su joj bile poput gumenog crijeva, tablete više nisu pomagale da joj tijelo izluči vodu i voda se penjala do srca. Zadnjih je tjedana morala ići na zračenje, od kojeg je dobila vrućinu i počela povraćati.

Držao sam je se prije nego što te posjetila. Pjele ju je poslao k tebi. Odgovarao sam je od toga da ode u taj posjet. Rekla mi je: Ti si ljubomorani.

Pošto se vratila iz Njemačke, počela me izbjegavati. Išla je podnijeti izvještaj. Vidio sam je još samo dva puta i tražio da mi vrati sve što je kod nje bilo skriveno. Sve mi je vratila. Ali ne bi me čudilo da Pjele jednog dana sve to izvadi iz ladice svojega stola.

Podnio sam zahtjev za iseljenje, vidimo se u proljeće.

Terezina me je smrt toliko boljela kao da imam dvije glave koje se sudaraju jedna s drugom. U jednoj je bila moja pokošena ljubav, a u drugoj moja mržnja. Željela sam da ljubav ponovo nikne. No ljubav je bujala poput trave što se probija kroz sijeno i bila je jasan dokaz mojih osjećaja prema Terezi. Ta je ljubav bila korov u mojoj glavi, koji nikako nisam mogla iskorijeniti.

Ali tri tjedna prije nego što je stigla debela omotnica s pismom Edgar i ja primili smo telegrame istoga sadržaja:

Kurt je nađen mrtav u svojem stanu. Objesio se o uže.

Tko je poslao telegrame? Čitala sam telegram naglas kao da moram pjevati pred kapetanom Pjeleom. Dok sam pjevala, jezik mi je probijao kroz čelo kao da je zavezan za vrh dirigentske palice kojom je dirigirao kapetan Pjele.

Posjetio me Edgar. Telegrama koje smo dobili stavili smo jedan pored drugog. Edgar je vrtio čegrtaljku, kuglica se vrtjela u krug, kokice su ključale po daščici. Mirno sam promatrala kokice. Nisam

osjetila ni zavist ni škrtost. Samo strah. Takav strah da mi nije palo na pamet da Edgaru istrgnem čegrtaljku iz ruke.

Pisma se u vrećama ne šalju slučajno, rekla sam. Vreće pune pisama putuju dulje od vreća punih života. Promatrala sam svaku kokicu pojedinačno, bijelu, crvenu, crnu. Činilo se da se redosljed njihovih boja pomiješao jer su se prebrzo pomicale. Ali nije se pomiješao redosljed vreća, one s remenom, one s orahom i one s užetom.

Ti sa svojom švapskom vrećom, rekao je Edgar, da te netko čuje rekao bi da si luda.

Složili smo Kurtove fotografije na pod. Sjedili smo ispred njih kao onda u vrtu ispod šimširova grma. Na trenutak sam pogledala prema stropu da vidim nije li bijela boja na njemu ipak boja neba.

Na posljednjoj je fotografiji kapetan Pjele šetao Trajanovim trgom. U ruci je nosio paketić zamotan u bijeli papir. Drugom rukom vodio je dijete.

Na poledini fotografije Kurt je napisao:

Djed kupuje kolače.

Poželjela sam da kapetan Pjele nosi jednu veliku vreću sa svim svojim mrtvacima. Da, dok sjedi kod brijača, njegova svježe ošišana kosa ima miris svježe pokošene trave na groblju. Da njegov zločin zasmrda kad nakon posla sjeda za stol sa svojim unukom. Da dijete s gađenjem pogleda njegove prste kojima mu pruža kolače. Osjetila sam kako otvaram usta i govorim: Kurt je jednom rekao da su već i djeca sukrivci. Da djeca, kad ih očevi navečer ljube za laku noć, osjete da su očevi taj dan pili krv u klaonici i jedva čekaju da i oni počnu ondje raditi.

Edgar je pomaknuo glavu kao da će nešto reći. Ali šutio je.

Sjedili smo na podu i zurili u fotografije ispred sebe. Uzela sam u ruke fotografiju djeda koji vodi dijete za ruku. Pogledala sam sasvim izbliza dijete na fotografiji. Zatim bijeli paketić u djedovoj ruci.

Još uvijek govorimo: Moj brijač i moje škare za nokte, jer oni drugi više nikada neće izgubiti gumb.

Od sjedenja su mi utrnule noge.

Kad šutimo, postajemo nepodnošljivi, rekao je Edgar, kad govorimo, postajemo smiješni.

Bilješka o spisateljici

Herta Müller rodila se u Rumunjskoj 1953. god., u Nitzkydorfu, selu u pokrajini Banat. u Temišvaru studira njemački i rumunjski jezik s književnošću. Postaje članicom Aktionsgruppe Banat, grupe pisaca kojima je materinji jezik njemački, a koja u vrijeme Ceausescuove diktature traži slobodu govora i pisanja.

Nakon završetka studija zapošljava se u tvornici kao prevoditeljica, ali uskoro dobiva otkaz jer je odbila surađivati s rumunjskim tajnim službama.

U tom razdoblju svog života piše kratki poetski roman *Niederungen* (Nizine), koji, zbog stalnih problema s cenzurom, znatno izmijenjen, uspijeva objaviti tek 1982. g. Dvije godine kasnije objavljuje *Druckender Tango*. U tim djelima s prezirom piše o hipokriziji seoskog života i okrutnosti te sredine prema pojedincima koji žive nekonformistički.

Izvorni, necenzurirani, rukopis romana *Niederungen* uspijeva poslati u Njemačku, gdje ga objavljuje Rotbuch Verlag. Kritika je oduševljena. Na Frankfurtskom sajmu knjiga H. Müller javno govori protiv diktature u Rumunjskoj.

Nakon povratka kući zabranjeno joj je daljnje objavljivanje. Kako joj život u domovini postaje sve nepodnošljiviji, iseljava se 1987. g. s mužem Richardom Wagnerom (također članom Aktionsgruppe Banat) na Zapad.

Otada živi u Berlinu.

Većina djela H. Müller govori o aspektima njena vlastitog života u vrijeme najprimitivnijeg totalitarizma u Rumunjskoj (*Der Mensch ist ein grosser Fasan auf der Welt* - (Čovek je samo veliki fazan na ovom svetu) 1986. - priča o naporima njemačko-rumunjske seljačke obitelji da se domogne putovnice i iseli na Zapad) ili o osjećaju otuđenosti i neukorijenjenosti u novo tlo koji prožima sve njene likove prebjega i disidenata (*Reisende auf einem Bein*, 1989.). Životno iskustvo koje je stekla u seoskoj sredini banatskih Švaba, a poslije i kao pripadnica njemačke manjine, neće biti uobličeno samo kao kritika primitivne ruralne kulture i brutalne državne represije već će doseći

razinu same poezije koja odražava jedno degenerirano i turobno stanje svijeta.

Početak devedesetih objavljuje dvije knjige eseja (*Der Teufel sitzt im Spiegel*, 1991. i *Eine warme Kartoffel ist ein warmes Bett*, 1992.) te roman *Der Fuchs war damals schon der Jäger* (*Lisica je već tada bila lovac*).

Godine 1994. izlazi *Remen, prozor, orah i uže* — roman kojim postaje poznata i priznata u cijelom svijetu i za koji dobiva mnoga priznanja, od kojih su najistaknutija njemačka Kleistova nagrada (1994.) i Međunarodna književna nagrada IMPAC Dublin (1998.). On je i kruna njena dotadašnjeg rada.

Herta Müller dobitnica je i Nagrade Marieluise-Fleisser (1990.) te Europske književne nagrade Aristeion (1995.).

Nakon romana *Remen, prozor, orah i uže* objavila je još zbirku poezije i eseja *Hunger nach Seide* (1995.) te dva romana: *Heute war ich mir lieber nicht begegnet* (1997.) i *Im Haarknoten wohnt eine Dame* (2000.).

U svojim djelima i javnim istupima H. Müller beskompromisno se suprotstavlja svakoj dogmi i represiji. Devedesetih godina žestoko je kritizirala istočnonjemačke pisce koji su surađivali s tajnim službama. U znak protesta istupila je iz njemačkog P.E.N.-a.

Table of Contents

[Herta Müller - Remen, _prozor, orah i uže](#)

[Svatko je imao prijatelja...](#)

[Kada šutimo, _postajemo...](#)

[Nikad nije govorio o ljubavi...](#)

[Bilješka o spisateljici](#)